

ÖZET**Doktora Tezi****XIX. Yüzyılda Filistin (İdarî ve Sosyo-Ekonomik Vaziyet)****Işıl IŞIK BOSTANCI**

**Fırat Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı
2006, Sayfa:XXII+260**

XIX yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin Şam ve Sayda eyaletleri içerisinde yer alan Filistin bölgesi, 1831–1840 yılları arasında Batılı devletlerin desteğini alan ve Mısır'da bulunan Kavalalıların idaresine geçmiştir. 1840 yılında yeniden Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine geçen bölgenin tamamı, Sayda Eyaleti'ne dâhil edilmiş ve Filistin bölgesinde Tanzimat'ın ilk uygulamaları başlamıştır.

Özellikle Kudüs'te bulunan ve Hristiyanlar tarafından kutsal kabul edilen yerlerin tasarrufu konusunda Hristiyan cemaatler arasındaki anlaşmazlıklar, Hristiyan cemaatlerin hamiliğini üstlenmeye çalışan Rusya ve Fransa'nın da işe karışmalarıyla uluslararası platforma taşınmış ve Kırım Savaşı'nın çıkmasına sebep olmuştur. 1856 yılında Batılı devletlerin müdahaleleri sonucu ilan edilen Islahat Fermanı ile bölgede idarî, beledî, yargı, vergi, eğitim, ulaşım ve haberleşme alanlarında birçok değişiklik yaşanmıştır.

Filistin bölgesi, 1864 yılında yayınlanan Vilayet Nizamnamesi'nden sonra 1865 yılında Şam ve Sayda eyaletlerinin birleştirilmesi ile oluşturulan Suriye Vilayeti içerisinde yer almıştır. 1887 yılında Beyrut Vilayeti'nin oluşturulmasıyla da Akka ve Nablus sancakları Beyrut Vilayeti'ne aktarılmış, Kudüs Sancağı ise mutasarrıflık olarak doğrudan İstanbul'a bağlanmıştır.

XIX. yüzyıl boyunca Filistin bölgesindeki değişim ve gelişmeler, Osmanlı Devleti'nin diğer sancak ve vilayetlerinden pek farklı değildir. Burayı diğer yerlerden farklı kılan özellikler ise bölgenin kutsiyeti, Batılı devletlerin bölgeye olan müdahaleleri ve dünyanın birçok yerinde dağınık halde yaşayan Yahudilerin, Avrupa'da özellikle de 1882 yılında Rusya'da zulme uğramalarının ardından Filistin'de bir devlet kurma düşüncesiyle başlattıkları Yahudi göçüdür. Osmanlı Devleti, göçü engellemek için bir takım tedbirler almış, buna rağmen Yahudiler, gayri resmi yollarla da olsa Filistin bölgesine yerleşmeyi başarmışlardır. Ancak iddia edildiği gibi, yüzyılın sonlarında Filistin bölgesindeki Yahudi nüfus, Müslüman nüfus'tan fazla olmamış ve XIX. yüzyıl boyunca Müslüman nüfusun oranı %85'in altına düşmemiştir. Yahudilerin haricinde Mısır, Cezayir ve Bosna-Hersek'den de birçok göçmen gelerek bölgeye yerleşmiştir.

Bölgenin iktisadî gücü daha çok tarım ve hayvancılığa dayanmakla birlikte sabun, zeytinyağı ve dokuma alanlarındaki küçük işletme yerleri de bölgenin ekonomisine katkı sağlamıştır. Ticaret ise Akka, Hayfa ve Yafa iskelelerinden yapılmıştır.

Filistin bölgesi özellikle de Kudüs, üç semavi din için kutsal kabul edilmiş olmasından dolayı, Osmanlı Devleti de bölgeye gerekli hassasiyeti göstermiştir. Devlet idaresi, bölgede bulunan cemaatlerin gerek kendi aralarında gerekse birbirleriyle olan ilişkilerinde hakem rolü üstlenerek, bölge halkının dinî inançları çerçevesinde, huzur ve güven içerisinde hayatlarını sürdürmelerini sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Filistin, Kudüs, Nablus, Akka, Kutsal Yerler, Yahudi Göçü,

SUMMARY

Doctoral Thesis

Palestine in the 19th Century (Administrative and Socioeconomic Situation)

Işıl IŞIK BOSTANCI

**University of Firat
The Institute of Social Science
And Postgraduate Study in History
2006, Page :XXII+260**

Palestine area, located in Damascus and Sayda States of Ottoman Government at the beginning of 19th century, was passed over to Kavala administration of Egypt which had provided the support of Western Governments between 1831–1840. In 1840, whole area was passed under Ottoman administration and had been a part of Sayda state and therefore first Tanzimat (administrative reform) policies were carried out.

The conflicts among Christian communities regarding the holly places – especially Jerusalem- was carried to an international platform by the effects of Russia and France which were trying to dominate these Christian communities, as a result, Crimean War broke out. The improvement edict (Islahat fermanı) which is declared in 1856 by the intervention of Western governments brought about several diversifications at the area by administrative, municipal, adjudication, taxation, educational, accessional and communicative means.

In 1865 Palestine area had been a part of Syria Province created by assembles of Damascus and Sayda provinces by Provincial regulations (*Vilayet nizamnamesi*) published in 1864. Akka and Nablus ensigns had been transferred under administration of Beirut Province by 1877 when Beirut Province is constituted and Jerusalem ensign had been directly bound to Istanbul as *mutasarıflık*.

During 19th century, improvements and diversifications in Palestine were not much different from the diversifications of other ensigns and provinces of Ottoman Government. The specific conditions of the area were the holiness of the area, interventions of Western governments to the area and the Jewish immigration oriented to constitute a government in Palestine after the Jews had been faced to persecution in Europe and especially in Russia by 1882. Ottoman Government had taken some precautions in order to prevent migration but Jews succeeded to locate in Palestine area by illegal ways. But despite the claims, Jewish population was not over Muslim population and Muslim population rate was not over 85% during 19th century. Except from the Jews, many immigrants came and located to the area from Egypt, Algeria and Bosnia-Herzegovina.

The economic power of the area is based mostly from agriculture and stockbreeding but besides small range enterprises of soap, olive oil and weaving fields had effected the economic status of the area. Trade had been made by Akka, Haifa and Yafa ports.

Ottoman government paid necessary attention to the area for the fact that Palestine area, and especially Jerusalem is accepted as holly for three heavenly religions. Government administration had been a referee among religious communities in the area for both their internal and external relations and had provided a peaceful and safe environment for area populace within the context of their religious beliefs.

Keywords: Palestine, Jerusalem, Nablus, Akka, Holly Places, Jewish immigration

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
SUMMARY	III
İÇİNDEKİLER	V
TABLOLAR LİSTESİ	IX
GRAFİKLER LİSTESİ	XII
ÖNSÖZ	XIII
KISALTMALAR.....	XV
KONU VE KAYNAKLAR.....	XVIII
GİRİŞ.....	1
1. FİLİSTİN ADI VE COĞRAFYASI.....	1
1. 1. Filistin Adı	1
1. 2. Filistin Coğrafyası	1
2. EN ESKİ DÖNEMLERDEN ROMA HÂKİMİYETİNE KADAR FİLİSTİN	3
3. ROMA HÂKİMİYETİNDE FİLİSTİN VE HİRİSTİYANLIĞIN ORTAYA ÇIKIŞI	9
4. İSLAM HÂKİMİYETİNDE FİLİSTİN	14
5. TÜRK HÂKİMİYETİNDE FİLİSTİN	19

BİRİNCİ BÖLÜM

1. XIX. YÜZYILDA FİLİSTİN BÖLGESİNİN SİYASÎ DURUMU

1.1. Cezzar Ahmed Paşa Dönemi (1776–1804)	33
1.2. Kavalahlar Dönemi (1805–1840).....	36
1.2.1. Mehmed Ali Paşa’nın Mısır Valiliğine Getirilişi ve Osmanlı Devletine Karşı İsyanı.....	36
1.2.2. Mehmed Ali Paşa’nın Oğlu İbrahim Paşa’nın Filistin Bölgesindeki İdaresi (1831–1839).....	38

1.3. Tanzimat Dönemi	41
1.3.1. Gülhane Hatt-ı Hümayunu	42
1.3.2. Filistin Bölgesinin Yeniden Osmanlı Devleti İdaresine Girmesi ve Bölgede Tanzimat'ın İlk Uygulamaları	44
1.3.3. Kırım Savaşı'nın ve Islahat Fermanı'nın Filistin Bölgesindeki Etkileri	46
1.3.4. Islahat Fermanı Döneminde Yapılan Yeni Düzenlemeler	53
1.3.5. Islahat Fermanı Döneminde Yapılan Yeni Düzenlemelerin Filistin Bölgesindeki Etkileri.....	63
1.3.5.1. İdarî Yapıdaki Değişiklikler	63
1.3.5.2. Şehir Yönetimindeki Değişiklikler (Belediye Örgütü)	67
1.3.5.3. Yargı Alanındaki Değişiklikler	74
1.3.5.4. Eğitim Alanındaki Değişiklikler	76
1.3.5.5. Haberleşme Alanındaki Değişiklikler.....	80
1.3.5.6. Ulaşım Alanındaki Değişiklikler	82

İKİNCİ BÖLÜM

2. YAHUDİLERİN FİLİSTİN'E GÖÇÜ

2.1. Yahudi Devleti İdeali.....	87
2.2. Avrupa'daki Milliyetçilik Hareketlerinin Yahudiler Üzerindeki Etkisi	89
2.3. Filistin'de Yahudi Devleti Kurulması Fikrinin İlk Öncüleri	91
2.4. Filistin'in Yahudileştirilmesi İçin Oluşturulan İlk Teşkilatlar	93
2.5. Filistin'e İlk Yahudi Göçü.....	94
2.6. Osmanlı Devleti'nin Yahudi Göçünü Engellemek İçin Aldığı Tedbirler	96
2.7. Theodor Herzl Ve Dünya Yahudilerinin Teşkilatlanması	102
2.8. Filistin'e Yahudi Göçünün Batılı Devletler Tarafından Desteklenmesi	116

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. İDARÎ TAKSİMAT VE NÜFUS

3.1. İdarî Taksimat	121
3.1.1. XIX. Yüzyıla Kadar Filistin Bölgesinin İdarî Taksimatı.....	121

3.1.2. XIX. Yüzyılda Filistin Bölgesinin İdarî Taksimatı	125
3.1.2.1. Kudüs Sancağı'nın İdarî Taksimatı	125
3.1.2.2. Nablus (Belka) Sancağı'nın İdarî Taksimatı	128
3.1.2.3. Akka Sancağı'nın İdarî Taksimatı	131
3.2. Nüfus	134
3.2.1. Kudüs Sancağı'nın Nüfusu	135
3.2.2. Nablus (Belka) Sancağı'nın Nüfusu	143
3.2.3. Akka Sancağı'nın Nüfusu	149
3.2.4. XIX. Yüzyılda Filistin Bölgesinin Nüfusu	156

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. İKTİSADÎ DURUM

4.1. Toprak Mülkiyeti	160
4.2. Tarım Ve Hayvancılık	162
4.3. Sanayi	164
4.4. Ticaret	168
4.5. Para ve Fiyatlar	173
4.5.1. Para	173
4.5.2. Fiyatlar	175
4.6. Bütçeler	180

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. SOYAL HAYAT

5.1. Filistin Bölgesindeki Sosyal Tabakalar	187
5.1.1. Bedeviler	187
5.1.2. Köylüler	189
5.1.3. Şehirdeki Nüfuzlu Aileler	191
5.2. Cemaatler Arası İlişkiler	193
5.2.1. İkamet Yerleri (Mahalleler)	193
5.2.2. İdareci-Halk İlişkileri	197

5.2.3. Hristiyan Cemaatlerin Kendi Aralarındaki İlişkiler ve Osmanlı Devleti'nin Cemaatlara Olan Tutumu	203
SONUÇ	212
BİBLİYOGRAFYA.....	215
EKLER	231
BELGELER LİSTESİ.....	232
HARİTALAR LİSTESİ	233
FOTOĞRAFLAR LİSTESİ.....	234
ÖZGEÇMİŞ	260

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo: 1. 1522–1523 yıllarında Şam Eyaleti’nin İdarî Taksimatı	122
Tablo:2. Şam Eyaleti’ne Bağlı ve Filistin Bölgesi Olarak Adlandırılan Sancaklar ve Nahiyeleri	123
Tablo: 3. XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Şam Eyaleti’nin İdarî Taksimatı	124
Tablo: 4. XVIII. Yüzyılda Sayda Eyaleti’nin İdarî Taksimatı	124
Tablo: 5.Sayda Eyaleti’ne Bağlı Kudüs Sancağı’nın İdarî Taksimatı	126
Tablo: 6. Suriye Vilayeti’ne Bağlı Kudüs Sancağı’nın İdarî Taksimatı	127
Tablo: 7. Kudüs Sancağı’nın Kaza, Nahiye ve Köyleri	127
Tablo: 8. Sayda Eyaleti’ne Bağlı Nablus Sancağı’nın İdarî Taksimatı.....	129
Tablo: 9. Suriye Vilayeti’ne Bağlı Belka (Nablus) Sancağı’nın İdarî Taksimatı	130
Tablo: 10. Beyrut Vilayeti’ne Bağlı Belka (Nablus) Sancağı’nın İdarî Taksimatı.....	130
Tablo: 11. Nablus Sancağı’nın Kaza, Nahiye ve Köyleri.....	131
Tablo: 12. Sayda Eyaleti’ne Bağlı Akka Sancağı’nın İdarî Taksimatı	132
Tablo: 13. Suriye Vilayeti’ne Bağlı Akka Sancağı’nın İdarî Taksimatı	132
Tablo: 13. Beyrut Vilayeti’ne Bağlı Akka Sancağı’nın İdarî Taksimatı.....	133
Tablo: 14. Akka Sancağı’nın Kaza, Nahiye ve Köyleri	133
Tablo: 15. Batılı Araştırmacılara Göre XIX. Yüzyılda Kudüs’ün Tahmini Nüfusu.....	136
Tablo: 16. 1870–1871 Yılında Kudüs Sancağı’nın Vergi Nüfusu.....	137
Tablo: 17. 1881–1882 Osmanlı Genel Nüfus Sayımına Göre Kudüs Sancağı’nın Nüfusu	139
Tablo: 18..1892–1893 Yılında Kudüs Mutasarrıflığı’nın Nüfusu	140
Tablo: 19. 1892–1893 Yılında Kudüs Mutasarrıflığı Nüfusunun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı	140
Tablo: 20. 1895–1896 Yılında Kudüs Mutasarrıflığı’nın Nüfusu	141

Tablo: 21. 1895–1896 Yılında Kudüs Mutasarrıflığı Nüfusunun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı	141
Tablo: 22. 1895–1896 Yılında Kudüs Mutasarrıflığı’nda Vuku Bulan Doğum ve Ölümün Cemaatlere Göre Dağılımı	142
Tablo: 23. XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kudüs Sancağı (Mutasarrıflığı)’nın Nüfusu	143
Tablo: 24. 1870–1871 Yılında Nablus (Belka) Sancağı’nın Vergi Nüfusu	144
Tablo: 25. 1884–1885 Yılında Nablus (Belka) Sancağı’nda Bulunan Aşiretler	145
Tablo: 26. 1885–1886 Yılında Nablus Sancağı’nın Nüfusu.....	146
Tablo: 27. 1892–1893 Yılında Nablus Sancağı’nın Nüfusu.....	147
Tablo: 28. 1900–1901 Yılında Nablus Sancağı’nın Nüfusu.....	148
Tablo: 29. XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Nablus Sancağı’nın Nüfusu	148
Tablo: 30. 1870–1871 Yılında Akka Sancağı’nın Vergi Nüfusu.....	150
Tablo: 31. 1885–1886 yılında Akka Sancağı’nın Nüfusu	151
Tablo: 32. Bedevi Nüfusun Aşiretlere Göre Dağılımı	152
Tablo: 33. 1885–1886 Yılında Akka Sancağı’nda Bulunan Aşiretler	153
Tablo: 34. 1892–1893 Yılında Akka Sancağı’nın Nüfusu	154
Tablo: 35. 1870–1871 Yılında Filistin Bölgesinin Vergi Nüfusu.....	156
Tablo: 36. 1885–1886 Yılında Filistin Bölgesinin Nüfusu	157
Tablo: 37. 1892–1893 Yılında Filistin Bölgesinin Nüfusu	158
Tablo: 38. 1892–1893 Yılında Nablus ve Akka Sancaklarında Zirai Hâsılat	163
Tablo: 39. Filistin Bölgesindeki Meslek Grupları.....	168
Tablo: 40. 1862–1863 Yılında Akka Limanından Yapılan Hububat İhracatı (Kuruş) .	169
Tablo: 41. 1874–1882 Yılları Arasında Yafa Limanından Yapılan İthalat (Kuruş)	170
Tablo: 42. 1857–1882 Yılları Arasında Yafa Limanından Yapılan İthalat ve İhracat..	171
Tablo: 43. 1857 1872 1882 Yıllarında Yafa’da Para Kurları	174

Tablo: 44. 1878–1881 Yılları Arasında Akka ve Hayfa’da Para Kurları.....	174
Tablo: 45. 1874–1882 Yılları Arasında Kudüs’te Para Kurları.....	175
Tablo: 46. 1874–1880 Yılları Arasında Akka, Hayfa ve Yafa’da Ortalama Ürün Fiyatları (Kuruş).....	176
Tablo: 47. Filistin Bölgesindeki Ortalama Gıda Fiyatları (Kuruş)	177
Tablo: 48. Filistin Bölgesindeki Ortalama Canlı Hayvan Fiyatları (Kuruş)	179
Tablo: 49. 1840–1883 Yılları Arasında Kudüs Sancağı’nın Gelir ve Giderleri (Kuruş)	182
Tablo: 50. 1893–1901 Yılları Arasında Kudüs Mutasarrıflığı’nın Gelir ve Giderleri (Lira).....	182
Tablo: 51. Nablus Sancağı’nın Gelirleri (Kuruş).....	183
Tablo: 52. Nablus Sancağı’nın Giderleri (Kuruş).....	184
Tablo: 54. Akka Sancağı’nın Giderleri (Kuruş).....	185
Tablo: 55. Filistin Bölgesinin Gelir-Gider Özetleri (Kuruş)	186
Tablo: 56. 1886 Yılında Akka Merkez Kazanın Mahalleleri	195
Tablo: 57. 1886 Yılında Akka Sancağı’nda Bulunan Köylerin Cemaatlere Göre Dağılımı	196

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik: 1. XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kudüs Sancağı (Mutasarrıflığı)’nın Nüfusundaki Artış	143
Grafik: 2. XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Nablus Sancağı’nın Nüfusundaki Artış	149
Grafik: 3. XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Akka Sancağı’nın Nüfusundaki Artış.....	156
Grafik: 4. 1874–1880 Yılları Arasında Ürün Fiyatlarındaki Hareketlilik.....	177

ÖNSÖZ

Tarih, genel bir ifade ile geçmişte yaşayan insan topluluklarının mücadelelerini yer ve zaman göstererek sebep-sonuç ilişkisi içerisinde inceleyen bir bilim dalı olarak tanımlanır. Tarihteki olayların oluşumuna, üzerinde yaşanan coğrafya ile dönemin iktisadî ve sosyal şartlarının da etki ettiği tartışılmaz bir gerçektir. Coğrafya her yerde aynı özellikleri taşımayıp farklılıklar arz ettiği için tarih boyunca savaşların, işgallerin ve nüfus hareketlerinin en önemli sebebini oluşturmuştur. Tarihi oluşturan olayların hiçbirisi birdenbire ortaya çıkmaz ve birden bire ortadan kaybolmaz. Tarihi olayların sebep ve sonuçları arasında birbirine bağlı olan bir ilişki söz konusudur. Bir veya birkaç olayın sonuçları, yeni bir olayın sebebini meydana getirmektedir. Bu gerçekten hareketle bugün Ortadoğu'nun içinde bulunduğu karmaşık durumun nereden, ne zaman ve niçin kaynaklandığını tespit edebilmek için de bölgenin geçmişteki siyasî, idarî ve sosyo-ekonomik yapısının iyi bilinmesi gerekmektedir.

Gerçi Ortadoğu üzerine yerli ve yabancı birçok araştırma yapılmıştır. Ancak bu araştırmaların çoğu yakın döneme ait olup daha çok Batılı devletlerin nüfuz mücadelelerini ve bölgenin siyasî yapısını inceleyen çalışmalar niteliğindedir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi siyasî olayların oluşumuna, bölgenin iktisadî ve sosyal şartları da etki etmektedir. Bu yönüyle yapılan çalışmalar ise oldukça sınırlıdır. Biz de bu noktadan hareketle Ortadoğu bölgesinde yer alan ve Filistin'in, Osmanlı hâkimiyetinin son yüzyılındaki idarî ve sosyo-ekonomik yapısını ele alarak bölgenin tarihini bu yönüyle aydınlatmaya çalıştık. Bir nebze de olsa bu konudaki eksikliği kapatacağı kanaatindeyiz.

Çalışmamız Giriş ve Sonuç bölümleri haricinde beş bölümden oluşmaktadır. Tarihî olaylar bir bütün içerisinde değerlendirilmesi gerektiğinden bölgenin XIX. yüzyıla kadarki tarihi dönemleri Giriş bölümünde verilerek esas konuya altyapı oluşturulmuştur. Birinci Bölüm'de bölgenin siyasî yapısı, Tanzimat ve Islahat Fermanlarının bölgeye uygulanışı ve bölgenin siyasî yapısında meydana getirdiği değişiklikler ele alınmıştır. İkinci Bölüm'de, Yahudilerin Filistin bölgesine yönelişleri, buraya yerleşmek için yaptıkları faaliyetler, Osmanlı Devleti'nin Yahudi göçünü engellemek için aldığı tedbirler ve Batılı devletlerin Yahudilere verdiği destek incelenmiştir. Üçüncü Bölüm'de Osmanlı Devleti'nin bölgeye uyguladığı idarî yapı ve

bölgenin nüfusu verilmeye çalışılmıştır. Dördüncü bölümde bölgenin iktisadî yapısı, Beşinci Bölümde ise bölgede bulunan sosyal tabakalar, farklı din, dil ve ırka mensup cemaatlerin bölgedeki idarecilerle ve kendi aralarındaki ilişkileri ele alınmıştır.

Çalışma konusunun ve kaynaklarının tespit edilmesi, değerlendirilmesi ve yazım aşaması sırasında çok büyük emeği geçen danışman hocam Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK'e teşekkürlerimi arz ederim. Ayrıca çalışma sırasında fikirlerine başvurduğum Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK'e, Prof. Dr. Muhammet Beşir AŞAN'a, Doç. Dr. Memet KARAGÖZ'e, Doç. Dr. Erdal AÇIKSES'e, Doç. Dr. Ahmet AKSİN'a, Yrd. Doç. Dr. Rifat ÖZDEMİR'e, Yrd. Doç. Dr. Sezgin GÜÇLÜAY'a; Arş. Gör. Ayşegül HÜSEYİNKLİOĞLU'na, haritaların çizimi, belge ve fotoğrafların çalışmaya yerleştirilmesi konusunda yardımlarını aldığım Coğrafya Bölümü'nden Yrd. Doç. Dr. Ayşe ÇAĞLIYAN ve Yrd. Doç. Dr. Handan ARSLAN'a, İngilizce kaynakların çevirilerini yapan Nilüfer GAZİOĞLU'na, *İstanbul Üniversitesi Türkçe Yazmalar*'da bulunan istatistiklere ulaşmama yardımcı olan Seza YILMAZ'a, çalışmamın yazım aşaması sırasında bölümdeki iş bölümünde gösterdikleri anlayıştan dolayı, Tarih Bölümü'ndeki tüm Araştırma Görevlisi arkadaşlarıma, Almanca çevirilerimi yapan ve çalışmam sırasında destek ve anlayış gösteren eşim Ahmet BOSTANCI'ya teşekkürlerimi sunuyorum.

KISALTMALAR

a.g.e.: Adı Geçen Eser

A. MKT. MVL. : Sadaret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ

A. MKT. NZD. : Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devâir

A. M. : Sadaret Müteferrik

A. MKT. UM. : Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayet

A. AMD. : Sadaret Âmedî Kalemi

A. MKT. MHM. : Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi

bkz.: Bakınız

BOA. : Başbakanlık Osmanlı Arşivi

c. : Cilt

Çev. : Çeviren

DGBİT: Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi

Ed.: Editör

H. : Hicri

HR. MKT. : Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi

Hız.: Hazreti

İ. DH. : İrade Dâhiliye

İ. HR. : İrade Hariciye

İ. MM.: İrade Meclis-i Mahsus

İ. MVL. : İrade Meclis-i Vâlâ

İ. ŞD. : İrade Şura-yı Devlet

İA., TDV : *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı,

İÜKTY. : İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar

KKD. : Kamame Kilise Defteri

M. : Miladi

M.Ö. : Milattan Önce

MEB. : Milli Eğitim Basımevi

No: Numara

s. : Sayfa

S. : Sayı

Y. A. HUS. : Yıldız Sadaret Hususî Maruzat Evrakı

Y. A. RES. : Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı

Y. EE. : Yıldız Esas Evrakı

Y. PRK. ASK. : Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat

Y. PRK. AZJ. : Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Jurnaller

Y. PRK. AZN. : Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı

Y. PRK. BŞK. : Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti

Y. PRK. EŞA. : Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik

Y. PRK. HR. : Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı

Y. PRK. TKM. : Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği

Y. PRK. UM. : Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı

Y. PRK. ZB. : Yıldız Perakende Evrakı Zaptiye Nezareti Maruzatı Analitik Envanteri

Y. PRK. PT. : Yıldız Perakende Evrakı Posta ve Telgraf Nezareti Maruzatı

KONU VE KAYNAKLAR

Üç semavî din için kutsal kabul edilen Kudüs şehri ve dolayısıyla da Filistin bölgesi, çok sayıda araştırmacının ilgisini çekmiş ve birçok araştırmaya konu olmuştur. Özellikle ülkemizde yapılan çalışmaların çoğunda; bölgenin kutsiyeti, son dönemlerde Batılı devletlerin ekonomik, dinî ve kültürel nitelikli nüfuz mücadelesi ile XIX. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan ve XX. yüzyılda devam eden Yahudi göçü ele alınmıştır. Siyasi yönü ağır basan bu çalışmaların dışında, bölgenin idarî ve sosyo-ekonomik durumu hakkında detaylı bir araştırma yapılmamıştır. Siyasî olayların oluşumuna, üzerinde yaşanan coğrafyanın sosyo-ekonomik durumunun da etki ettiği unutulmamalıdır. Olayların daha iyi değerlendirilmesi için bu etkinin göz ardı edilmemesi gerekir. Her ne kadar, yabancı araştırmacılar tarafından konunun bu boyutu çeşitli çalışmalarla incelenmişse de, bin yıl Türk hâkimiyetinde kalan Filistin bölgesinin, Türkiye’deki bilimsel çalışmalarda bu yönüyle ele alınmamış olması, bizi bu konu hakkında araştırmaya ve müstakil bir çalışma yapmaya sevk etmiştir.

Hemen belirtmek gerekir ki, incelediğimiz dönemde Osmanlı Devleti’nde “Filistin” adında idari bir birim bulunmamaktadır. Bu isim, bölgenin siyasî olarak ön plana çıkmasıyla birlikte, Batılı devletler tarafından kullanılmış ve böylelikle XIX yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti’nin diplomatik diline de girmiştir. Bundan dolayı da günümüzdeki Filistin ile araştırmamızın konusunu teşkil eden XIX. yüzyıldaki Filistin’in coğrafi sınırları farklılıklar arz etmektedir. Bu çalışmada, Osmanlı Devleti’nin bölgeye uyguladığı idari yapı göz önüne alınarak Filistin bölgesi; *Kudüs*, *Nablus*, *Akka* ve bunlara bağlı birimler olarak sınırlandırılmıştır.

Çalışmamızın zaman dilimini XIX. yüzyıl olarak belirlememizin özel bir sebebi vardır. Çünkü XVI. yüzyılda Osmanlı hâkimiyetine giren Filistin bölgesinin idarî ve sosyo-ekonomik yapısı ile XIX. yüzyılın başlarındaki yapısı arasında pek fazla bir farklılık söz konusu değildir. Oysa XIX. yüzyılda başta Kudüs olmak üzere Filistin bölgesinin durağan yapısı, ilk önce Mısır yönetiminin bölgeye hâkimiyetiyle, sonra Tanzimat ve Islahat Fermanlarının bölgedeki uygulanışı ile değişmiştir. XIX. yüzyıla kadar sadece kutsallık özelliğini taşıyan Filistin bölgesi, özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında kutsiyetini korumakla birlikte gerek idarî, gerekse sosyo-ekonomik olarak bir değişim sürecine girmiştir. Bunlara ilave olarak Kırım Savaşı sırasında “ Kutsal Yerler

Meselesi” ile gündeme gelen ve bütün devletler tarafından ilgiyle izlenen Filistin bölgesi, siyasi olarak da 19. yüzyılda önem kazanmıştır. Ayrıca buraya sistemli olarak Yahudi göçü de aynı yüzyılın sonlarında gerçekleşmiştir. Bölgedeki değişimlerin daha iyi değerlendirilebilmesi için de 100 yıllık bir dönem ele alınmıştır.

Araştırma sırasında Başbakanlık Osmanlı Arşivi’ne bulunan belgeler taranmış konu ile ilgili olanlar tespit edilerek yeri geldiğince kullanılmıştır. Filistin adında idarî bir birimin olmaması, derli toplu bilgilere ulaşmamızı engellemiştir. Zaman zaman aynı, zaman zamansa farklı eyalet ve daha sonraki dönemde de vilayetler içerisinde yer alan Kudüs, Nablus ve Akka sancakları ayrı ayrı incelenerek konu hakkındaki belgelere ulaşılmaya çalışılmıştır. Ancak daha çok siyasî nitelikli olan belgeler, konu olarak bir bütünlük göstermedikleri gibi kronolojik olarak da bir devamlılık arz etmemektedirler. Kullanılan belge tasnifleri ise şunlardır:

Bâb-ı Ali Belgeleri

Bu tasnifte yer alan belgeler; *Sadaret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ*, *Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devâir*, *Sadaret Âmedî Kalemi*, *Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi*, *Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayet*, *Sadaret Müteferrik* gibi kısımlara ayrılmaktadır. Daha çok Saray, Sadaret ve Meclis-i Vâlâ arasındaki yazışmalara ait belgeleri ihtiva etmektedir. Meclis-i Vâlâ tarafından Sadaret’e takdim edilen mazbatalar, Sadaret adına Meclis-i Vâlâ tarafından çeşitli makamlara yazılan tahrirât ile tezkere-i sâmilere ve Sadaret ile Meclis-i Vâlâ arasındaki yazışmalar, Sadaret’in İstanbul’da bulunan nezaret ve dairelerle yaptığı yazışmalar, 1849 (1266) yılından sonra Sadaret ile vilayetler arasındaki yazışmalar, Sadaret’ten Saray’a gönderilen tezkere-i sâmilere, Saray’dan Sadaret’e giden tezkireler, yabancı devlet reislerine yazılan nâme-yi hümayunlar gibi belgeler bu tasnif içerisinde yer almaktadır.

İradeler Tasnifi

Önceleri Hatt-ı Hümayun, 1832 yılından sonra ise İrade şeklinde olan Osmanlı padişahlarının emir ve buyrukları, merkezi hükümetin bölgeye yönelik kararlarını yansıtan en önemli arşiv belgeleridir. İradeler tasnifi de *Dâhiliye*, *Hariciye*, *Meclis-i Mahsus*, *Meclis-i Vâlâ*, *Şura-yı Devlet* kısımlarına ayrılmaktadır.

Hariciye Nezareti Evrakı

Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi'nde olan belgeler, Hariciye Nezareti'nin gerek İstanbul'daki diğer nezaret ve dairelerle, gerekse taşradaki kurum ve kuruluşlarla olan yazışmalarını ihtiva etmektedir. Hariciye Nezareti'nin iç ve dış siyasî olaylar ile ilgili olarak yaptığı yazışmalar ise *Hariciye Nezareti Siyasî Kısım* içerisinde yer almaktadır.

Yıldız Tasnifi

Çalışma sırasında en çok istifade edilen belgeler, Yıldız Tasnifi'ndeki belgeler olup, merkezi yönetimin Filistin bölgesini etkileyen uygulamaları hakkında önemli bilgiler vermektedir. Belgeler; resmî atamalar, yeni oluşturulan idarî kurumlar, kara ve demiryolu yapımı, asayiş, bölgede yapılacak yapılara merkezî hükümet tarafından verilecek izinler ve Yahudi göçünün engellenmesi için çıkarılan talimatlar gibi pek çok konuyu içermektedir. Bu tasnifteki belgeler de *Sadaret Hususî Maruzat Evrakı*, *Sadaret Resmî Maruzat Evrakı*, *Yıldız Esas Evrakı*, *Perakende Evrakı Askerî Maruzat*, *Perakende Evrakı Arzuhal ve Jurnaller*, *Perakende Evrakı Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı*, *Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti*, *Perakende Evrakı Elçilik*, *Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik*, *Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı*, *Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği*, *Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı*, *Perakende Evrakı Zaptiye Nezareti Maruzatı Analitik Envanteri*, *Perakende Evrakı Posta ve Telgraf Nezareti Maruzatı* kısımlarına ayrılmaktadır.

Şam Ahkâm Defterleri

Şam Ahkâm Defterleri serisinin 6, 7 ve 8 numaralı defterleri dönemimize ait olup, hem bölgede bulunan mahkemeye intikal eden davaların, hem de bölgede yaşayan halkın, rahatsızlıklarını ve isteklerini İstanbul'a bildirmeleri sonucunda, İstanbul'dan gönderilen emirlerin kaydedildiği defterlerdir. Cemaatlerin birbirleriyle ve yerel idarecilerle olan ilişkilerini yansıtmaları bakımından Filistin bölgesinin sosyal tarihi açısından önemlidir.

Kamame Kilise Defteri

Kilise Defterleri serisi içerisindeki 9 numaralı *Kamame Kilise Defteri*, incelediğimiz dönemi ve bölgeyi kapsamaktadır. Bu defterde bölgedeki Hristiyan cemaatlerin birbirleriyle olan ilişkileri ve nüfuz mücadeleleri, ibadet yerlerinin bakım, onarım işleri, Osmanlı Devleti'nin bu cemaatlere karşı tavrı, Batılı devletlerin cemaatler üzerindeki hamilik mücadelesi gibi konular yer almaktadır.

Salnameler

Bölgenin idarî yapısı ve nüfusu incelenirken Devlet Salnameleri, Suriye Salnameleri ve Beyrut Salnameleri esas alınmıştır. Ancak bunlar XIX. yüzyılın ikinci yarısına aittir. Salnamelerde Kudüs, Nablus ve Akka sancaklarının gelir-giderleri, ziraatı, ticareti, eğitim kurumları ve öğrenci sayıları siyasî ve dinî mekânları hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca sancakların eğitim kurumları ve öğrenci sayıları için Maarif Salnamelerinden de yararlanılmıştır.

Tetkik Eserler

Başlı başına Filistin bölgesinin idarî ve sosyo-ekonomik durumu hakkında bilgi veren bir çalışma bulunmamaktadır. Ancak Zuhayr Ganayım Abu'llatif Ganayım'ın *Liva-i Akka fi Ahdi'l-Tanzimat el-Osmaniyye (1281-1337 h./1864-1918)* adlı eseri, sadece Akka Sancağı'nı bu yönleriyle ele alan tek çalışma olup birçok arşiv kaynağı kullanılarak hazırlanmıştır. Akka Sancağı'nın idarî yapısı, nüfusu, iktisadî vaziyeti işlenirken bu kaynaktan oldukça fazla istifade edilmiştir. Yine sadece Kudüs Sancağı'nın incelendiği, metot olarak aynı fakat dönem olarak farklı olan bir eser de Amnon Cohen'in, *Palestine in the 18th Century* adlı çalışmasıdır. Dönem olarak incelediğimiz dönemi kapsamamasına rağmen metot olarak bu eserden yararlanılmıştır. Yasemin Avcı'nın, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs 1890-1914* adlı çalışması özellikle Kudüs Belediyesi Meclis Zabıt Defterleri kullanılarak hazırlanmış olduğundan Kudüs ile ilgili önemli bilgiler içermektedir. Ancak bizim çalışmamızın son on yıllık dönemini kapsamaktadır. Kudüs ile ilgili yapılan bir diğer çalışma da Yehoshua Ben-Arieh'in, *Jerusalem in the 19th Century the Old City* adlı çalışmasıdır. Bu eser, İngiltere Konsoloslugu'nun raporları ve bölgeyi ziyaret eden seyyahların izlenimleri doğrultusunda hazırlandığı için objektif olmaktan uzaktır. Ben-Arieh'in bu

eseri, editörlüğünü Moshe Ma'oz'un yaptığı *Studies on Palestine During the Ottoman Times* adlı çalışma ile editörlüğünü David Kushner'in yaptığı *Palestine in the Late Ottoman Period* adlı çalışmadaki birçok makalede de herhangi bir sorgulama yapılmadan kaynak olarak gösterilmiştir. *Palestine in the Late Otoman Period* adlı çalışmadaki, Haim Gerber'in "A New Look at the Tanzimat: The Case of the Province of Jerusalem" adlı makalesi haricindeki tüm makalelerde, Kudüs'te meydana gelen tüm değişimlerin Avrupa merkezli olduğu vurgulanmakta ve Osmanlı Devleti'nin Tanzimat uygulamaları hesaba katılmamaktadır. Bu yönüyle bu çalışmalar da objektif değildir. Alexander Schölch'ün, *Palastina im Umbruch 1856–1882* adlı çalışmasında, Filistin bölgesinin özellikle iktisadî yapısı hakkında bilgiler bulunmaktadır. Abdulaziz Muhammed Avz'ın "Filistin fi Evahirü'l Ahdi'l Osmanî" adlı makalesi ise XIX. yüzyılın son dönemlerinde Filistin'in iktisadî ve idarî durumunu genel hatlarıyla incelemiş olmasına rağmen önemli bilgiler içermektedir. Yahudilerin teşkilatlanması ve Filistin bölgesine göçü konusunda da Mim Kemal Öke'nin tüm kitapları incelenmiş, içerik olarak hepsinin aynı olmasından dolayı sadece *Siyonizm'den Uygarlıklar Çatışmasına Filistin Sorunu* adlı kitabı kaynak olarak kullanılmıştır. İncelediğimiz döneme ait olmamakla beraber Amy Singer'in *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, Dror Ze'evi'n *Kudüs: 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi* ve Ammon Cohen'in *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar* adlı eserlerinden de yeri geldikçe yararlanılmıştır.

GİRİŞ

1. FİLİSTİN ADI VE COĞRAFYASI

1. 1. Filistin Adı

“Filistin” adı, M.Ö.’ki zamanlarda buralarda yaşamış olan kavmin adına bağlanmıştır. İbranîler tarafından “Pelishtin” olarak adlandırılan bu kavmin, M.Ö. XII. yüzyılda Girit’ten veya Güney Anadolu kıyılarından bugünkü Filistin kıyılarına göç ettikleri söylenmektedir¹. Bunlar, buraların yerli halkı sayılmışlardır. Batısı Akdeniz ve doğusu Şeria Nehri olan bölgeye, bu sebepten “Plishtin ülkesi” veya “Filistlerin ülkesi” manasına gelen “Philistina”, “Peleshed” veya “Peleshet”, denilmiştir. Bu bölgeye Yunan–Makedonya hâkimiyetinden sonra “Filistin=Palestina” ismi verilmiştir². Filistin ismi, bölgenin İslam hâkimiyetine geçişine kadar kullanılmıştır.

İslâm’ın ilk devirlerinden Osmanlı Devleti’nin son zamanlarına kadar, Filistin olarak adlandırılan bölge, Berr-üş-Şam, Hitta-i Şam veya Arz-ı Şam denilen arazinin bir parçası olarak kabul edilmiş³, idarî bir birim olarak Filistin ismi kullanılmamıştır. Bölgenin XIX. yüzyılın ortalarından itibaren, dünya devletlerinin ilgisini çekmesi ve siyasi olarak önem kazanmasından sonra, batılı devletler tarafından tekrar Filistin ismi kullanılmaya başlanmıştır.

1. 2. Filistin Coğrafyası

Tarih içinde Filistin’in siyasî sınırlarının değişiklik göstermesine karşın, ülkenin coğrafi sınırları konusunda hemen hemen bir görüş birliği vardır. Buna göre de, Filistin denen topraklar esas itibariyle, Suriye ile Mısır ve Akdeniz ile Şeria Nehri (Jordan River) arasında kalan topraklardır. Şeria Nehri’nin döküldüğü Ölü Deniz (Lut Gölü) de Filistin’in doğu sınırına dâhildir. Bu sınırlar içinde Filistin toprakları, coğrafi bakımdan, Akdeniz kıyı şeridi, kuzeyden güneye dağ silsilesinin bulunduğu ortadaki yayla bölümü ve en doğuda da Şeria vadisi olmak üzere üç parçaya ayrılır. Bu üç parçalı coğrafi ayırım, hemen bütün kaynaklarca benimsenmiştir.

¹ Fahir Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948–1988)*, Ankara, 1989, s. 3; Süleyman Özmen, *Ortadoğu’da Etnik, Dinî, Çatışmalar ve İsrail*, İstanbul, 2001, s. 23–24

² Hikmet Tanyu, *Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler*, İstanbul, 1979, 2. Baskı, s. 15

³ Halil Cin, “Filistin Topraklarının Osmanlı Dönemindeki Hukukî Statüsü ve Yahudilere Karşı Alınan Tedbirler” *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* [Prof. Dr. Coşkun Üçok’a Armağan], c. II/2, Ocak-Haziran 1989, Konya s. 18

Ortakdaki dağlık kesim veya yüksek yaylalar bölümü ise, genellikle kuzeyden güneye olmak üzere, Safed ve Nazareth (Nâsıra) şehirleri ile Tabor Dağı'nın bulunduğu Galilee (Celile) bölgesi; ortada Nablus şehrinin bulunduğu ve batıda Carmel Dağı'na kadar uzanan Samaria (Samiriye) bölgesi; daha güneyde, Şeria Nehri'nin Ölü Deniz'e döküldüğü yerden başlayıp Kudüs, Bethlehem (Beyt-ül-Lahim) ve Hebron (Halil-ür-Rahman) şehirlerinin bulunduğu Judaea (Yahuda veya Yahudiye) bölgesi ve daha güneyde de Beersheba (Birü's-Seb'a) şehrinin bulunduğu Negev Çölü olmak üzere dört kısma ayrılır⁴.

Tabiat bakımından Filistin, doğuda hafif bir meyille Batı Ürdün'e doğru yükselen kumulların denizden gizlediği bereketli Şefala ve Şaron kıyı ovalarına bölünür. Bu bölge, sarp basamaklar halinde 5–30 km. genişliğindeki Ürdün çöküntü hendeğine doğru iner. Kurak vadilerin yukarı kısmında tarıma elverişli düzlükler bulunur. Yahudiye'de dağlık yerler daha kapalı ve yüksek iken Samiriye'de alçalıp genişleyerek birçok yerde ovalara dönüşür. Taberiye, güneyden kuzeye doğru basamaklı biçimde 1200 metreye kadar yükselir⁵. Kuzeyden güneye 2,5–22 km. genişliğinde bir şerit biçiminde uzanan Şeria Vadisi deniz düzeyinin 400 m. altına kadar iner; bu çöküntü üzerindeki Lut Gölü, yer yüzeyindeki en alçak noktada yer alır. Bu göl, tuz ve fosfat bakımından zengindir. Çok kıraç ve sıcak olan bu bölgede ancak birkaç vahaya ekim yapılabilir. Ama Şeria Vadisi'nin doğusunda, Arabistan platosunun yüksek sırtları bol miktarda yağış alır⁶. Eski Arap kaynaklarına göre Filistin, yağmur ve çığ ile sulanmakta olup, ağaç ve ekilmiş toprakların sulamaya ihtiyacı olmadığı; sadece Nablus'ta bu amaçla kullanılan bir akarsuya rastlandığı belirtilmektedir⁷.

Kazmiye Nehri ile Mukatta Nehri arasındaki bölgeye Musevîler ve Müslüman olmayan halkın “Galile” demesine karşın, burası Osmanlılar için “Akka”; Mukatta Nehri ile Zerduludce Nehri'nin kaynağı arasındaki yöre Musevîlerin “Samarya”, Arapların ise “Batı Şeria” dedikleri bölge, Osmanlı Devleti'nin “Nablus”; Nablus'un

⁴ Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları*, s. 4; M. Lutfullah Karaman, “Filistin”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1996, c. 13, s. 86

⁵ Heyet, “Filistin”, *Türk Ansiklopedisi*, Ankara, 1968, c. 16, s. 24

⁶ Heyet, “Filistin”, *Ana Britannica*, İstanbul, 1994, c. 12, s. 217

⁷ Celâl Tevfik Karasapan, *Filistin ve Şark-ül Ürdün*, İstanbul, 1942, c. 1, s. 3

güneyinde Beersheba vadisine kadar olan mıntika ise Musevîler için “Yudes”, Osmanlı Devleti için “Kudüs” sancağıdır⁸.

2. EN ESKİ DÖNEMLERDEN ROMA HÂKİMİYETİNE KADAR FİLİSTİN

Filistin’de yapılan arkeolojik kazılarda, M.Ö. 50.000–12.000 yıllarına ait bazı insan kalıntılarına rastlanmakla beraber, ilk medeniyet eserleri M.Ö. 10.000–5.000 yılları arasında görülmektedir⁹. Carmel Dağı’nın eteklerinde bulunan mağaralardaki kalıntılardan elde edilen bilgiler, Filistin’in Paleolitik Çağ’dan itibaren iskân edildiğini ortaya koymaktadır¹⁰. Mezeolitik Çağ’da ekin ekip biçen, hayvan yetiştiren, dikişli elbise giyen, sapları kemikle süslenmiş, çakmak taşından yapılma âletler, kemik iğneler, taş ve kemikten yapılmış heykelcikler, geyik ve ceylan kabartmaları, istiridye kabuklarından yapılmış gerdanlıklar, nefrit tıslımları, boyamaya yarayacak âletler vb. kazılar sonucunda elde edilmiştir. M.Ö. 5.000–3.000 yılları arasında Neolitik Çağ’da, hayvan ehlileştirmeleri gelişmiş, çömlekçilik icat edilmiş, toprak kaplar yapılmıştır. M.Ö. 3.000’e doğru bakırın kullanıldığı da sanılmaktadır. Bu çağın sonuna doğru taş âlet kullanma azalmış veya kaybolmuştur. Sanat değeri olan heykeller yapılmıştır. İnsanlar da mağaralardan ayrılp duvarları kerpiç ve üstü hasırla, tahtalarla örtülü evler yapmışlardır. Zaman biraz geçtikçe maden kullanma ve tuğla yapma da belirmiştir. M.Ö. 3.000–2.000 yılları arası Filistin’in Bronz devridir. Böylece Filistin’in tarihte bilinen çağları başlamıştır¹¹.

Bölgenin bilinen ilk sakinleri, Tevrat’a göre dünyanın en eski milleti olan ve Arap tarihçileriyle bazı araştırmacılar tarafından Arapların atası olduğu kabul edilen Amâlîka kavmidir. M.Ö. III. bin yıldan itibaren yine Samî Kenanlılar ve daha çok sahil kesimlerinde Fenikeliler, arkalarından da Arâmîler görülmeye başlanmıştır. Çeşitli bulgular, Kudüs şehrinin Kenanlıların bir kolu olan Yebusîlerce kurulduğunu göstermektedir. Kudüs adı da Yebus olarak geçer. Bölgenin “Kenan Diyarı” diye anıldığı bu dönemde tarım ve özellikle ticareti ön planda tutan bir medeniyet gelişmiş ve ilk alfabe ortaya çıkmıştır¹². Bölgeye daha sonra Arabistan bölgesinden Amurru ve

⁸ Özmen, *Ortadoğu’da Etnik, Dinî, Çatışmalar ve İsrail*, s. 84

⁹ Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları*, s. 5

¹⁰ Mehmet Çelik, “Filistin”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c.13, İstanbul, 1989, s. 135

¹¹ Karasapan, *Filistin ve Şark-ül Ürdün*, c.1, s.10; Tanyu, *Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler*, c.1, s. 15–16

¹² Karaman, “Filistin”, *TDV. İA.c.13*, s. 89

Hattiler gelmişlerdir. Bunlardan Amurrular dillerini Kenanlılara kabul ettirmiş, Hattiler ise Lübnan bölgesine kadar nüfuzlarını yaymışlardır. Bunların dışında, Mısır'dan kovulan Hurri-Mitanniler de Filistin bölgesine gelmiş ve buradaki kavimlerle kaynaşmışlardır. Hurri-Mitannilerden sonra bölgeye gelen önemli etnik gruplardan bir diğeri de Filistler (Filistiler) dir. Filistler, III. Ramses döneminde (M.Ö. 1200–1165) bölgeye yerleşmiş; Gazze, Askalan, Asdod, Ekron ve Gat bölgelerinde beş küçük prenslik kurmuşlardır. Filistler sahil kesimlerinde Fenikelilerle rekabet ederken, iç kesimlerde de ziraî sahalardaki başarılarıyla bölge halkı üzerinde ekonomik ve siyasî hâkimiyet tesis etmişlerdir¹³. Hangi ırka mensup oldukları bilinmeyen Filistler¹⁴ bölgede “demir çağı”nı başlatmışlar ve bir süre sonra yerli halkla karışarak benliklerini kaybetmişlerdir¹⁵.

Bölgede bulunan bir başka grup Hititlerdir. Hititlerin adı, Mısır Hiyerogliflerinde “Kheta” diye geçmektedir. Asurîler onları “Khatti” diye anarlarken, Tevrat ise onlardan “Hittim” diye bahsetmektedir. Suriye'nin kuzeyine M.Ö. XVIII. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar hâkim olan Hitit İmparatorluğu, tahmini M.Ö. 1354 yılında Lübnan ve Antilübnan'ın kuzeyine kadar sınırlarını genişletmiştir. Sınırları daha aşağıya uzayamamıştır. M.Ö. 1191 yılında istilaya uğrayan Hitit İmparatorluğu, Toros'un kuzeyinde 24 ufak krallığa bölünmüştür. Bununla beraber Anadolu ve Kuzey Suriye halkı Hititler adıyla anılmaya devam etmiştir. İşte Hititlerin Filistin'e nüfuzları bu dönemde olmuştur. Şu kadar ki Tevrat'ta Hititlerin öteden beri Hebron (Halil-ür-Rahman)'da yaşadıkları, İbrahim'in oraya gelişinde kendisine yabancı ve Hititlere yerli dediği ve İshak'ın oğlu Rsayu (Esau)'nun iki Hititli kadınla evlendiği yazılı olduğuna göre, Halil-ür-Rahman, Bi'r-üs-Sebi ve Kudüs'te yerli Hititlerin bulunduğunu kabul etmek lazımdır. O zamanlar yerli Hititlerin bu üç şehrin üzerinde bulunduğu dağlık araziye iskân ettikleri anlaşılmaktadır. Buraların İbraniler tarafından zaptından sonra Hititler millî camia dışında bırakılmışlar ve bazı istisnalarla asker olmaktan men

¹³ Şemseddin Günaltay, *Yakın-Şark III, Suriye ve Filistin*, Ankara, 1987, s. 290

¹⁴ Kuvvetli bir ihtimalle Hint-Avrupa ırkına mensup oldukları düşünülmektedir. Karaman, “Filistin”, *TDV. İA. 13*, s. 89; Tevrat'ta ise Filistlerin, Nuh'un oğullarından Ham'ın torunu ve Nimrud'un oğullarından biri olan Kasluhilerin soyundan geldikleri belirtilmektedir. Kitab-ı Mukaddes, *Tekvin*, XI / 6–14 (İbranî, Kildanî ve Yunanî dillerinden tercüme), İstanbul, 1997

¹⁵ Karaman, “Filistin”, *TDV. İA. 13*, s. 89

edilmişlerdir. Hititler bu memlekette ayrı bir camia halinde, benliklerini Beni İsrail'in Bâbil esaretinden dönüşüne kadar muhafaza edebilmişlerdir¹⁶.

M.Ö. XIII. yüzyıl sonlarına doğru bölgede görülen diğer etnik gruplar ise Moabiler, Amoniler, Madyaniler, Edomiler¹⁷ ve İbranilerdir. Bu gruplar içerisinde sadece İbraniler varlıklarını uzun süre devam ettirmişlerdir.

İbranilerin soyu, Nuh'un oğullarından Sam'ın üçüncü oğlu Arfaksad'ın torunu Haber veya Hibir'in torunlarından olan Abraham (İbrahim)'a dayanmaktadır. Yahudi¹⁸ kavminin başlangıcı da İbranilerdir¹⁹. Tevrat'a göre Hz. İbrahim, Babil hükümdarlarından Amrafel zamanında kardeşinin oğlu Lut ve kabilesiyle birlikte Ur-Kasdim şehrinden göç ederek önce Harran'a oradan da güney Filistin'e gelip yerleşmiştir²⁰. İbraniler, Yakub zamanında kıtlık yüzünden Mısır'a göç etmiş, burada 400–600 yıl yaşadıktan sonra Musa'nın yardımıyla esaretten²¹ kurtarılacak çöle getirilmişlerdir²². İsrailoğulları, Hz. Musa liderliğinde 40 yıl kadar çöllerde dolaştıktan sonra, Sina Yarımadası'ndaki Sina Dağı'na gelmişler ve burada Musa'ya Allah tarafından "On Emir" (Evamir-i Aşere – Decalogue) nazil olmuştur.

İsrailoğullarını, Musa'nın yardımcılardan ve ünlü komutanlarından Yeşu (Joshua, Jeshua, Hoshea veya Oshea), Filistin'e sevk etmiştir²³. Filistin'e gelen İsrailoğulları, bölgenin sakinleri olan Kenaniler, Moabiler, Amoniler, Madyaniler, Edomiler ve Filistler ile savaşarak Taberiye ve Lut Gölü çevresine yerleşmişlerdir²⁴. Bu dönemde İsrailoğulları, zaman zaman düşmanlarına karşı beraber hareket etmişlerse de, tapınma konusundaki farklı görüşler yüzünden kendi aralarında da çatışmaya girmişler

¹⁶ Karasapan, *Filistin ve Şark-ül Ürdün I*, s. 17; Tanyu, *Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler*, c. 1, s. 19

¹⁷ Günaltay, *Yakın-Şark III*, s. 290

¹⁸ "Yahudi" sözü kutsal kitaplara göre peygamber Yakub ile eşi Lea'nın oğlu Yahuda'nın adından türemiştir. Sonradan onun izinden yürüdüklerini söyleyenlerin dinine ad olan bir kavram haline gelmiştir. Sami soyundan gelen Yakub'un bir adı da "İsrail"dir. Bundan dolayı Yakub'un soyundan gelenlere daha sonraki dönemlerde Ben-i İsrail (İsrail Oğulları) adı verilmiştir. Felicien Challaya, *Dinler Tarihi*, İstanbul, 1972, s. 361

¹⁹ Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları*, s. 7

²⁰ Kitab-ı Mukaddes, *Tekvin*, XI / 27–31, XII / 1–9

²¹ Firavun II. Ramses zamanında Mısır'da kurulmaya çalışılan büyük şehirlerde çalıştırılmak üzere çok sayıda esire ihtiyaç duyulmuştur. Bu esirlerin büyük bir kısmını Mısır'da yaşayan İbraniler oluşturmuştur. İbraniler bu esaretten, barbar kavimlerin Mısır'ı zayıflatmasını fırsat bilerek, Hz. Musa idaresinde mucizelerle dolu bir mücadeleden sonra kurtulabilmişlerdir. Günaltay, *Yakın-Şark III*, s.301

²² Kitab-ı Mukaddes, *Çıkış*, XV / 22–27

²³ Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları*, s. 8; Kitab-ı Mukaddes, *Yeşu*, V, VI

²⁴ Kitab-ı Mukaddes, *Hakimler*, III / 3–6; Günaltay, *Yakın-Şark III*, s. 292–309

ve bölgede tam bir birlik oluşturmamışlardır. Bu durumu fırsat bilen Filistler, İsrailoğulları'nı egemenlikleri altına almayı başarmışlardır²⁵. Bu esaret onlara, yeniden millî benliklerini hatırlatmış; Samuel ve Saul (Talût)'un idaresinde birleşerek Filistlerle mücadeleye başlamışlardır. Dağınık haldeki İsrailoğulları'nı birleştirecek ilk monarşiyi kuran, Samuel ile Saul olmuştur²⁶ (M.Ö. 1020–1004). Saul ile başlayan ve Süleyman'ın ölümüne kadar süren “Krallar Devri” İsrailoğulları'nın yükselme dönemidir²⁷.

İlk İsrail Kralı, Saul'un yerine tahta geçen Dâvûd olmuştur. O, İsrailoğulları'nı birleştirmekle kalmamış; aynı zamanda Filistin topraklarını da ele geçirmeyi başarmıştır²⁸. Hükümet merkezini Hebron'dan Yeruşalim (Kudüs) şehrine nakletmiştir²⁹. Bu dönemde Kudüs, sadece monarşinin merkezi olmakla kalmamış Yahve'nin mukaddes ve değişmez merkezi haline gelmiştir. Dâvûd da hem kahraman bir kral hem de Yahve'nin büyük bir peygamberi olarak kabul edilmiştir. Dâvûd'un mensup olduğu Yahuda Kabilesi bu sayede, İsrailoğulları arasında yüksek itibara kavuşmuştur³⁰.

Dâvûd'un ardından gelen Süleyman döneminde (M.Ö. 972–932), krallığın altın çağı yaşanmıştır. Sınırlar bugünkü Lübnan, Ürdün ve Suriye'nin bir kısmına kadar uzanmış, başta Mısır olmak üzere çevredeki devletlerle anlaşmaya varılmıştır. Süleyman, Kudüs'te kendi adıyla anılan ilk Yahudi mâbedinin (Süleyman Mâbedi)³¹ yanı sıra, savunma amaçlı çeşitli binalar inşa ettirmiştir. Öte yandan Kızıldeniz'de sahip olduğu gemilerle uzak topraklara kadar uzanacak bir deniz ticareti geliştirmiştir³². Süleyman'ın M.Ö. 930 yılında ölmesinden sonra ilk Yahudi Krallığı dağılmıştır ve iki ayrı Yahudi devleti ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri, Filistin'in kuzeyinde, 12 İsrail kabilesinden 10 tanesini ihtiva eden ve başkenti Samaria (Samiriye veya Nablus) olan

²⁵ Günaltay, *Yakın-Şark III*, s.310–316

²⁶ Kitab-ı Mukaddes, *I. Samuel*, VII, XIII

²⁷ Günaltay, *Yakın-Şark III*, s. 330

²⁸ Dâvûd zamanında başta bölgenin gerçek sahibi Amâlîka olmak üzere burada yaşayan bütün kavim ve kabileler egemenlik altına alınmışlardır. Ancak pek çok kaynakta belirtildiği ve günümüzde de açıkça görüldüğü gibi İbranî hükümrânlığı altında bu yerli topluluklar, o dönemde de daha sonraki işgal ve istilâ dönemlerinde de kendi varlık ve tarihlerine sahip çıkmayı başarmışlardır. Karaman, “Filistin”, *TDV. İA.c. 13*, s. 90

²⁹ Kenanlılardan alınan Yeruşalim (Kudüs) şehri, Benjamin Kabilesi arazisi içerisinde yer almaktaydı. Kitab-ı Mukaddes, *I. Samuel*, V

³⁰ Kitab-ı Mukaddes, *Yeremya*, XI-XII; Kitab-ı Mukaddes, *Zekarya*, IX / 9–10

³¹ Bu mabet hakkında bilgi için bkz. Halit Erol, *Kudüs'ün Kutsallığı*, İstanbul, 2002, s. 35–36

³² O. E. James, *Jerusalem: A History*, London, 1967, s. 52–63; Günaltay, *Yakın-Şark III*, s. 338; Karaman. “Filistin”, *TDV. İA. 13*, s. 90

İsrailiye Krallığı veya İsrail Devleti; diğeri ise güneyde, Kudüs şehri ile Yahuda ve Benjamin kabilelerini ihtiva eden Judaea, Yahuda veya Yahudiye Krallığıdır³³.

İbrani kabilelerinin parçalanması ve birbirleriyle olan mücadeleleri ile zayıf düşmeleri; Mısır Firavunu I. Şesonk'ın Filistin'e yönelmesine, Kudüs'ü ve diğer şehirleri alarak yağma etmesine sebebiyet vermiştir³⁴. Diğer yandan, Filistler ve Aramiler de İbranilere karşı hücumu geçmiştir. Fakat asıl büyük tehlike Asur Krallığı'ndan gelmiştir. Meydana gelen bu baskılar Suriye prensleri ve birbirlerine hasım olan iki İbrani krallığının birbirlerine yaklaşmasına neden olmuştur. Peygamber İlyas ve Elyasa, Yahudilerin birleşmesi için uzun süre mücadele etmişlerdir. Ancak daha sonraları İsrail Krallığı ile Yahuda Krallığı'nın arası yeniden açılmıştır. İsrail Kralı Pekakh, M.Ö. 736 yılında Suriye Kralı Razin ile birleşerek Yahuda üzerine hücumu geçmiştir. Zor durumda kalan Yahuda Kralı Akhaz, Asur Kralı Tiglatpalasa'dan yardım istemiştir. Fırat'ı aşarak, Suriye ve İsrail Krallığı'nın şehirlerini tahrip eden Asur Kralı, iki İbrani krallığını da Asur'a vergi veren vassal devletler haline getirmiştir. MO. 722 tarihinde II. Sargon, vergisini vermeyen ve Mısır Firavununun himayesini isteyen İsrail Krallığı'na son vermiş³⁵; İsrailoğullarını da çeşitli yerlere sürgün etmiştir. Bu durum karşısında Yahuda Krallığı da Asur hegemonyasını kabul etmek zorunda kalmıştır. İbraniler, peygamber Eş'ya'nın idaresinde bir müddet ayakta durmayı başarmışlardır. Bu dönemde Filistin'in düşmesini, kendi çıkarına uygun görmeyen Mısır da; Yahudileri, Asur aleyhine kışkırtmaya başlamıştır³⁶. Sargon'un ölümünden sonra, Asur Krallığı'nın dış siyasetinde, güney cephesi olan Filistin ve Mısır ön plana çıkmıştır³⁷. M.Ö. 690 tarihinde Asur Kralı Sanahrip, Mısır'ı istila maksadıyla Filistin'e girmiş ve Kudüs'ü muhasara ederek Polez'e kadar ilerlemiştir³⁸. Asur Kralı Asurbanibal de, M.Ö. 666'da büyük bir orduyla Filistin ve Mısır üzerine yürümüştür. Asur orduları kısa sürede, Mısır'ın elinde bulunan pek çok yeri işgal etmişlerdir. Asurluların, İskit ve Kimmer akınları karşısında zayıflaması, daha sonrada M.O. 605'te Mısır ordularına yenilmesi ile Ön Asya hegemonyası kısa bir süre

³³ Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları*, s.8; Süleyman Kocabaş, *Türkiye ve Siyonizm*, Kayseri, 1985, s.16

³⁴ Mısır Firavunu Şesonk I, Kitabı Mukaddes'te Şişak olarak geçmektedir. Kitab-ı Mukaddes, *I. Krallar*, XIV / 25-26

³⁵ James, *Jerusalem* s. 74; Günaltay, *Yakın-Şark III*, s. 342

³⁶ Günaltay, *Yakın-Şark III*, s. 348

³⁷ Firuzan Kinal, *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara, 1980, s. 256

³⁸ Kocabaş, *Türkiye ve Siyonizm*, s. 18

Mısır'a geçmiştir³⁹. Asur Krallığı'nın yıkılmasından sonra Yahuda Krallığı üzerindeki hâkimiyet meselesi, Mısır ile Babil arasında ihtilaf konusu olmuştur. Babil Kralı II. Nebukudnazar, Kudüs üzerine yürümüş, şehri ve mabetleri tahrip ettikten sonra Yahudileri Babil'e götürmüştür (MO. 586)⁴⁰.

Pers İmparatorluğu'nun kurucusu Kyros'un M.Ö. 539'da Bâbil'i fethedip bütün topraklarını ele geçirmesiyle birlikte Filistin bölgesinde iki asır kadar devam eden Pers hakimiyeti başlamıştır. Kyros bir fermanla; İsrailoğulları'nın memleketlerine dönmelerine, mabetlerini yeniden kurmalarına müsaade etmiştir⁴¹. Persler bu izinle; Mısır yolu üzerinde kendilerine minnettar bir halkın bulunmasını, siyasi ve ticari gelişmeleri bakımından uygun görmüşlerdir. Fakat Yahudiler, bu izine sevinmekle birlikte, müreffeh Babil hayatından ayrılmak istememişlerdir. M.Ö. 465-424'te Artahaşna döneminde, Diyaspora'dan Nehemia ve Azra idaresinde iki Yahudi grup bölgeye gelmiş; Nehemia ve Azra yönettikleri gruplara Yahudi olmayan eşlerini bırakmalarını ve bunlardan olan çocuklarını yasal saymamaları gereğini belirtmişlerdir⁴². Kudüs'e yerleşen Yahudi kitleleri, Pers hükümdarı II. Dara zamanında refah ve hürriyete sahip olarak, özerk bir yönetime kavuşmuşlardır. Yahudiler yine II. Dara zamanında Süleyman Mabedi'ni yeniden inşa etmişlerdir. Filistin'in üzerindeki İran egemenliği M.Ö. 331'e kadar sürmüştür⁴³.

Bu tarihte Makedonya Kralı Büyük İskender'in, Fırat'tan Mısır'a kadar olan bütün toprakları ele geçirmesiyle birlikte, Helenizm kültürü bölgede yayılmaya başlamıştır⁴⁴. Yahudiler de Makedonya-Yunan egemenliği altına girmişlerdir. İskender, Mısır'da kendi adındaki şehri kurduğu zaman, buraya Filistin'den birçok Yahudi getirmiştir. Burada, Yunanlaşan Yahudilerle, yurtlarında kalanlar arasındaki münasebetler, tabiatıyla Yunan kültürünün Filistin'de yayılmasına sebep olmuştur⁴⁵. En büyük hedefi, imparatorluğundaki çeşitli kavimleri birbirine yaklaştırmak ve

³⁹ Kitab-ı Mukaddes, II. Krallar, XIII / 29-35; Afif Erzen, *Mısır Tarihi*, Ankara, 1976, s. 155

⁴⁰ Challaya, *Dinler Tarihi*, s. 547; Yahudilerin Babil sürgünü hakkında geniş bilgi için bkz. Kitab-ı Mukaddes, II. Krallar, XXIV- XXV

⁴¹ Karaman, "Filistin", TDV. İA.c. 13, s. 89; Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları*, s. 9

⁴² İslam Konferansı Teşkilatı Kudüs Komitesi, *Kudüs (Tarihî Belge)*, (Tercüme: Acar TANLAK), 1988, s. 22

⁴³ Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları*, s. 9

⁴⁴ Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara - 1984, 4. Baskı, s. 435; Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları*, s. 9

⁴⁵ Karasapan, *Filistin ve Şark-ül Ürdün*, c. 1, s. 56

kaynaştırmak için hepsini Helen kültürü ile yoğurmak olan Büyük İskender'in bu politikası, İsrailoğulları üzerinde de etkili olmuştur. Nitekim O'nun ölümünden sonra da, Helenistik mirasçıları tarafından bu politika ısrarla devam ettirilmiştir⁴⁶. Filistin bölgesi, bu tarihlerden itibaren Selevkoslar ile Mısır Ptolemeleri arasında bir mücadele alanı haline gelmiştir. Bu durum, Helenizm kültürünün bölgede yayılmasını hızlandırmıştır. Putperestlik, Yahudiliği yok edecek duruma gelmiştir. Lajidler, Yunanlı tebaalarının Asyalılarla kaynaşmalarına önem verdiklerinden Yunanlıların ve Makedonyalıların, Suriye ve Filistin'e yerleşmelerini teşvik etmişlerdir⁴⁷. Özellikle Lajidler döneminde birçok aristokrat Yahudi ailesi Helenizm'i benimsemiş putperest tapınaklar bölgenin her tarafında çoğalmıştır⁴⁸.

III. Antiokhos döneminde Kudüs, Selevkosların hâkimiyetine girince, Yahudiler tekrar Musa şeriatına dönmeye başlamışlardır. Yeni yönetim Musa şeriatına göre yaşamayı serbest bırakmış, hatta Tevrat'ın haram kıldığı yiyeceklerin Kudüs'e girmesini yasaklamıştır⁴⁹. Bu müsamahalı dönem uzun sürmemiş; IV. Antiokhos döneminde putperestlik ve Helenizm bölgede yeniden canlanmıştır. Yahudilikle putperestlik arasında bir ölüm-kalım savaşı başlamıştır. Yahudilerin dinleri ve ayinleri yasaklanmış, Sebt Günü tatili kaldırılmıştır⁵⁰. IV. Antiokhos'un Süleyman Mâbedi'ni Yahudi ibadetine kapatıp halkı, içine koyduğu Grek tanrı heykellerine tapınmaya zorlaması, Judas Maccabaeus önderliğinde büyük bir isyanın çıkmasına sebep olmuştur. M.Ö. 164'te Selevkoslar Kudüs'ten atılarak Asmonlu (Hasmonlu) hanedanı kurulmuş ve yetmiş yıl kadar devam edecek bir bağımsızlık sürecine girilmiştir. Helenistik dönemde Grek nüfuzu daha ziyade şehirlerde etkili olmuş, eski Samî örf ve âdetlerine göre yaşamaya devam eden kır kesiminde kayda değer bir değişme olmamıştır⁵¹.

3. ROMA HÂKİMİYETİNDE FİLİSTİN VE HİRİSTİYANLIĞIN ORTAYA ÇIKIŞI

Romalılar, Anadolu'yu ele geçirdikten sonra Suriye ve Filistin'e doğru ilerlemişlerdir. Roma İmparatoru Pompeius, generallerinden Skorus'u M.Ö. 65 tarihinde bölgeyi ele geçirmek için Filistin'e göndermiştir. Romalıların, kısa sürede

⁴⁶ Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 507

⁴⁷ Karasapan, *Filistin ve Şark-ül Ürdün*, c. 1, s. 56

⁴⁸ K. Bihlmeyer-H. Tuchle, *I ve IV. Yüzyıllarda Hristiyanlık* (Çev. Antun Göral), İstanbul, 1972, s. 13

⁴⁹ James, *Jerusalem*, s. 96; Günaltay, *Yakın-Şark III*, s. 374

⁵⁰ Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 486; Kocabaş, *Türkiye ve Siyonizm*, s. 23

⁵¹ Karaman, "Filistin", *TDV. İA.c.* 13, s. 90

bölgeye hâkim olmasıyla beraber Asmonlu hanedanının hâkimiyeti de sona ermiştir⁵². Ancak Asmonlular, iktidar iddiasından vazgeçmemiş ve İran'a hâkim olan Partlar'a başvurarak yardım istemişlerdir. Bunun üzerine Partlar, Filistin bölgesine girmiş, Kudüs'ü tahrip ederek yağmalamışlardır. O dönemde Roma İmparatorluğu'nun Galile valisi olan Herod, 40 günlük bir kuşatmadan sonra Kudüs'ü geri almayı başarmıştır. Herod tüm düşmanlarını ortadan kaldırdığı gibi, Romalı askerlerin Kudüs'ü yağmalamalarına da izin vermiştir. Böylece, İsrailoğullarının hiçbir zaman onaylamadıkları ancak mecburen kabul ettikleri yeni bir yönetim Kudüs'te kurulmuştur⁵³. Herod döneminde Filistin bölgesinde Helenizm öylesine kök salmıştır ki, halkın çoğu Aramca konuştuğu halde ticarî ve meslekî sahalarda Grekçe etkin bir şekilde benimsenmiştir. Filistin şehirleri, bütün sosyal yaşantısıyla adeta Yunan şehirleri görüntüsündedir. Bu dönemde Herod, Süleyman Mabedini yeniden inşa ettirerek daha ihtişamlı bir görüntü sağlamıştır. Ancak, Yahudilerin taassuplu mezhebi olan Ferizîler, bu duruma tepki göstermişlerdir. Ferizîlerin tepkilerine karşı Herod, sert önlemler alarak bunların etkin isimlerini sürgüne göndermiştir⁵⁴. Güçlü bir idare sistemi kuran Herod'un ölümünden sonra, Filistin toprakları üç oğlu arasında paylaştırılmıştır⁵⁵.

Bölgede sadece Kudüs ve civarının Musa dinine bağlı kalması, diğer kısımlarda Helenizm ve putperestliğin hâkim hale gelmesi, Yahudileri bir arayışa sevk etmiştir. Babil esareti sırasında gelişen mehdilik anlayışı tekrar canlanmıştır. Davud dönemindeki ihtişam ve bağımsızlığın özlemini duyan ve asırlardan beri başka devletlerin tahakkümleri altında bulunan Yahudiler, Davud'un neslinden “kurtarıcı bir Mesih”in geleceğine, bölgeyi putperestlerden temizleyip Musa şeriatını yeniden yeryüzüne hâkim kılacağına ve kendilerini bu kötü durumdan kurtaracağına⁵⁶ inanmışlardır. Zaman içerisinde Mesihlik iddiasında bulunan pek çok kişi de Yahudileri hayal kırıklığına uğratmıştır.

⁵² Günaltay, *Yakın-Şark III*, s. 378; Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, s. 490

⁵³ Günaltay, *Yakın-Şark III*, s. 380

⁵⁴ Günaltay, *Yakın-Şark III*, s. 381

⁵⁵ **Arkheilaos**'a Yahuda, Samiriye ve İrumaia'nın (Orta ve Güney Filistin), **Antipas**'a Celile ile Peraea'nın (Şeria'nın doğusu) **Philippos**'a da Trakhonitis, Batanaea ve Auranitis'in yönetimi verilmiştir. Çelik, “Filistin”, *DGBİT*, c. 13, s. 136

⁵⁶ “Ey Sion kızı büyük sevinçle coş; ey Yaruşalim kızı bağır, işte kralın adildir ve kurtarıcıdır..... ; ...selamet sözünü milletlere söyleyecek ve onun hâkimiyeti denizden denize ve ırmaktan yerin uçlarına kadar olacak” Kıtâb-ı Mukaddes, *Zekarya*, IX / 9–10; İslam düşüncesindeki Mehdilik anlayışının temeli de buna dayanmaktadır.

Miladi 30'lu yıllarda yine bu iddiayla Peygamber İsa ortaya çıkmıştır. İsa, bir Yahudi olarak doğmuş, Yahudi olarak yetiştirilmiş ve hayatı boyunca hep Yahudi olarak kalmıştır. Yaşadığı sürece ne yeni bir dinden ne de kiliseden bahsetmiştir. O, Musa'nın getirdiği şeriatın hahamlar tarafından bozulduğunu görmüş ve şeriatı eski saflığına kavuşturmaya çalışmıştır. İsa'nın elçiliğinin muhtevası, vaat edilen ilâhî Mesih Hâkimiyeti'nin çok yakında gerçekleşeceğini haber vermesidir⁵⁷. Tebliğin kendi milletinde daha kolay anlaşılabilceğini ümit etmiş olmasından dolayı, elçiliği daha çok Yahudilere yönelik olmuştur. Bu tebliğin sonucunda da kendisine az sayıda taraftar bulabilmiştir⁵⁸. İsa'nın şekilsel dindarlık aleyhine konuşması, Yahudi Meclisi görüşlerine pek itibar etmemesi, idareci çevrede hoşnutsuzluk yaratmıştır. Özellikle Mesihlik iddiası bu hoşnutsuzluğu daha da arttırmıştır. Daha fazla güçlenmesinin önüne geçilmek için, rivayete göre 12 havarisinden biri olan Yahuda İşkariyot'un yardımıyla yakalanmış, Yahudi Yüksek Mahkemesinde yargılanarak ölüme mahkûm edilmiş ve Hristiyan inancına göre çarmıha gerilerek öldürülmüştür.⁵⁹ Peygamber İsa'nın faaliyetleri siyasal olmadığı için, Roma yönetimini rahatsız etmemiştir. İsa'nın hahamlarla girdiği mücadele Romalılar tarafından, Yahudiler arasındaki dinî bir itilaf olarak görülmüştür. Zaten Hz. İsa da, siyasal bir faaliyette bulunmadığı gibi yeni bir din iddiası da olmamıştır. Ancak bir yandan olayların seyri bir yandan da Pavlos'un putperestler üzerindeki misyon faaliyetleri ve yorumları, zamanla Hristiyanlık adı altında yepyeni bir dinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur⁶⁰.

İlerleyen yıllarda Roma, Yahudiler üzerindeki dinî baskısını arttırmıştır. Roma yönetiminin bu tutumu Yahudileri yavaş yavaş isyana sevk etmiş, sahip oldukları dinî fırkalar siyasî nitelik kazanmıştır. Zengin Yahudilerle büyük hahamlardan oluşan Saddukiler, Romalılar ile anlaşarak ılımlı bir siyasal yapı meydana getirmeğe çalışırlarken; dindar ve mutaassıpları bünyesinde barındıran Feriziler, Roma'ya karşı kin ve nefretle hareket etmişlerdir. Sonunda Ferizilerin tahrikleriyle Kudüs'te bir isyan patlak vermiş, Prokürator Florus Kudüs'ten kaçmak zorunda kalmıştır. Kısa bir süreliğine yabancılardan temizlenen bölgeye Romalıların dönüşü kanlı olmuştur. M.S. 70'de Vespasianus zamanında Roma veliaht prensi olan Titus, orduların başında Filistin

⁵⁷ Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, c. 1, İstanbul, 1987, s. 9; Mehmet Çelik, *Ortadoğu Mozaïği*, Elazığ, 1996, s. 18

⁵⁸ Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 4.Baskı, Isparta, 2002, s. 305

⁵⁹ Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, s. 306

⁶⁰ Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, c. 1, s. 15-20

bölgesine saldırmıştır. Kudüs tahrip edilerek bütün zenginlikleri yağmalanmış⁶¹, binlerce insan katledilmiştir. Katliamdan kurtulanların büyük çoğunluğu esir alınarak bir kısmı esir pazarlarında satılmış, bir kısmı taş ve maden ocaklarında çalıştırılmak üzere Mısır'a götürülmüş, bir kısmı ise Roma'ya götürülerek sirklerde vahşi hayvanlara parçalattırılmıştır⁶². Canlarını zorlukla kurtarabilen Yahudiler de, Filistin'den Kuzey Afrika, Batı Asya ve Doğu Avrupa'ya göç etmişlerdir⁶³ İhtilâl sırasında Romalılara sadakat gösteren bazı Yahudiler, Roma vasiliği altında geçici olarak yarı millî bir hayattan istifade etmişlerdir.

115-117'deki ikinci büyük isyandan sonra Yahudilerin varlığı biraz daha eksilmiştir. Fakat 132-135 yılları arasında meydana gelen Bar Kohba (Bar Cochba)'nın elebaşlığını yaptığı üçüncü ve son Yahudi ayaklanmasının, Romalılar tarafından bastırılması üzerine Filistin'deki Yahudiliğe son darbe indirilmiş ve Roma İmparatoru Septimus Severus'un aldığı şiddetli tedbirler, "Mev`ud Toprak" ta kalabilen Yahudilerin de buradan çıkıp gitmelerini zorunlu kılmıştır. Bu tarihten sonra Romalılar, Kudüs'ü bir Roma şehri kimliğiyle yeniden imar etmişler ve adını "Aelia (İliya) Capitolina" koyarak Syria Palestina dedikleri Filistin'in baş şehri yapmışlardır. Kudüs'e ayak basmalarına izin verilmeyen Yahudilerden bazılarının Celile ve Taberiye taraflarında yaşamalarına müsamaha gösterilmiş ve bu durum Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlaşmasına kadar devam etmiştir⁶⁴.

II. yüzyılın başlarında ise Hristiyanlığın çehresi değişmiştir. Yeni dinin artık evrensel bir niteliği vardır. Hristiyanlık bir yandan bütün dünyaya yayılacağını, diğer dinleri yok edeceğini müjdelerken, taraftarları da devletin otoritesini ve hâkimiyetini değil, kendi inançlarının hâkimiyetini iddia etmeye başlamışlardır. Her tarafta dünyanın sonunun yaklaştığını, Mesih'in ansızın geleceğini ve inananların dışında herkesin mahvolacağını ilan etmeleri imparatorluğun düzenini alt-üst etmiştir. Bu menfi oluşumlar, imparatorluk tarafından Hristiyanlara karşı bazı kanlı tedbirlerin alınmasına sebep olmuştur. Ancak bunlar önceleri ferdi ve mahalli nitelikte kalmıştır. İlk kitle katliamı Trajan döneminde gerçekleşmiştir. Bunun yanı sıra Hristiyanlar aleyhine sert

⁶¹ Oktay Akşit, *Roma İmparatorluğu Tarihi*, İstanbul, 1985, s. 153; Karaman, "Filistin", *TDV. İA.c.* 13, s. 90

⁶² Günaltay, *Yakın-Şark III*, s. 390

⁶³ Kocabaş, *Türkiye ve Siyonizm*, s. 22

⁶⁴ Karasapan, *Filistin ve Şark-ül Ürdün*, c. 1, s. 30; Karaman, "Filistin", *TDV. İA.c.* 13, s. 90 ; Erol, *Kudüs'ün Kutsallığı*, s. 37

kanunlar çıkarılmış ve Hristiyanlık resmen yasaklanmıştır. Trajan'dan sonra 303 yılına kadar bazen sert bazen de yumuşak geçmek üzere bu baskılar devam etmiştir. 303 yılına gelindiğinde Hristiyanlık ile putperestlik arasında tam bir ölüm kalım mücadelesi başlamıştır.

Büyük Konstantin'in imparator olmasıyla birlikte yayınladığı "Milano Fermanı" Hristiyanlığı rahatlatmıştır. Bir zamanlar Hristiyanlığın yayılmasını engellemeye çalışan Roma İmparatorluğu daha sonra, geniş kitlelere yayılmış Hristiyanlığı karşısına almaktansa resmî din olarak kabul etmeyi, siyasi hedefleri için daha uygun görmüştür. Bu amaçla önce Hristiyanlığı devlet koruması altına almış⁶⁵, ardından siyasi sisteme uyumlu hale getirmek için bir organizasyona girmiştir. 325 yılında İznik'te ilk Hristiyan Ökümenik Konsil toplanmış⁶⁶; Hristiyan âlemi de Roma, İskenderiye ve Antakya kiliseleri arasında taksim edilmiştir.

Yaklaşık üç asırdır neredeyse adı dahi unutilan Kudüs, Hz. İsa'nın yaşadığı toprak ve ilk kilisenin merkezi olması sebebiyle yeniden gündeme gelmiştir. Artık Yahudiler kadar, her Hristiyan'ın gönlünde de Kudüs'ün kutsiyeti vardır. Bunu göz önüne alan konsil, Kudüs'e de "Şeref Payesi" vermiştir⁶⁷. Böylece Kudüs, resmen kutsal bir şehir kimliğine bürünmüştür. Bu tarihten itibaren tüm Hristiyan âleminin yüzü, Kudüs ve çevresine dönmüştür. Yahudilerin bölgeye girmesi yasaklanırken, Hz. İsa ve Meryem ile ilgili tüm kutsal kabul edilen yerlerde dinî yapılar inşa edilmiştir. Meşhur Kiyamet Kilisesi⁶⁸ de bu dönemde inşa edilen yapılardandır⁶⁹.

395'te Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasından sonra Bizans'ın payına düşen bölgede Hristiyanlık daha büyük bir hızla yayılmaya başlamış ve Yahudilere karşı baskılar artmıştır⁷⁰. IV. yüzyıl sonlarında Filistin, başkentleri Caesarea ve Skythopolis olmak üzere Prima ve Secunda adlarıyla iki eyalete bölünmüştür⁷¹. Tarih boyunca kan ve gözyaşının eksik olmadığı Filistin bölgesi, bu sefer de Hristiyanlık içerisinde yaşanan teolojik ihtilaf sebebiyle karışmaya başlamış ve bölgedeki tepkiler

⁶⁵ Bihlmeyer-Tuchle, *I ve IV. Yüzyıllarda Hristiyanlık*, s. 62

⁶⁶ Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, c. 1, s. 81

⁶⁷ Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, c. 1, s. 97

⁶⁸ "Saint Sepulcre", "Merkad-ı İsa", "Kutsal Mezar Kilisesi", "Kıyame Kilisesi" ve "Kamame Kilisesi" olarak da adlandırılan bu kilise hakkında bilgi için bkz. Erol, *Kudüs'ün Kutsallığı*, s. 110

⁶⁹ Mehmet Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, c. 1, s. 101

⁷⁰ Karaman, "Filistin", *TDV. İA.c.* 13, s. 90

⁷¹ Çelik, "Filistin", *DGBİT*, c. 13, s. 136

isyana dönüşünce, Bizans İmparatorluğu tarafından sert tedbirler alınarak Filistin’de binlerce insan öldürülmüştür⁷². Devlet ile bölge halkının farklı teolojik görüşlerine rağmen, Filistin’de bir süreliğine de olsa sükûnet sağlanmıştır.

611 tarihinde İran istilası yayılmaya başlamış ve 613 yılında Bizans, Sasaniler tarafından ağır bir yenilgiye uğratılmıştır. Bu zaferle birlikte Sasaniler, aralarında Kudüs’ün de bulunduğu Bizans İmparatorluğu’na ait pek çok yeri ele geçirmişlerdir. Bizans–Sasani mücadelesi sırasında Yahudiler, Sasanileri desteklemişler ve Sasaniler de buna karşılık olarak Filistin’i hâkimiyetleri altına aldıktan sonra Yahudilerin Kudüs’e dönmelerine izin vermişlerdir. İranlıların bölgedeki üstünlüğü 629 yılına kadar sürmüştür. Bu tarihte Bizans, Türk Avarlardan ücretli olarak oluşturduğu ordu ile Sasanileri mağlup ederek, Filistin de dâhil olmak üzere işgal edilen yerleri geri almayı başarmıştır⁷³. Bu tarihten sonra, Yahudilerin durumu çok daha kötüleşmiş, sinagogları istimlâk edilerek ibadetleri yasaklanmıştır. Yahudiler, takibata alınmışlar ve vaftiz olmaya zorlanmışlardır⁷⁴. Sadece Yahudiler değil, bölgede bulunan Hristiyanlar da mezhep farklılıkları sebebiyle Bizans’ın baskılarına maruz kalmışlardır. Asırlardır bu baskı ve zulümlerden usanan halk, adil ve kurtarıcı bir yönetim beklemişlerdir. Bu yüzdendir ki, bölge halkı İslam ordularına karşı direnmemiş, İslam hâkimiyetini gönül rızasıyla kabul etmişlerdir.

4. İSLAM HÂKİMİYETİNDE FİLİSTİN

Miraç dolayısıyla İslam tarihinde önemli bir yeri bulunan Filistin’de İslamiyet’in yayılması için başlatılan faaliyetler, asr-ı saadete kadar uzanır. Hz. Muhammed, çeşitli hükümdarlara İslam’a davet mektupları gönderirken bir mektup da Bizans’a bağlı olan Busrâ Emiri Şürahbil bin Amr el-Gassani’ye yollanmış, ancak elçi Hâris bin Umeyr el-Ezdî öldürülmüş ve bu durum Müslümanların yenilgisiyle sonuçlanan Mute Savaşı (H.8 / M. 629)’na yol açmıştır. Ertesi yıl bizzat Hz. Muhammed Tebük Seferi’ne çıkmış ve vefatından kısa bir süreç önce de Üsâme bin Zeyd komutasındaki bir orduyu Belkâ tarafına yollamak istemiş; ancak ordu onun rahatsızlığı sebebiyle Medine’den

⁷² Mehmet Çelik, *Bizans İmparatorluğunda Din-Devlet İlişkileri (Kuruluşundan VIII. Yüzyıla Kadar)*, Elazığ, 1994, s. 46

⁷³ George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara, 1981, s. 97 ; Karaman, “Filistin”, *TDV. İA.c.* 13, s. 90

⁷⁴ Kocabaş, *Türkiye ve Siyonizm*, s. 23

ayrılammıştır. Hz. Ebubekir halife seçilir seçilmez derhal Üsâme'yi tasarlanan bu sefere göndermiştir (1 Rebûlâhîr 11 / 26 Haziran 632) . Daha sonra da Amr bin Âs'ı Filistin'in fethiyle görevlendirilmiştir (12. yılın sonu veya 13. yılın başı / Şubat-Mart 634). Müslümanlar önce Gazze üzerine yürümüşler; yakınındaki Dâsın veya Tâdün denilen yerde bizzat Gazze valisinin komuta ettiği düşman ordusunu yenilgiye uğratarak şehri ele geçirmişlerdir. Müslümanların kısa sürede Güney Filistin'i fethedip Gamrûlarabât'a kadar ilerlemeleri üzerine Bizans İmparatoru Herakleios kardeşi Theodoros komutasındaki büyük bir orduyu Filistin'e sevk etmiştir. Bizans kuvvetleri bölgeye yaklaştığı bir sırada Kaysâriye'yi kuşatmış bulunan Amr bin Âs bu orduya dayanamayacağını anlayınca kuşatmayı kaldırmış ve halifeden yardım istemiştir. Hz. Ebubekir, Halid bin Velid'e haber gönderip yardıma gitmesini emretmiştir. Sonunda iki ordu Remle ve Beytülcibrîn arasındaki Ecnâdeyn mevkiinde karşı karşıya gelmiş ve savaş İslam ordularının kesin zaferiyle sonuçlanmıştır (28 Camâziyelevvel 13 / 30 Temmuz 634). Bu zaferle Filistin ve Suriye'nin kapıları Müslümanlara açılmış ve hemen arkasından Sebaste, Nablus, Lûd, Yübnâ, Amvâs gibi şehirler fethedilmiştir. Özellikle Bizanslıların yenilgiye uğratıldığı Yermük Savaşı (15 / 636)'nın Filistin'in tarihinde önemli bir yeri vardır. Müslümanlar bu zaferle birlikte bölgede daha sağlam bir şekilde tutunmuşlar ve Kudüs'e ulaşarak şehri kuşatmışlardır⁷⁵. Savunma ümitlerini yitiren şehir halkı, barış antlaşmasını bizzat Halife Ömer tarafından yapılması şartıyla, şehri teslim edeceklerini bildirmişlerdir. Bunun üzerine Kudüs'e gelen Hz. Ömer, Patrik Sophronius başkanlığındaki Kudüs heyetini kabul ederek, onlara cizye ve haraç ödemeleri şartıyla bir ahidnâme⁷⁶ vermiş; böylece Kudüs barış yoluyla fethedilmiştir

⁷⁵ Karaman, "Filistin", TDV. İA.c. 13, s. 90 ; Şibli Numani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi* (Çev. Yaşar Alp), 4. Baskı, İstanbul, 1986, s. 233; Junlius Wellhausen, *İslamın En Eski Tarihine Giriş*, İstanbul, 1960, s. 88; Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, (Çev. Salih Tuğ), İstanbul, 1989, c. 1, s. 223-231

⁷⁶ Bu ahidnamenin metni şöyledir: "*Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. . Bu sözleşme, mü'minlerin emiri ve Allah'ın kulu Ömer tarafından, Eyle halkına verilen bir emandır. Onların canlarına, mallarına, kiliselerine, haçlarına, hastalarına ve bütün fertlerine verilen bir teminattır. Kiliseleri mesken yapılmayacak ve yıkılmayacaktır. İçindeki kutsal eşyaya dokunulmayacaktır. Kimse dini inanışlarından dolayı zorlanmayacak, kendilerine asla zarar verilmeyecek ve yurtlarına Yahudiler iskan edilmeyecektir. Buna karşılık, Eyle halkı da, diğer şehirlerin halkı gibi cizye verecektir. Orada bulunan Rumlar çıkarılacak, fakat gidecekleri yere kadar güvenlikleri sağlanacaktır. Çıkmak istemeyenler ise Eyle halkı gibi cizye verecektir. Burada kalıp hasadını almak isteyen de hasadını alacak ve malını satmak isteyen gerekli kolaylık gösterilecektir. Bu, Allah'ın Resulü'nün, halifelerin ve mü'minlerin Eyle halkına verdiği bir güvenlik ahdidir.*" Eyle Kudüs'ün yer aldığı bölgedir. Heyet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. 2, İstanbul, 1989, s. 93-94; Mehmed Paksu, *Kudüs ve Mescid-i Aksa*, 4. Baskı, İstanbul, 2000, s. 17-18; İslam Konferansı Teşkilatı Kudüs Komitesi, *Kudüs (Tarihî Belge)*, s. 23-24

(Rebûlâhir 16 / Mayıs 637)⁷⁷. Kudûs'un fethi Müslümanlarla Bizanslılar arasındaki mücadelede bir dönüm noktası teşkil etmiştir.

Amr bin Âs, İslam ordularına karşı direnen Kaysâriye'yi tekrar kuşattığı sırada Mısır'ın fethiyle görevlendirilince, yerini Yezid bin Ebu Süfyân'a bırakmış; onun ölümü üzerine kardeşi Muâviye, komutayı alarak şehri fethetmiştir (H. 19–20 / 640–641). Muâviye'nin Askalân (Aşkelon-Ashgelon)'ı ele geçirmesiyle Filistin'in fethi tamamlanmış ve burası *Cündü Filistin* adıyla askerî bir bölge haline getirilmiştir. Merkez olarak da Kaysâriye'nin yerine Lûd şehri seçilmiştir. Hz. Ömer, Muâz bin Cebel ile Ubâdebin Sâmit ve Abdurrahman bin Ganem'i halka İslamiyet'i öğretmek üzere görevlendirmiş; ayrıca Arap kabilelerinin buraya yerleşmesini teşvik etmiştir⁷⁸. Daha sonra yönetim ve siyasal yapı ile ilgili gerekli düzenlemeleri yapan Hz. Ömer, Şam bölgesindeki valiliklerin yetki sınırlarını ve idarecilerini yeniden belirlemiştir. Filistin'i de Remle ve Eyle olmak üzere iki müstakil bölgeye ayırmıştır⁷⁹.

Filistin halkı, Hz. Ali ile Muâviye arasında yaşanan halifelik seçimi sırasındaki mücadelede, Muâviye'yi desteklemişlerdir⁸⁰. Muâviye de, Hz. Ali'ye karşı saltanatını ilk olarak Kudûs'te ilan etmiştir⁸¹. Muâviye'nin halife olarak tanınmasıyla birlikte, Filistin'de Emevîler dönemi başlamıştır.

Emevîler döneminde (661–750) Suriye ile beraber Filistin, İslâm devletinin dokuz büyük eyaletlerinden birini oluşturmuştur⁸² ve bu dönemde çok sayıda Arap kabilesi Filistin'e iskân edilmiştir⁸³. Emevîlerin beşinci halifesi Abdülmelik bin Mervân Filistin bölgesine, özellikle de Kudûs'e büyük önem vermiştir. Mekke Müslümanlarının Abdullah bin Zübeyr'i halife olarak tanımalarından sonra, Mekke'ye hacca giden Müslümanların zorla veya Abdullah bin Zübeyr'den etkilenip ona biat edeceklerinden endişelenerek, Mekke'ye hacca gitmeyi yasaklamış ve hac yerini, Mekke'den Kudûs'e aktarabilmek için eskiden Süleyman Mâbedi'nin bulunduğu yerde Kubbetü's-Sahra'yı

⁷⁷ Karaman, "Filistin", TDV. İA.c. 13, s. 90 ; Wellhausen, *İslamın En Eski Tarihine Giriş*, s. 96

⁷⁸ Karaman, "Filistin", TDV. İA.c. 13, s. 91 ; Paksu, *Kudûs ve Mescid-i Aksa*, s. 19

⁷⁹ Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara, 1989, c. 1, s. 3

⁸⁰ Karaman, "Filistin", TDV. İA.c. 13, s. 91

⁸¹ F. Buhl, "Kudûs", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977, c. 6, s. 956; Yılmaz Öztuna, *İslam Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1989, s. 73

⁸² Çelik, "Filistin", *DGBİT*, c. 13, s. 136

⁸³ Karaman, "Filistin", TDV. İA.c. 13, s. 91

yaptırmıştır⁸⁴. Ardından oğlu I. Velid, Mescid-i Aksa'yı⁸⁵ tamir ettirmiş ve bölgeye gösterilen ilgiyi daha da arttırmıştır. Bu dönemde bölge, veliaht Süleyman bin Abdülmelik'in idaresine bırakılmıştır. Süleyman'ın halife olmasıyla birlikte Remle, Filistin'in merkezi olmuştur⁸⁶. Daha sonra, Ömer bin Abdulaziz (717–720) bölgenin İslâmlaşmasını hızlandıracak faaliyetlere girişmiş ve Müslüman olmayanlara önemli kısıtlamalar getirmiştir. Bu sebeple önceden Hristiyanların çoğunlukta olduğu Filistin, kısa sürede Müslümanların çoğunlukta olduğu bir bölge haline gelmiştir⁸⁷. II. Velid'in kötü yönetimine karşı ayaklanan bölge halkı, 744 yılında Emevî valisini kovarak III. Yezid'i halife ilan etmişlerdir. Son Emevî halifesi II. Mervan zamanında Filistin'de bir isyan daha patlak vermişse de âsilerin reisi, Remle Valisi Sâbit bin Nuaym idam edilerek ayaklanma bastırılmıştır⁸⁸. Bu isyan sırasında II. Mervan, Kudüs şehrinin dış kale surlarını yıktırmıştır. Aynı dönemde meydana gelen iki deprem Kudüs'e büyük zarar vermiş, şehrin ve halkın durumu kötüleşmiştir⁸⁹. Bütün Emevî halifeleri, Filistin bölgesine büyük özen ve ilgi göstermişlerdir. Müslümanlar için kutsiyeti tartışmasız olan Kudüs'ü, Mekke'nin yerine geçirememişlerse de, gerek şehrin gerekse Filistin bölgesinin itibarını oldukça arttırmışlardır.

İlk kible ve Hz. Muhammed'in miraç olayının gerçekleştiği yer olması nedeniyle Müslümanlar için önemi olan Kudüs'ün kutsal şehir kimliğine bürünmesi Emevîler dönemine rastlamaktadır. Bu durum manevî olmaktan çok siyasîdir. Halifelik konusunda Mekkeli Müslümanlarla anlaşmazlık yaşayan Emevîler, kendi propagandalarını yapabilmek ve nüfuzlarını arttırabilmek amacıyla Mekke ve Medine'ye alternatif bir şehir olarak Kudüs'ü ön plana çıkarmışlardır.

⁸⁴ J. Walker, "Kubbetü's-Sahra", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977, c. 6, s. 944, 945; Çelik, "Filistin", *DGBİT*, c. 13, s. 136 Kubbetü's-Sahra'nın inşa edilmesi konusunda farklı bir görüş daha bulunmaktadır. Buna göre, özellikle kubbesiyle dikkat çeken Kudüs'teki Kıyamet Kilisesi başta olmak üzere, Suriye ve Filistin bölgesindeki Hristiyanlara ait kilise ve manastırların görkemine, Müslümanların hayran kalıp olumsuz etkileneceklerini düşünmesinden dolayı Abdülmelik bin Mervân, Kubbetü's-Sahra'yı yaptırmıştır. Casim Avcı, *İslam Bizans İlişkileri*, İstanbul, 2003, s. 210; Paksu, *Kudüs ve Mescid-i Aksa*, s. 55

⁸⁵ Müslümanların ilk kiblesi olarak bilinen Mescid-i Aksa ile bugünkü Mescid-i Aksa Cami'nin bir alakası yoktur. Burası, Bizans İmparatoru I. Justinianus (527–565) tarafından bir bazilika olarak yaptırılmış ve Hz. Ömer döneminde, hiçbir değişiklik yapılmadan camiye çevrilmiştir. Erol, *Kudüs'ün Kutsallığı*, s. 122 Kur'an-ı Kerim'in İsrâ suresinde adı geçen Aksa'dan kasıt Süleyman Mabedi'dir. Bkz. Kur'an-ı Kerim, İsrâ Sûresi, Cüz: 15, Sûre: 16

⁸⁶ Karaman, "Filistin", *TDV. İA.c.* 13, s. 91

⁸⁷ Çelik, "Filistin", *DGBİT*, c. 13, s. 137

⁸⁸ Karaman, "Filistin", *TDV. İA.c.* 13, s. 91

⁸⁹ Buhl, "Kudüs", *İA.*, MEB., c. 6, s. 957

Emevîlerden sonra bölge, Abbasîlerin hâkimiyeti altına girmiştir. Kudüs, geçirdiği iki depremin izlerini daha tam silememişken, 780 yılında el-Mehdî döneminde daha şiddetli bir depreme maruz kalmıştır. Halife, şehri ve kutsal yapıları yeniden restore ettirmiştir⁹⁰. Abbasîler döneminde Filistin, merkezi yine Remle olmak üzere Suriye ile birlikte bir eyalet haline getirilmiştir. Bölgede huzur ve sükûn hâkim olmuş; ancak Hârûn'ür-Reşid'in 809'da ölümünden sonra, Emin döneminde bazı karışıklıklar çıkmıştır. Mu'tasım-Billâh döneminde de Müberka`el-Yemânî çiftçileri etrafına toplayarak Emevî hâkimiyetini yeniden tesis etmek istemiş; ancak Recâ bin Eyyüb isyanı bastırmıştır. Halife Mu'tez-Billâh'ın, 866 yılında Filistin valiliğine getirdiği İsâ bin Şeyh eş-Şeybânî, bağımsızlık sevdasına kapılmış ve Mütedî-Billah ile Mu'temid-Alellah dönemlerinde Abbasîler adına hutbe okunmasına engel olmuştur. Halife, ancak İrmîniye'yi vermek suretiyle onu isyandan vazgeçirebilmiştir. Abbasîler zamanında bölgenin İslâmlaşması süreci daha da hızlanmıştır. Ancak Abbasîlerin siyasî ve askerî gücü çökmeye yüz tutunca, bölge de siyasî karışıklıkların tesirine kapılmıştır.

868–905 yılları arasında Tulunoğullarının, hemen sonrasında tekrar Abbasîlerin ve onlardan sonra da 935-969'da İhşidîlerin nüfuzu altına giren Filistin bölgesi, bir ara Hamdânî tehlikesi atlatmıştır. Fatımîler, Mısır'a hâkim olduktan kısa bir süre sonra 969'da Filistin'i ele geçirmişlerdir⁹¹. Fatımîlerin baskılarına dayanamayan Suriye ve Filistin halkının yardım istemesiyle, Abbasî ordusunda görev yapan Türk memlûku Alptekin, Şam'ı ele geçirmiş ve Filistin'de bulunan Fatımî kuvvetlerini de bozguna uğratmıştır. Daha sonra Fatımîler, Bizans'a karşı koyabilmek için Alptekin'in yardımını almışlardır. Abbasî halifesinin ve Bizans İmparatorunun ölmelerinden sonraki boşluktan istifade eden Alptekin, 976 yılında Akka ve Sayda'yı ele geçirmiş ve Taberiye'ye kadar ilerleme fırsatı bulmuştur. 978'de Şam'da esir edilinceye kadar bölgede hâkimiyeti devam etmiştir⁹².

Bu arada Karmatîler, Filistin'deki bazı yerleri ele geçirerek Fatımîlerle mücadeleye girmişlerdir. 974'te Karmatîler Mısır'a saldırınca, Remle'de hüküm süren Cerrahî (Beni Cerrah) Emirî Hassan bin Cerrah et-Tâî onlara yardım etmeye başlamış; ancak Halife Muiz-Lidînillah, 100.000 dinar karşılığında onu Karmatîlerden

⁹⁰ Buhl, "Kudüs", *İA.*, MEB., c. 6, s. 957

⁹¹ Karaman, "Filistin", *TDV. İA.c.* 13, s. 91

⁹² Öztuna, *İslam Devletleri Tarihi*, s. 323

uzaklaştırmayı başarmıştır. Emir Hassân'ın yerine geçen Müferric bin Dağfel et-Tâf de Fatımîlerle anlaşmış ve geniş yetkilerle 979 yılında Filistin valisi tayin edilmiştir. Mekke Emirî Şerif Ebü'l-Fütuh el-Mûsevî, Cerrâhî Emirî tarafından Remle'de Râşid-Billah lakabıyla Eylül 1012'de halife ilan edilmiştir. Bu olaya çok kızan Fatımî Halifesi Hâkim-Biemrillâh, Cerrâhîleri cezalandırmak istemişse de daha sonra vazgeçip Filistin'i onlara ikta etmiştir. Cerrâhîlerin Filistin'deki hâkimiyetleri Atsız'ın bölgeye gelişine kadar sürmüştür⁹³.

Fatımîler döneminde Kudüs, Bizans ile olan siyasî ilişkilerde önemli rol oynamıştır. Fatımî - Bizans anlaşmalarında, Bizans topraklarında bulunan camilerde, Fatımî halifesi adına hutbe okutulmasına karşılık, Kudüs'te bulunan ve Hıristiyanlar için büyük önem arz eden Kıyamet Kilisesi'nin onarımı⁹⁴ ön plana çıkarılmıştır. Fatımîlerin Filistin'deki hâkimiyetleri, Türklerin bölgeye gelmeleriyle sona ermiştir.

5. TÜRK HÂKİMİYETİNDE FİLİSTİN

Filistin'de ilk Türk varlığı Tulunoğulları ile başlamakta ise de gerçek manada siyasî bir varlık olarak 1069–1070 yıllarında görülmeğe başlanmıştır. Sultan Alp Arslan'ın eniştesi Erbasan'ın, Sultana isyan ederek Bizans'a sığınması üzerine, beraberindeki Karlu, Şöklü/Çöklü, Atsız ve kardeşleri Anadolu'daki fetihlere devam etmeyerek kumandaları altındaki Türkmenlerle Filistin'e gelmişlerdir. Başlarında Karlu Bey'in bulunduğu, ilgili kaynaklarda "Filistin'e giren ilk Türkler" olarak nitelenen ve üç- dört bin çadır halkından oluşan Türkmenler, Taberiye Gölü'nün doğusundaki Belka ve çevresiyle Numan Kalesi'ni fethederek yerleşmişlerdir. Daha sonra Kudüs'ün batısındaki Remle'yi ele geçirerek imar eden Karlu Bey, burayı başkent yaparak Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı bir Türkmen beyliği kurmuştur⁹⁵. Ancak siyasî hâkimiyetini sağlayamadan 1071 yılında ölmesi üzerine Türkmen beyliğinin başına Emir Atsız geçmiştir.

Emir Atsız, Fatımî yönetiminde bulunan Filistin'in merkezi durumundaki Kudüs üzerine yürüyerek şehri kuşatmıştır. Savaşmadan şehre giren Emir Atsız, küçük bir Türkmen beyliğinden, Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı bir meliklik haline getirdiği

⁹³ Karaman. "Filistin", *TDV. İA.c.* 13, s. 91

⁹⁴ Heyet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. 5, İstanbul, 1989, s. 227

⁹⁵ Ali Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, Ankara, 1989, s. 24, 25

devletinin başkentini Remle'den Kudüs'e nakletmiştir⁹⁶. 1071–1076 yılları arasında Askalan ve Yafa hariç; Kudüs, Taberiye, Sur ve Akka'yı fethetmek suretiyle Suriye ve Filistin Selçuklu Devleti'nin sınırlarını genişletmiş; böylece Suriye ve Filistin bölgesindeki Fatımî hâkimiyetini ortadan kaldırmıştır. 1076 yılında birkaç kuşatmadan sonra Dımaşk'ı da ele geçiren Emir Atsız, stratejik öneminden dolayı devletin başkentini Kudüs'ten Şam'a almıştır⁹⁷. Hâkimiyet sahasını genişletmek ve Fatımî tehdidini ortadan kaldırmak için Mısır seferine çıkan Emir Atsız, Kahire Savaşı'nda yenilerek geri çekilmek zorunda kalmıştır. Ancak bu savaşta Emir Atsız'ın öldüğünü zanneden Sultan Melikşah, kardeşi Tutuş'u Suriye ve Filistin Selçuklu Devleti'nin hükümdarlığına atamıştır. Atsız'ın ölmediği anlaşıncı da Tutuş'un Halep ve çevresinde faaliyette bulunması bildirilmiştir. Suriye ve Filistin bölgesini geri alma girişimlerinde bulunan Fatımîlerin Dımaşk'ı kuşatmaları üzerine Emir Atsız, şehri kendisine teslim edeceğini bildirerekten Tutuş'tan yardım istemiştir. Tutuş'un yardımıyla Fatımîler kuşatmayı kaldırarak Mısır'a çekilmek zorunda kalmışlardır. Şehri teslim almak isteyen Tutuş'a karşı Emir Atsız'ın direnmesi sonucunda Emir Atsız tutuklanarak öldürülmüştür⁹⁸. 1079'da Tutuş, başta Dımaşk olmak üzere Suriye ve Filistin şehirlerini ele geçirmiş; 1085 yılında Kudüs'ü Artuk Bey'e iktâ etmiştir. Artuk Bey'in 1091'de ölümü üzerine bu kutsal yerin yönetimi, oğulları Sökmen ve İlğazi'ye verilmiştir⁹⁹.

Bu sırada Fatımîler, Filistin bölgesine bir ordu göndermişler ve bölgenin fethinde kilit rol oynayan Kudüs'ü kuşatmışlardır. Fatımîler, Suriye Selçuklu Melikliği'ne tâbi bulunan Sökmen ve İlğazi'ye bir heyet göndererek kutsal şehrin kan dökülmeden teslimini istemişlerdir. Sökmen ve İlğazi bu teklifi kabul etmemelerine rağmen, Halep ve Dımaşk'taki Selçuklu beylerinden yardım alamamaları ve Fatımî ordusunun güçlü olmasından dolayı, 1096 yılının Ağustosunda şehri Fatımîlere teslim etmek zorunda kalmışlardır¹⁰⁰. Böylece 1071 yılından beri Türk hâkimiyetinde bulunan Kudüs, yeniden Fatımîlere geçmiş ve Filistin'de Selçuklu hükümlanlığı sona ermiştir.

⁹⁶ Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, s. 35

⁹⁷ İbnü'l Esir, *el-Kamil fi't-Tarih, İslam Tarihi*, (Çev. Abdülkerim Özeydin), İstanbul, 1985, c. 10, s. 98–99; Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, s. 39–40

⁹⁸ Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, s. 44

⁹⁹ Karaman, "Filistin", *TDV. İA.c.* 13, s. 92

¹⁰⁰ İbnü'l Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, c. 10, s. 235; Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, (Çev. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul, 1976, s. 145'te ise şehrin Fatımîlerin eline geçiş tarihi 1098 olarak belirtilmiştir.

İslam dünyasının mezhep ve hâkimiyet mücadelesi içine girmiş olması, XI. yüzyılın sonlarına doğru Avrupalılarda, Kudüs ve çevresini İslam hâkimiyetinden geri almak için uygun zamanın geldiği fikrini uyandırmıştır¹⁰¹. Hz. Ömer döneminde Kudüs'ün İslam hâkimiyetine girmesi Avrupa'da büyük rahatsızlık uyandırmıştır. Ancak gerek Emevî ve gerekse Türk-İslam hâkimiyetinin sürdüğü dönemlerde bölgede istikrar olduğu için, Avrupalı hacılar Kudüs'ü güven içinde ziyaret edebilmişler ve dinî vazifelerini eksiksiz yerine getirebilmişlerdir¹⁰². Daha sonraki dönemde siyasî istikrarın bozulması, şehrin sürekli el değiştirmesi Avrupalı hacılarda güvenlik açısından sıkıntı yaratmıştır. Bu gelişmeler Avrupa siyasetinde ve kilise çevrelerinde bir gündem oluşturmuştur. Görünürde dinî, fakat aslında iktisadî sebeplerden ötürü Avrupalılar, Anadolu ile Suriye ve Filistin üzerine seferler düzenleme kararı almışlardır. Avrupa halkı da dinî vaatlerle kandırılmıştır¹⁰³.

1096 yılında Fransız, Alman ve İtalyan halk yığınlarından oluşan, disiplinden uzak ilk Haçlı kafilesini, İstanbul üzerinden Anadolu'ya geçmiş, ancak kutsal topraklara gelemeyen Selçuklu kuvvetleri tarafından bozguna uğratılmışlardır¹⁰⁴. Daha sonra prensler ve dükler tarafından komuta edilen, büyük ve düzenli Haçlı Ordusu dört ayrı koldan İstanbul'a gelmiştir. Kılıç Arslan karşısında büyük kayıplar vermesine rağmen Anadolu'ya geçerek, Antakya'ya gelen bu ordu, sekiz aylık bir kuşatmadan sonra, güç de olsa 30 Haziran 1098'de şehri almıştır¹⁰⁵. Kudüs'e giden yol da böylece açılmıştır. Haçlı kuvvetleri bir yıl sonra Akdeniz kıyı bölgesinden aşağıya inerek 3 Haziranda Remle'yi işgal etmişler ve 13 Temmuzda da Kudüs'e saldırmışlardır. Fatımî hâkimiyetindeki Kudüs, iki günlük kuşatma sonrasında 15 Temmuz 1099'da Haçlıların eline geçmiştir¹⁰⁶. Yıllardan beri kilise çevrelerinin tahrikleri ile beyinleri yıkanan Haçlı askerleri, Kudüs'te ürkütücü bir katliam gerçekleştirmişlerdir. Müslüman halkı erkek, kadın, çocuk, genç, yaşlı ayrımı yapmadan kılıçtan geçirmişler ve şehri yağmalamışlardır. Kudüs'te bulunan Yahudiler de toplu olarak baş sinagoglarına

¹⁰¹ Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, s. 94

¹⁰² Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, c. 1, s. 30–39

¹⁰³ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, c.1, s.83–92; Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, s. 94,95

¹⁰⁴ Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, s. 95; Geniş bilgi için bkz. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, c. 1, s. 135–149

¹⁰⁵ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, c. 1, s. 178–180

¹⁰⁶ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, c. 1, s. 215–219; Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, s. 99

kaçmışlardır. Müslümanlara yardım etmiş olmakla suçlandıkları için bina ateşe verilmiş ve Yahudiler havra içinde yanarak ölmüşlerdir¹⁰⁷.

Kanlı olarak ele geçirdikleri Kudüs ve çevresinde Haçlılar tarafından bir krallık kurulmuş ve tahtına da Haçlı Ordusu başkomutanı Godefroi de Bouillon'u getirilmiştir¹⁰⁸. Bu yeni krallığın devamını emniyet altına alabilmek için bir takım askerî ve idarî düzenlemelere gidilmiş, tıpkı Avrupa'da olduğu gibi kontluklar ve dukalıklar kurulmuştur. Kudüs'te dinî imar faaliyetlerine hız verilmiş, Müslümanlara ait mekânlar yıkılmış, yıkılmayanlar ise kiliseye çevrilmiştir¹⁰⁹. Haçlılar tarafından bölgede hâkimiyet tesis edilerek krallık kurulmasında, onların başarısından çok İslam dünyasının içinde bulunduğu siyasî kriz etkili olmuştur. Nitekim Zengîlerin ve ardından Selahaddin Eyyubî'nin bölgede etkinliklerinin artmasıyla birlikte, Haçlıların Kudüs ve çevresindeki hâkimiyetleri de tehlikeye girmiştir.

Büyük Selçuklu Devleti'nin zayıflaması ile beraber Musul valisi olan İmameddin Zengî bağımsızlığını ilan etmiş ve Haçlılar ile mücadeleye başlamıştır. Urfa şehrini ele geçirerek burada bulunan Haçlı kontluğuna son vermiştir. Oğlu Nureddin Mahmud ise Kudüs'e akınlar yapmış fakat şehri ele geçirememiştir¹¹⁰. Bu sırada Kudüs Haçlı Kralı'nın Mısır'ı tehdit etmesinden dolayı Fatımîler Musul Atabeyi Nureddin'den yardım istemişler, o da Selahaddin Eyyubî ve amcası Şirkuh'u Fatımîlere yardım etmek üzere Mısra göndermiştir. Şirkuh komutasındaki ordu, Kudüs Kralı'nın kuvvetlerini bozguna uğratmış ve Şirkuh, Mısır yönetiminde görev almıştır. Ölümünden sonra Selahaddin Eyyubî onun yerine Fatımîlerin son hükümdarının baş vezirliğine geçmiştir. 1171'de Fatımî hükümdarının ölümü üzerine, Nureddin Zengî adına Mısır'a hâkim olmuştur¹¹¹. Onun ölümüyle birlikte de Suriye bölgesinin yönetimini ele geçirmiştir¹¹².

1185 yılına kadar Kudüs'te Haçlı hâkimiyeti devam etmiştir. Bu tarihte Kudüs Kralı IV. Boudouin'un ölmesi üzerine küçük yaştaki oğlu tahta geçmiş ve bu durum Kudüs ve çevresini ele geçirme konusunda Selahaddin Eyyubî için uygun bir ortam

¹⁰⁷ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, c. 1, s. 220, 221

¹⁰⁸ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 337

¹⁰⁹ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, c. 1, s. 221

¹¹⁰ Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 187

¹¹¹ Ramazan Şeşen, "Eyyubiler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul, 1989, c. 6, s. 305–310

¹¹² Şeşen, "Eyyubiler", *DGBİT*, c. 6, s. 313–314

hazırlanmıştır. Trablus Kontu III. Raymond ile anlaşılan Selahaddin Eyyubî, 1186 yılında Kudüs'e akınlar yapmaya başlamış; Diyarbakır, el-Cezire ve Musul hâkimleri de Selahaddin'e destek vermişlerdir. 1187 yılında Hittin'de Kudüs Haçlı Krallığı ordusu büyük bir yenilgiye uğratılmış¹¹³, gerçek haç Müslümanların eline geçmiş, birçok ordu komutanı ve saray ileri geleni de esir edilmiştir. Böylece Filistin'in kapıları tekrar Türk ve İslam ordularına açılmış; sırasıyla Taberiye, Akka, Nasıra, Nablus, Hayfa, Cenin, Arsuf, Tıbnîn, Sayda, Cübeyl ve Beyrut Türk-İslam hâkimiyetine girmiştir.

Bu zaferleri daha sonra Askalan'ın, Gazze, Dârum ve Ludd gibi önemli kalelerin fethi izlemiştir. Böylece Kudüs'ün çevresi hâkimiyet ve emniyet altına alınmış ve 20 Eylül 1187'de şehir kuşatılmıştır. Bölge şiddetli çarpışmalara sahne olmuş; Haçlılar, Selahaddin Eyyubî'yi, kendi şartlarını kabul etmezse, Müslüman esirleri öldürmekle ve kutsal yerleri tahrip etmekle tehdit etmişlerdir. Bunun üzerine Selahaddin Eyyubî, kılıç kullanmadan 2 Ekim 1187'de şehri teslim almıştır. Haçlılara özellikle de kadınlara, çocuklara ve din adamlarına her türlü kolaylık gösterilmiş, birçok kişiden fidye alınmadan gidecekleri yere gönderilmişlerdir¹¹⁴. Selâhaddin Eyyubî Kudüs'ü aldıktan sonra bütün Yahudileri Kudüs'e dönmeye davet etmiş ve bu davet üzerine Mısır, Suriye, Mezopotamya, Güney Avrupa ve hatta Fransa ve İngiltere'den birçok Yahudi Kudüs'e göç etmiştir. Bu yeni gelenler Selâhaddin Eyyubî'nin kardeşi Melik-el-Adil tarafından törenle karşılanmışlardır¹¹⁵. Ayrıca Selâhaddin Eyyubî, şehirdeki abideler üzerinde onarım çalışmaları yaptırmış ve temin ettiği kitaplarla Mescid-i Aksa kütüphanesini zenginleştirmiştir. Eyyubîler döneminde İtalyan, Fransız ve İngiliz tüccarları Filistin'in çeşitli şehirlerinde yoğun ticarî faaliyetlerde bulunmuşlardır¹¹⁶.

Kudüs'ün İslam yönetiminde olması Hristiyan dünyasında huzursuzluğa sebep olmuş ve Kudüs'ü yeniden Haçlı hâkimiyeti altına almak için tüm Avrupa ayağa kalkmıştır. Bu amaçla Haçlılar, 1189–1192 yılları arasında bölgede saldırılara geçmişler¹¹⁷ ancak bir başarı sağlayamamışlardır

¹¹³ İbnü'l Esir, *el-Kamil fi't-Tarih XI*, s. 422; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 376

¹¹⁴ İbnü'l Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, c. 11, s. 424–433; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi I*, s. 366; Şeşen, "Eyyubiler", *DGBİT* 6, s. 327–331

¹¹⁵ Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları*, s. 11

¹¹⁶ Karaman, "Filistin", *TDV. İA. 13*, s. 92

¹¹⁷ Şeşen, "Eyyubiler", *DGBİT* 6, s. 333–338

Selâhaddin Eyyubî'nin ölümünden sonra, uzun süre taht kavgalarının devam etmesinden dolayı bölgede siyasî bir boşluk meydana gelmiştir. Bu durumdan yararlanmak isteyen Alman İmparatoru VI. Henri, Kudüs'te kendine bağlı bir Haçlı devleti kurma amacıyla, 1197'de yeni bir Haçlı seferi düzenlemiştir. Bölgede, Ocak 1198'e kadar devam eden çatışmalar sonucunda barış anlaşması yapılmıştır. Bu anlaşmaya göre, Sayda iki taraf arasında bölüştürülürken, Beyrut ve Cübeyl Haçlıların, Yafa ise Müslümanların yönetimine bırakılmıştır¹¹⁸. Haçlılar, Kudüs konusunda isteklerine yine ulaşamamışlardır.

Uzun bir aradan sonra 1225 yılında Papa İnnocentius, Sicilya-Almanya İmparatoru II. Frederich'i yeni bir Haçlı seferine çıkması hususunda zorlamıştır. Bunun üzerine imparator, Melik Adil'in oğlu Melik Kâmil'e ve Dımaşk'ta bulunan el-Muazzam'a elçiler göndererek, Kudüs'ün kendilerine bırakılmasını istemiştir. Fakat el-Muazzam tarafından teklif reddedilince İmparator II. Frederich yeni bir Haçlı seferine çıkma kararı almış ve ordular 1228 yılında bölgeye gelmiştir. Savaş hazırlıklarına başladığı sırada, papanın kendisini aforoz ettiği ve halkı aleyhine kışkırttığı konusunda haberler alması üzerine, itibarını kurtarmak için bir anlaşma yaparak ülkesine dönmek istemiştir. Melik Kâmil'e yeniden elçi göndererek dostu olduğunu, sözünden çıkmayacağını, Hristiyanlar için çok önemli olan Kudüs'ün idaresinin kendisine bırakılmasını ve şehri ziyaret etmesine izin verilmesini, aksi takdirde Avrupa kralları arasında itibarının kalmayacağını bildirmiştir. Bir yandan ülkesindeki siyasî birliğin zayıflığı diğer yandan papa ile imparatorun yeniden birleşebileceği ihtimali üzerine Melik Kâmil, imparator ile aralarında varılan anlaşmaya göre şehri teslim etmeyi kabul etmiştir. 18 Şubat 1229 tarihinde iki taraf arasında Yafa'da 10 yıl devam edecek bir anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre; başta Kudüs olmak üzere Beytüllahim, Nasıra, Tıbnîn ve Sayda Haçlı yönetimine bırakılmış, ancak Haçlılar tarafından Kudüs'ün surlarının onarılmaması ve şehrin askerî amaçlı kullanılmaması, ayrıca şehir merkezinin dışında Kudüs'e bağlı yerleri tamamı ile Müslümanlarca kutsal kabul edilen yerlerin Müslümanların yönetiminde olması şartı konulmuştur¹¹⁹. Böylece, II. Frederich kendisinden öncekilerin kılıçla başaramadıklarını barış yoluyla başarmış, Melik Kâmil ise Haçlılara Kudüs'ün sivil yönetimini vererek sonuçları çok daha kötü olabilecek yeni

¹¹⁸ İbnü'l Esir, *el-Kamil fi't- Tarih XII*, s. 87–112

¹¹⁹ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, c. III, s. 160–161; İbnü'l Esir, *el-Kamil fi't- Tarih XII*, s. 445–446; Şeşen, “Eyyubiler”, *DGBİT* 6, s. 370–373

bir Haçlı saldırısını önlemiştir. Ancak bu durum Müslümanlar arasında hoşnutsuzluk yaratmıştır.

1239 yılında Avrupa'dan gelen Fransız hacıların da yardımıyla Fransızlar, Kudüs'ü tahkim etmeye başlamışlar ve anlaşmayı ihlâl etmişlerdir. Bunun üzerine Kerek hâkimi Nasır Davud, Frankları uyarmış ancak Franklar bu uyarıyı ciddiye almamışlardır. Anlaşmanın bozulmasıyla Nasır Davud, Kudüs üzerine yürümüş, Mısır askerlerinin yardımıyla şehri fethetmiş ve böylece Haçlıların elinde bulunan Kudüs, tekrar İslam hâkimiyetine girmiştir¹²⁰. Bu dönemde Eyyubî sultanı olan Salih Necmeddin, Filistin bölgesinde siyasî birlik ve otoriteyi sağlama amacıyla, Haçlılara karşı askerî faaliyetlerde bulunmuştur.

Salih Necmeddin'in ölümünden sonra yerine geçen Turanşah da, Haçlılarla mücadeleye devam etmiştir. Fransa Kralı IX. Louis önderliğinde yeni bir Haçlı ordusu bölgeye gelmiş ve başta Kudüs olmak üzere Filistin'deki bazı sahil şehirlerinin kendilerine verilmesi karşılığında barış yapabileceklerini söylemişlerdir. Ancak bu teklifin Turanşah tarafından reddedilmesi üzerine savaş yapılmış, Bahrî Memlukların da büyük yardım ve başarısıyla Haçlılar, 1249 yılında ağır bir mağlubiyete uğratılmışlardır. Savaş sonrasında Turanşah'ın Memluklara cephe alması, Memlûklar arasında hoşnutsuzluk yaratmış, bu durum ise hem Turanşah'ın hem de Mısır'da Eyyubî hâkimiyetinin sonunu hazırlamıştır¹²¹.

İzzeddin Aybek'in ilk Memlûk sultanı olarak tahta oturmasıyla Mısır'ın yönetimi Memlûklara geçmiş, ancak Suriye ve Filistin bölgesinde Eyyubîlerin hâkimiyeti devam etmiştir. Bu sırada ortaya çıkan Moğol tehdidine karşı birlikte hareket etmek zorunda kalan Eyyubîler ve Memlûklar arasında 1253 yılında bir anlaşma yapılmıştır. Bu anlaşmaya göre; Kudüs ve sahil kısmı dâhil olmak üzere Ürdün nehrine kadar olan Filistin bölgesi Memlûklara bırakılmıştır¹²². Bölgedeki Haçlı orduları yönetimindeki şehir ve kaleler 1260 yılında ez-Zahir Rükneddin Baybars'ın başlattığı askerî faaliyetlerle ele geçirilmeye başlanmış¹²³ ve 1291'de Kalavun'un oğlu Melik'ül-Eşref Selahaddin Halil'in Akka, Sayda, Sur, Hayfa ve Aslis'i yönetimine almasıyla

¹²⁰ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, c. III, s. 187

¹²¹ Şeşen, "Eyyubiler", *DGBİT*, c. 6, s. 391; Kâzım Yaşar Koprman, "Memlûkler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul, 1989, c. 6, s. 440-441

¹²² Koprman, "Memlûkler", *DGBİT*, c. 6, s. 444-446

¹²³ Koprman, "Memlûkler", *DGBİT*, c. 6, s. 460-466

bölge, tamamen Haçlılardan temizlenmiştir¹²⁴. Mısır, Suriye ve Filistin'i hâkimiyet altına alan Memlûklar, buralarda yeni bir idarî düzenleme yapmışlardır. Buna göre Filistin; Gazze, Lûd, Kakun, Kudüs, Halil ve Nablus olmak üzere Dımaşk'a bağlı altı bölgeye ayrılmıştır.

Memlûk dönemi Filistin'de Müslüman nüfusun en yoğun olduğu dönemdir. Bu dönemde Hristiyanların bölgeye girmelerine izin verildiği gibi, gördükleri baskı sonucu Avrupa'dan kaçan Yahudilere de sığınma hakkı tanınmıştır. Dönemin bir diğer özelliği de Abbasîlerle filizlenmiş olan vakıf sisteminin daha da gelişip yayılmasıdır. Özellikle Kudüs'te devlet görevlilerinin girişimiyle dinî ve sosyal amaçlı birçok vakıf kurulmuştur¹²⁵.

Eyyubî hâkimiyetinin tamamen ortadan kalkmasından sonra bölgedeki siyasî dengeler, XV. yüzyıldan itibaren Memlûklu-Osmanlı ekseninde etrafında gelişmiştir. Memlûklu sultanlarıyla Osmanlı Devleti arasındaki münasebet, II. Murat zamanına kadar dostane bir şekilde devam etmiş, ancak bu dönemde Karamanoğulları ve Dulkadiroğulları beyliklerinin Memlûklularca himaye edilmesi, aralarındaki ilişkilerin bozulmasına neden olmuştur. 1463'te Osmanlı Devleti elçisinin usule uygun karşılanmaması; Memlûkların Karamanoğullarını himayeye devam etmesi; Hind-İslam hükümdarının, Fatih Sultan Mehmed'e gönderdiği hediyelerin, Memlûkların Cidde naibince gasp olunması; Hicaz ve su yolları meselesi ve hac yollarının emniyeti meseleleri iki devlet arasındaki gerginliği iyice arttırmış, fakat bu dönemde bir savaş söz konusu olmamıştır¹²⁶. II. Bayezid zamanında, Memlûkların Cem Sultan'a yardım etmesi, Osmanlı Devleti ile Memlûkları karşı karşıya getirmiş ve 1485'den 1490 yılına kadar devam eden savaşta iki taraf da kesin bir galibiyet elde edememişlerdir¹²⁷.

Osmanlı Devleti, en güçlü dönemlerini yaşadığı XVI. yüzyılın başlarında hareket alanı olarak batıyı seçmiştir. Ancak II. Bayezid döneminde Safevîlerin körüklediği Şii propagandası, Anadolu'da karışıklıkların çıkmasına sebep olmuş; bundan dolayı da Yavuz Sultan Selim, Anadolu birliğini temin etme amacıyla Safevîler

¹²⁴Koprıman, "Memlûkler", *DGBİT* 6, s. 473-474; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi III*, s. 329

¹²⁵Karaman, "Filistin", *TDV. İA.* 13, s. 92

¹²⁶Karasapan, *Filistin ve Şark-ül Ürdün I*, s. 114; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1998, 8. Baskı, c. II, s. 187-190

¹²⁷Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, s. 190-195

üzerine yönelmiştir¹²⁸. Çaldıran Zaferi ile de Malatya hariç olmak üzere Doğu Anadolu'nun tümünü Osmanlı Devleti hâkimiyeti altına almıştır¹²⁹. Böylece de Malatya dâhil Güneydoğu Anadolu Bölgesini elinde bulunduran Memlûklarla Osmanlı Devleti'nin sınırları birbirine yaklaşmıştır.

Mısır'ın anahtarı durumundaki Suriye'nin Yavuz Sultan Selim tarafından ele geçirileceğinden endişe duyan Memlûklar, Safevî Devleti ile işbirliği yapmışlardır. Bu iki devletin beraber hareket etmesi, Anadolu'nun birliği ve Osmanlı Devleti için tehlike oluşturabileceğinden Yavuz Sultan Selim, İran üzerine yürüme planından vazgeçerek Suriye'ye yönelmiştir. Zira bu sırada Memlûklu sultanı Kansu Gavri de büyük bir ordu ile Halep'e gelmiş, daha sonra da Halep'ten ayrılarak karargâhını Merc-i Dabık'a kurmuştur¹³⁰. İki ordu burada, 24 Ağustos 1516'da savaşmış ve Memlûklar ağır bir mağlubiyete uğramışlardır. Bu zafer sonrasında Yavuz Sultan Selim, Halep'te büyük bir coşku ile karşılanmış ve ardından Şam üzerine giderek burayı da kolaylıkla fethetmiştir. Mısır'ı hâkimiyet altına almayı hedefleyen Yavuz Sultan Selim, Mısır yolunu emniyet altına almak istemiştir. Bu amaçla, Memlûklu idaresinde bulunan Filistin bölgesinin ele geçirilmesi için Veziriazam Sinan Paşa'yı görevlendirmiştir. Sinan Paşa kısa sürede Safed, Nablus, Aclun, Gazze ve Kudüs'ü fethetmiştir. Kışı Şam'da geçiren Sultan Selim, Aralık ayının sonlarına doğru buradan ayrılarak, 31 Aralık'ta devlet ileri gelenleriyle birlikte Kudüs'e gelmiştir¹³¹.

Padişahın şehre gelişi sırasında Kudüs'te bulunan tüm Hristiyan ruhaniler, Yavuz Sultan Selim'i şehrin dışında büyük bir törenle karşılamışlardır. Bu ruhaniler, eskiden beri tasarruflarında bulunan kilise ve mabedleri yine kendilerinin tasarruf edebilmeleri için, Hz. Ömer ve Selahaddin Eyyubî'nin kendilerine verdiği ahidnameyi Yavuz Sultan Selim'in de yenilemesini arzu etmişlerdir. Yavuz Sultan Selim de, Kudüs'te mezhepler arası olası bir kargaşayı önlemek için mevcut düzende bir

¹²⁸ Doğu Anadolu Bölgesi, hem Anadolu'da birliğin sağlanması hem de bölgesinde güçlü bir komuma ulaşmada hayati önemi olan bir bölgedir. Doğu Anadolu olmadan Anadolu'nun varlığı ve birliği düşünülemez. Anadolu'nun birliği sağlanmadan da bir bölge ve dünya devleti olmanın imkânı yoktur. Yavuz Sultan Selim de bu düşünce ile hareket ederek Safevî Devleti üzerine yönelmiştir. Mustafa Öztürk, *Tarih Felsefesi*, Elazığ, 1999, s. 55

¹²⁹ Geniş bilgi için bkz. Hoca Sadettin Efendi, *Tacüt-Tevarih IV*, Hazırlayan: İsmet Parmaksızoğlu, Ankara, 1992, 3. Baskı, s. 197–236; Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebî, *Solak-zâde Tarihi*, Hazırlayan: Vahid Çubuk, Ankara, 1989, c. II, s. 22–32; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, s. 249–278

¹³⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, s.284; Yavuz Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Ankara, 1988, s. 3

¹³¹ Hoca Sadettin Efendi, *Tacüt-Tevarih IV*, s. 305–306; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, s.287;Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, s. 10–11

değişiklik yapmamış, Ermeni ve Rum patrikleriyle Efrenc rahiplerine ayrı ayrı fermanlar vererek Hz. Ömer ve Selahaddin Eyyubî zamanından beri devam eden şartların yine devam edeceğini bildirmiştir¹³². Böylece bölgedeki gayri Müslim tebaaya inanç, ibadet ve kutsal yerler hususunda tam bir güvence sağlanmıştır. Bu fermanlar, hem gayri Müslimlerin haklarını belirterek onları tecavüzden koruması hem de haklarını kendilerine teker teker bildirerek hadlerini aşmaktan alıkoyması açısından son derece önemlidir¹³³.

Suriye ve Filistin bölgesi Osmanlı Devleti yönetimine girdikten sonra, Memlûklar dönemindeki idarî yapısını büyük ölçüde korumuştur. Filistin bölgesinin yönetimi, Ridaniye Savaşı'ndan sonra Osmanlıların hizmetine girmiş olan Memlûk naiplerinden Canberdi Gazalî'ye tevcih edilmiştir¹³⁴. 1518'de Şam sancağının yönetimi de kendisine bırakılınca Canberdi Gazalî, oldukça geniş sınırlara sahip olan Şam veya diğer adıyla Arab eyaletinin beylerbeyi konumuna yükselmiştir.

1520'de Yavuz Sultan Selim'in ölümünü ve Kanuni Sultan Süleyman'ın tahta çıkışını fırsat bilen Canberdi Gazalî, Suriye'de ve Mısır'da eski Memlûk yönetimini tekrar kurabilmek için büyük bir isyan çıkarmış ve "Melik Eşref" unvanıyla hükümdarlığını ilan etmiştir. Fakat isyanı kısa bir süre sonra bastırıldığı gibi, Gazalî de yakalanarak idam edilmiştir. Bu olaydan sonra Şam eyaletinin yönetimine Anadolu Beylerbeyi Ayas Paşa getirilirken Safed, Gazze ve Kudüs sancakları da Şam sancağından ayrılarak her biri müstakil sancak haline getirilmiştir¹³⁵.

Kanuni Sultan Süleyman döneminde bölge istikrara kavuşmuş, tarım geliştirilmiş ve Kudüs bir zeytinlik şehri haline getirilmiştir. Kudüs'ün surları, başta

¹³² Başbakanlık Osmanlı Arşivi *Kamame Kilise Defteri* (BOA. KKD.), No: 9, s. 60–61; Ermenilere verilen fermanın orijinal metni için bkz. Ek:1

¹³³ Osmanlı Devleti idaresi altında statüsü belirlenmesine rağmen zaman içerisinde gayri Müslimler arasında, kutsal mekânlar konusunda bir takım anlaşmazlıklar olmuştur. Genellikle nüfuzlarını güçlendirme isteğinden kaynaklanan mezhepler arası mücadeleler, Ortodoks-Gregoryen ve Ortodoks-Katolik çatışmasını doğurmuştur. Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. Işıl Işık Bostancı, "Interrelation of Communities Regarding the Administration of Holy Places to the Churchbook (1613–1885)", *The Turks and Paletsine: A 1000 Years of Relations*, 22–24 June 2004, Jerusalem, Israel

¹³⁴ Hoca Sadettin Efendi, *Tacüt-Tevarih IV*, s. 344

¹³⁵ Solak-zâde, *Solak-zâde Tarihi II*, s. 112–119; Karasapan, *Filistin ve Şark-ül Ürdün I*, s. 1; Yaşar Yücel, *Muhteşem Türk Kanuni İle 46 Yıl*, Ankara, 1987, s. 15; Mustafa Öztürk, "Population of the Sanjak of Safed According to the Record Register", *The Turks and Paletsine: A 1000 Years of Relations*, 22–24 June 2004, Jerusalem, Israel, s.1–2; Enver Çakar, "XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyiliğinin İdarî Taksimatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi XIII/1*, Elazığ, 2003, s. 356, 358

Kubbetü's-Sahra olmak üzere tüm dinî ve tarihî eserler hiçbir masraftan kaçınılmadan yeniden onarılmıştır¹³⁶.

XVII. yüzyılda Filistin bölgesinde yer alan Gazze, Kudüs, Nablus ve Laccun üç ümera hanedanı tarafından yönetilmiştir. Osmanlı merkez hükümeti tarafından emir-ül-hacc veya sancakbeyi olarak atanan Rıdvan, Ferruh ve Tarabay¹³⁷ hanedanlarının üyeleri bölgede egemenlik sağlamayı ve XVII. yüzyılın sonuna kadar iktidarı aileden kişilere devretmeyi başarmışlardır. Bu süre boyunca üç hanedanın arasındaki ilişkiler, siyasi ittifaklar, evlilik ve ekonomik ilişkiler yoluyla giderek gelişmiş ve yüzyılın ikinci yarısından itibaren tek ve geniş bir hanedan haline gelmelerini sağlamıştır¹³⁸.

Osmanlı yönetiminin başından beri bu bölgedeki en önemli uğraşı bedevi kabileleri denetim altında tutmak olmuştur. Kanuni döneminin sonuna kadar başarıyla uygulanan siyasetler sayesinde bu denetimi sağlamak bir dereceye kadar mümkün olabilmıştır. Ancak merkezi hükümetin gücünün sarsıldığı XVII. yüzyılın sonlarında hem şehirlerde hem de şehrin dışındaki yollarda asayiş tehdit eden bedevi saldırılarının sayısı ve şiddeti giderek artmıştır¹³⁹. Bölgedeki genel güvenliği ve Osmanlı yönetimini tehdit eden bir başka gelişme ise Sayda'daki Dürzî emirlerden Fahrettin el-Maani'nin gittikçe artan gücü ve etkisi olmuştur. Başlattığı isyanlar birkaç kez bastırılmışsa da emirin bağımsızlık iddiası ve onun önderliğinde Kudüs'te Hristiyanlığın tesisini amaçlayan yeni bir Haçlı seferinin örgütlenmesi ihtimali, 1635 yılında yakalanarak idam edilmesine kadar Osmanlı yönetimini tehdit etmeye devam etmiştir¹⁴⁰. Maanilerin soyundan gelen Ahmed bin Melhim'in 1697 yılında ve çocuğunun da hemen arkasından küçük yaşta ölmesi, Maanilerin soyunun kesilmesine neden olmuştur. Bu tarihten sonra

¹³⁶ James, *Jerusalem*, s. 246

¹³⁷ Emir Tarabay döneminde Merc-i Benî Amir için bkz. Adnan Bakhit, *Nawfan Roca al-Hanond, The Mufasssal Defter of Marj Banî Amir its Dependents Eustrusted to Amir Tarabay*, 945 A.H./ 1538 A.D., Publications of University of Jordan, Amman-Jordan, 1989

¹³⁸ Dror Ze'evi, *Kudüs: 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, (Çev. Serpil Çağlayan), İstanbul, 2000, s. 40–55; Yasemin Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs 1890–1914*, Ankara, 2004, s. 41–42

¹³⁹ 16. yüzyılın sonundan 18. yüzyılın sonuna kadar bölge, Osmanlı yönetimince resmen yerel yöneticiler olarak tanınan bedevi reislerinin yönetiminde kalmıştır. Bu aşiretleri alt edemeyen ya da onların gücünü kıramayan Osmanlı Devleti, yine de aşiretler arasında hassas bir denge kurmayı ve bunu korumayı başarmışlardır. Aşiretleri birbirlerine karşı oldukça ustalıkla kullanarak Osmanlı egemenliğini korumuşlar ve bu bölgeden saray hazinesine yıllık belirli bir gelirin akmasını sağlamışlardır. Amy Singer, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, (Çev. Sema Bulutsuz), İstanbul, 1996, s. 43

¹⁴⁰ Ze'evi, *Kudüs: 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, s. 22–23; Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 43

Lübnan bölgesinin yönetimi evlilik yoluyla yakınlık bağı kurulan Şihabîlere geçmiştir¹⁴¹

Bu koşullar altında merkezi hükümetin mali, askeri ve siyasi konularda işbirliği yapabileceği yerel yöneticilerin desteği büyük bir değer taşımıştır Rıdvan-Ferruh-Turabay hanedanlarının becerileri, birleşik askeri güçleri ve bedevilerle kurdukları yakın ilişkiler, Osmanlı merkez yönetimi için son derece önemli olmuştur. Üstelik bu hanedanlar İstanbul'u kendi siyasi iktidarlarının kaynağı olarak görmüşler, dolayısıyla açık isyana giden çizgiyi aşmamaya dikkat ederek merkezi hükümetin denetiminden tamamen kopma çabasına girmemişlerdir¹⁴². Kısacası bu durum yerel unsurlarla merkezi devlet arasında fiili olarak ortaya çıkan ve karşılıklı çıkarlara dayanan bir uzlaşmayı yansıtmaktadır. Ancak bu durum 1670'lerin sonlarına doğru, Köprülüler zamanında ortaya çıkan yeniden merkezileşme çabaları sonucunda değişmeye başlamıştır. Kısa bir süre içinde sözü edilen hanedanların siyasi egemenliği ortadan kaldırılmış ve onların yerini merkezden atanan yöneticiler almıştır. Hac kervanının yönetimi sorumluluğu ise yine merkezileşme çabalarının bir uzantısı olarak Şam valisine devredilmiştir. Ne var ki takip eden dönemde Zahir Ömer ve Cezzar Ahmed Paşa gibi yerel yöneticilerin bölgedeki yükselişi, merkezileşme çabalarının uzun sürede başarısız olduğunu göstermektedir. Bu süreç elbette ki sadece Filistin bölgesiyle sınırlı değildir¹⁴³.

1768 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Akka'da isyan eden Zahir Ömer, Dürzî Beni Şihab ailesinin nüfuzu altında Safed'e tayin edilmiş bir kaymakam olup, Osmanlı Devleti'nin zaafından faydalanarak Akka, Sayda, Yafa, Hayfa, Remle ve Nablus taraflarına kadar yayılmıştır. Kendisine Akka'yı merkez kabul eden Zahir Ömer, oğullarını da idaresi altındaki bölgelerin yönetiminde görevlendirmiştir¹⁴⁴. Mısır'da isyan etmiş olan Bulutkapan Ali Bey, Ebu Zeheb Mehmed Bey tarafından yenilgiye uğrayınca, Mısır'dan ayrılarak yakın ilişki içerisinde bulunduğu Zahir Ömer'e sığınmıştır. Zahir Ömer müttefiki ile birlikte 1770'ten beri Doğu Akdeniz'e hâkim olmaya çalışan Rus donanması kumandanı Aleksî Orlof'tan yardım talebinde bulunarak, limanlarını Ruslara açmıştır.

¹⁴¹ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Dersaadet, 1309, c. 1, s. 334

¹⁴² Ze'evi, *Kudüs: 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, s. 70–71

¹⁴³ Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde de, yeni bir ileri gelenler aristokrasisi olan ayanlar hâkim güç unsuru haline gelmiş, kendi özel ordularını, hazine ve mahkemelerini kurarak yavaş yavaş idarenin bütün fonksiyonlarını üstlenmeye başlamışlardır. Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 44

¹⁴⁴ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet I*, s. 334

Bu arada Zahir Ömer'in oğulları ile Şihabîlerin arasındaki düşmanlığı fırsat bilen Osmanlı Devleti, Mısırlı Osman Paşa'yı Şam seraskeri tayin ederek Zahir Ömer'in uyarılması için görevlendirilmiştir. Osman Paşa da Dürzîlerle ittifak ederek Cezzar Ahmed Paşa ve Kudüs mütesellimi Halil Paşa'yı Sayda'ya Zahir Ömer'in üzerine göndermiştir. Ancak Zahir Ömer, Rusların yardımı ve Ali Bey'e mensup Memluklar ile Beni Mutavâl kabilesi sayesinde 22 Mayıs 1772'de galibiyet elde etmiştir¹⁴⁵. Ancak bir süre sonra, müttefiki Ali Bey'in Zahir Ömer'in oğulları ile birlikte Nisan 1773'te Mısır'a girmesi ve Ebu Zeheb Mehmed Bey tarafından Salahiyye'de yenilip ölmesi üzerine Zahir Ömer, yeniden Şihabîlere yaklaşmak zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti'ne karşı Emir Yusuf'la anlaşarak Beyrut üzerine yürümüştür. Bu arada Ruslardan yardım isteyen Zahir Ömer, aralarında çıkan anlaşmazlık sonunda Akka'ya çekilmiş; Rusların onu tekrar kendi taraflarına çekme gayreti içinde olduğunu bilen Osman Paşa da, Zahir Ömer ile temasa geçerek onunla anlaşmış ve şehri Şihabîlere teslim etmiştir¹⁴⁶. Osman Paşa'nın bu tutumu Zahir Ömer'in Ruslardan yüz çevirerek Osmanlı Devleti'ne yaklaşmasını sağlamıştır. Osmanlı Devleti de onun af isteğini kabul etmiş ve her sene maktu vergi ödemek şartı ile Sayda eyaletini kendisine vermiştir.

Zahir Ömer'in bu durumu uzun sürmemiş, Mısır'a hâkim olan Ebu Zeheb Mehmed Bey, onun itaatinin sahte olduğunu ileri sürerek, ona karşı harekete geçmek için İstanbul'dan izin istemiş ve bu isteğinin kabulü üzerine 1775 yılında Mısır'dan hareket ederek Zahir Ömer üzerine yürümüştür. Fakat Ebu Zeheb'in Akka'ya gelişinden birkaç gün sonra ölmesi ve kuvvetlerinin de Mısır'a çekilmesi üzerine Osmanlı Devleti, kaptan-ı derya Gazi Hasan Paşa'yı bu işi tamamlaması için görevlendirmiştir.

Donanma ile Yafa sahillerine gelen Gazi Hasan Paşa, Zahir Ömer'e buyruldu göndererek hazineye olan borcunu verecek olursa, Sayda eyaletinin kendisinde bırakılacağını bildirmiştir. Sayda mütesellimi olan Denizlili Ahmed Ağa'nın telkini üzerine borcuna karşılık bir miktar para vermeyi kabul etmişse de daha sonra müşaviri Sabbag onu bu fikirden vazgeçirmiştir. Bunun üzerine Gazi Hasan Paşa, Akka önlerine gelerek buranın muhasarasını emretmiştir. Akka kalesinde muhafız olarak bulunan Magribî askerlerinin Osmanlı Devleti'ne karşı gelmeyeceklerini bildirmeleri üzerine,

¹⁴⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1995, 5. Baskı, c.IV, I.Kısım, s. 433-434

¹⁴⁶ Amnon Cohen, *Palestine in the 18th Century*, Jerusalem, 1973, s. 46

Zahir Ömer paniğe kapılmış ve kaçmak istediği sırada öldürülmüştür¹⁴⁷. Böylece Filistin bölgesindeki Zahir Ömer dönemi sona ermiştir.

Zahir Ömer'den sonra Sayda eyaletinin yönetimi, Ocak 1776'da Cezzar Ahmed Paşa'ya verilmiş ve Cezzar Ahmed Paşa, ölümüne kadar bölgenin yönetimini elinde bulundurmuştur. Bu dönemin olayları, sonuçları itibarıyla XIX. yüzyılı ilgilendirdiği için birinci bölüm içerisinde incelenmesi daha uygun olacaktır.

¹⁴⁷ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet I*, s. 334; Karasapan, *Filistin ve Şark-ül Ürdün I*, s. 111; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi IV*, I.Kısım, s. 439-441; Cohen, *Palestine in the 18th Century*, s. 46

BİRİNCİ BÖLÜM

1. XIX. YÜZYILDA FİLİSTİN BÖLGESİNİN SİYASÎ DURUMU

1.1. Cezzar Ahmed Paşa Dönemi (1776–1804)

1775’de Zahir Ömer’in bertaraf edilmesinden sonra, 1776 yılının Ocak ayında vezirlik rütbesiyle Sayda eyaletinin yönetimi, Cezzar Ahmed Paşa’ya verilmiştir¹. Cezzar Ahmed Paşa Boşnaklar, Arnavutlar ve Kuzey Afrikalılardan oluşturduğu kuvvetleriyle bölgedeki âsi aşiretlerle mücadeleye başlamış, uyguladığı sert tedbirlerle onları iyice sindirmiştir. Daha o sıralarda giriştiği bu faaliyetler İstanbul’da endişe ile karşılanmış, hatta emîrülhacılık göreviyle Şam valiliğine tayini için yapılan müzakerelerde, bu makama gelmesi durumunda o yöredeki eyaletleri kendi adamlarına vereceğinden korkulmuştur. Mısır’ın durumu hakkında Osmanlı Devleti’ne verdiği raporlar, devlete bağlılık şeklinde yorumlanarak 1780 yılında Şam valiliğine getirilmiştir. Daha sonra da Mısır’da durumun karışıklığı göz önünde tutularak yeniden o tarafa yakın bulunan Sayda eyaletine nakledilmiştir.

Osmanlı Devleti’nin onun hakkındaki tereddütlerine rağmen, birkaç defa emîrülhacılık görevi, Şam valiliğiyle birlikte kendisine verilmiştir. Gerek Şam, gerekse Sayda valilikleri sırasında sürekli olarak Akka’da oturan Cezzar Ahmed Paşa, baskısı altında bunalmış olan memlûk gruplarının çıkarmış oldukları isyanı bastırdıktan sonra Akka’da nüfuzunu daha da güçlendirmiştir. Bu durumdan endişe eden Osmanlı Devleti, Cezzar Ahmed Paşa’yı buradan uzaklaştırıp Bosna’ya tayin etmişse de², bölgeyi hâkimiyet altında tutabilecek tek adam olarak gördüğünden bundan vazgeçmiştir.

Cezzar Ahmed Paşa, Sayda kıyılarında yoğun ticarî faaliyetleri engelleyen Şiî Mutevâl (Mitvalî) aşiretiyle Kuzey Filistin dağlarındaki âsi kabileleri sindirmiştir. Lübnan dağlarındaki Şihabî emirler ile mücadele etmiş, onların siyasî güç ve yetkilerini zayıflatmıştır. Marunî-Dürzî çekişmesinden de kendi lehine istifade eden Cezzar Ahmed Paşa, Akka, Sayda ve Beyrut’taki ticarî faaliyetleri kontrolü altına almış; çok gelir getiren ve Avrupalı tacirlerin gözde malları olan pamuk, ipek ve hububat ticaretini tekeline geçirmiştir. İktisadî gücü, siyasî kudretinin anahtarı olmuştur. Onun bu

¹ Cohen, *Palestine in the 18th Century*, s. 55; Feridun Emecen, “Cezzar Ahmed Paşa”, *TDV. İA.*, İstanbul, 1993, c. 7, s. 517

² Cohen, *Palestine in the 18th Century*, s. 58; Emecen, “Cezzar Ahmed Paşa”, *TDV. İA.* 7, s. 517

faaliyetleri özellikle Fransızları ürkütmüş, ticarî menfaatleri zedelenen Fransızlar, Cezzar Ahmed Paşa hakkında menfi propagandaya girişmişlerdir. Hatta İstanbul'daki Fransız elçisi, Cezzar Ahmed Paşa'yı III. Selim'e şikâyet etmiştir. Bir süre sonra Fransızlar, karşılıklı menfaat çerçevesinde onunla iyi münasebetler kurmaya mecbur olmuşlardır. Nitekim 1782–1785 yıllarında yeni Fransız konsolosu Renaudot zamanında münasebetlerde kısmi bir iyileşme görülmüş ve yeni Fransız kolonileri kurulmuştur. Fakat bu yaklaşma Napolyon Bonapart'ın bölge üzerindeki siyasetiyle yepyeni bir boyut kazanmıştır.

Avrupa'da İngiltere karşısında güçlü duruma gelen ve Fransız kamuoyunun büyük ölçüde desteğini kazanmış olan Napolyon, İngiltere'nin doğuyla olan ticarî faaliyetlerine engel olmak için Şüveyş Körfezi'ni işgal etmek istemiş, ancak burayı doğrudan ele geçirmek zor olduğu için de önce Mısır'ı işgal etmiştir. Napolyon'un bu hareketine büyük bir tepki gösteren Osmanlı Devleti, yapılan müzakereler sonucu Mısır'ı çok iyi tanıyan Cezzar Ahmed Paşa'yı Mısır seraskeri olarak tayin ederek, gerekli malzeme ve asker yardımı göndermeyi kararlaştırmıştır. Ancak Cezzar Ahmed Paşa'nın, Fransızların Mısır'dan çekilmesinden sonra tamamen buraya hâkim olacağından endişe eden Osmanlı Devleti, onu yetkili kılmakla birlikte Mısır seraskerliği unvanını geniş anlamda yorumlayıp nüfuzunu daha da genişletmesini önleyici tedbirler de almıştır³.

Donanması Ebuhr'da Nelson tarafından yakılan Napolyon'un, Fransa ile olan irtibatı kesilmiş ve Mısır'da sıkışmıştır. Napolyon, Mısır'da yerleşmek için Osmanlı Devleti ile anlaşmak istemiş, ancak Osmanlı Devleti'nin o dönemde müttefikleri olan Rusya, İngiltere ve İki-Sicilya⁴ ile Mısır'ı geri almak için ordular hazırladığını öğrenmiştir. Mısır'a kesin olarak yerleşmekten başka çaresi kalmayan Napolyon, Mısır'ı güven altına alabilmek için Suriye'ye hâkim olmak istemiştir⁵. Doğunun Akdeniz limanlarını İngiliz filosuna kapamak, Osmanlı Devleti'ni korkutarak barış yapmaya ve Mısır üzerindeki görüşlerini kabul ettirmeyi düşünerek, Aralık 1798'de

³ Emecen, "Cezzar Ahmed Paşa", *TDV. İA* 7, s. 517

⁴ Osmanlı Devleti'nin Rusya, İngiltere ve İki-Sicilya ile yaptığı anlaşmalar için bkz. Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1789–1914*, Ankara, 1999, 2. Baskı, s. 83–88

⁵ Mısır'a sahip devletler için Suriye'ye sahip olmanın coğrafya yönünden bir zorunluluk olduğu bilinmektedir. Firavunlar, Fatımîler, Eyyubîler, Memlûklar Mısır'dan sonra hep Suriye'ye yerleşmişlerdir. Şam'ın güneyi Mısır'ın etki alanı olarak kabul edilir. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1999, 7. Baskı, c. V, s. 39; Öztürk, *Tarih Felsefesi*, s. 58

Mısır'dan Suriye'ye hareket etmiştir. 20 Şubat 1799'da Elariş'i, 24 Şubat'ta Gazze'yi ve ardından Yafa'yı ele geçiren Napolyon, 24 Mart'ta Akka'yı kuşatmıştır⁶. Şehrin teslim edilmesi için Cezzar Ahmed Paşa'ya üç ayrı mektup göndermiş, fakat bir cevap alamamıştır⁷. İngiliz donanmasının ve yeni kurulmuş Nizam-ı Cedid askerlerinin yardımıyla Cezzar Ahmed Paşa şehri savunmuştur⁸. Yaptığı saldırılardan bir sonuç alamayan Napolyon, 20 Mayıs'ta kuşatmayı kaldırarak geri çekilmek zorunda kalmıştır.

Cezzar Ahmed Paşa'nın Fransızlar karşısındaki bu başarısı İstanbul'da büyük bir sevinçle karşılanmış, Cezzar Ahmed Paşa ve adamlarına dağıtılmak üzere çeşitli hediyeler gönderilmiştir⁹. Ancak Mısır'ın Cezzar Ahmed Paşa tarafından ele geçirilmesi ihtimaline karşı, sadrazam ve serasker Yusuf Ziya Paşa bir ordu ile Mısır'a gönderilmiştir¹⁰. Cezzar Ahmed Paşa bu durumu hoşnutsuzlukla karşılamıştır. Gerek Yusuf Ziya Paşa, gerekse Cezzar Ahmed Paşa İstanbul'a birbirlerini şikâyet eden arzlar göndermişlerse de bu siyasî mücadele bir sonuç vermemiştir. Yusuf Ziya Paşa'nın dönüşünden sonra Cezzar Ahmed Paşa'nın 1802'de Yafa'yı ele geçirerek Nablus emiriyle mücadeleye girmesi bir isyan olarak yorumlanmışsa da Vehhabî tehlikesi yüzünden affedilerek Hicaz seraskerliğiyle Şam valiliğine getirildiği gibi Mısır işleri de kendisine bırakılmıştır. Artık Osmanlı Devleti bu sıralarda oldukça yaşlanan Cezzar Ahmed Paşa'yı bir tehlike olarak görmemeye başlamış ve bu bölgede ondan sonraki durum ile takip edeceği siyaseti belirlemeye çalışmıştır. İyice yaşlanan Cezzar Ahmed Paşa, her bakımdan geliştirip kendisine merkez yaptığı Akka'da 23 Nisan 1804'de ölmüştür.

Cezzar Ahmed Paşa sert siyasetiyle asayişî temin ederken Akka, Sayda, Beyrut gibi önemli merkezlerin iktisadî bakımdan gelişmesini sağlamış; Akka'da biri kendi adını taşıyan altı cami, iki çarşı, birçok han, hamam, çeşme, yedi su değirmeni yaptırmış ve şehrin surlarını onartmıştır¹¹.

⁶ Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, s. 57

⁷ Karal, *Osmanlı Tarihi V*, s. 39-40

⁸ Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, s. 58; Emecen, "Cezzar Ahmed Paşa", *TDV. İA.* 7, s. 517

⁹ Emecen, "Cezzar Ahmed Paşa", *TDV. İA.c.* 7, s. 517

¹⁰ Cohen, *Palestine in the 18th Century*, s. 58; Emecen, "Cezzar Ahmed Paşa", *TDV. İA.* 7, s. 518

¹¹ Emecen, "Cezzar Ahmed Paşa", *TDV. İA.* 7, s. 518

1.2. Kavalahlar Dönemi (1805–1840)

1.2.1. Mehmed Ali Paşa'nın Mısır Valiliğine Getirilişi ve Osmanlı Devletine Karşı İsyanı

Osmanlı Devleti, Cezzar Ahmed Paşa'nın ölümü üzerine boşalan Mısır valiliği görevine 1805 yılında Kavalalı Mehmed Ali Paşa'yı getirmiştir. Mehmed Ali Paşa, kısa bir zamanda idarî ve askerî zekâsı ve enerjisi sayesinde Mısır'da güçlü bir ekonomik, idarî ve askerî yapı kurmuştur. 1807 yılında İskenderiye'yi işgal etmiş olan İngilizlere karşı, Osmanlı Devleti'nden yardım almadan mücadele ederek geri almıştır. Daha sonra Vehhabîlerle girdiği çatışmayı da kazanarak hem Osmanlı idarecilerinin hem de Arap ve İslam dünyasının büyük takdirlerini toplamış¹²; böylece Mısır'da hâkimiyetini tamamen tesis etmiştir.

İstanbul'da bulunan paşalar, Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'daki başarılı çalışmalarını ve Rum isyanlarındaki başarılarını çekemedikleri için II. Mahmut'u her fırsatta Mısır valisine karşı kışkırtmışlardır. 1829 Edirne Anlaşması'ndan sonra ise II. Mahmut ile Mehmed Ali Paşa arasındaki gerginlik iyice artmaya başlamıştır. II. Mahmut, Mora isyanının bastırılmasında göstereceği yardımına karşılık Mehmed Ali Paşa'ya Girit ile Suriye ve Trablus-Şam paşalığını vaat etmiş, ancak isyan yabancı devletlerin işe karışması yüzünden ümit edildiği gibi sonuçlanmamıştır. Mehmed Ali Paşa'nın donanması batırılmış ve ordusu padişahın izni olmadan Mısır'a dönmüştür. Mehmed Ali Paşa kendi için Anadolu, oğlu İbrahim Paşa için ise Rumeli seraskerliğini istemiş; isteği yerine getirilmemesinden dolayı da Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki savaşa seyirci kalmıştır. Bir süre sonra II. Mahmut, etrafındaki paşalardan da etkilenerek Mehmed Ali Paşa'yı cezalandırmak için bir plan düzenlemiştir. Bu plana göre, eski sadrazamlardan Selim Paşa Şam valisi olarak atanacak, Mısır'da olay çıkaracak ve ani bir hareketle Mehmed Ali Paşa'yı bastıracaktır. Ancak Mehmed Ali Paşa, casusları aracılığıyla bu planı öğrenmiş, hem planı bozmak hem de uzun zamandan beri göz diktiği Şam ve Suriye valiliklerini almak için bahane aramaya başlamıştır¹³.

¹² Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831–1841*, I. Kısım, Ankara, 1988, 2. Baskı, s. 25–26; Karal, *Osmanlı Tarihi V*, s. 126–128; Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, s. 196–197; Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu 1774–1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, (Çev. İdil Eser), İstanbul, 2001, 75–76

¹³ Karal, *Osmanlı Tarihi V*, s. 128–129

O dönemde Akka valisi Abdullah Paşa'nın Mehmed Ali Paşa'nın Akka'ya kaçan kölelerini vermemesi ile borcunu ödemek istememesi¹⁴, iki paşanın arasını açmış ve Mehmed Ali Paşa, Suriye'yi ele geçirmek için bu olaydan faydalanmaya karar vermiştir. Süleyman Paşa ile oğlu İbrahim Paşa'yı Aralık 1831'de Abdullah Paşa üzerine göndermiştir. Kısa bir süre sonra Yafa, Gazze ve Hayfa, altı aylık kuşatmadan sonra 27 Mayıs 1832'de de Akka ele geçirilerek, esir edilen Abdullah Paşa İstanbul'a gönderilmiştir¹⁵. Bundan sonra Şam'da karışıklık çıkarılmış, Vali Selim Paşa öldürülmüş ve Şam halkı Mehmed Ali Paşa'yı tanımak zorunda kalmıştır. Padişahın bilgisi ve izni dışında yapılan bu hareketler, İstanbul'da Mehmed Ali Paşa'ya karşı büyük bir tepki uyandırmış, şeyhülislam ve bütün ulemanın ortak fetvasıyla Mehmed Ali Paşa, padişaha karşı âsi sayılmıştır. Edirne Valisi Ağa Hüseyin Paşa, Mısır valisi atanarak Mehmed Ali Paşa üzerine gönderilmiştir. Osmanlı Devleti'nin gönderdiği ordu 29 Temmuz 1832'de Antakya-İskenderun arasında yenilgiye uğramış, Suriye'yi de elinde bulunduran Mehmed Ali Paşa'ya da Anadolu yolu açılmıştır. Kazanılan zafer sonunda, İstanbul'a haber göndererek Suriye valiliğinin kendisine verilmesi şartıyla askerlerini geri çekeceğini bildiren Mehmed Ali Paşa'nın isteği kabul edilmemiş, Reşid Mehmed komutasında ikinci bir ordu gönderilmiştir. Ancak bu ordu da 21 Aralık 1832'de yenilgiye uğratılmıştır. Mehmed Ali Paşa ile tek başına mücadele edemeyeceğini düşünen Osmanlı Devleti, Rusya'dan yardım istemek zorunda kalmış, böylece *Mısır meselesi* büyük bir Avrupa meselesi haline gelmiştir¹⁶.

Sonuçta, II. Mahmut ile Mehmed Ali Paşa arasında 14 Mayıs 1833'de Kütahya Anlaşması yapılmıştır. Bu anlaşmaya göre; Mehmed Ali Paşa'ya Mısır ve Girit valiliklerine ek olarak Şam, Trablus-Şam, Sayda, Safed, Halep eyaletleri, Kudüs ve Nablus sancakları ile hac muhafızlığı, oğlu İbrahim Paşa'ya da Cidde valiliğine ek olarak Adana'nın vergilerini toplama hakkı verilmiştir¹⁷. Kütahya Anlaşması iki tarafı da tatmin etmemiş, 22 Mayıs 1834'te yeni bir anlaşmazlık ortaya çıkmıştır. Mehmed Ali Paşa, idaresinde bulunan yerlerin babadan evlada geçmesini talep etmiş, Osmanlı Devleti de Mısır, Akka ve Adana'nın iadesini istemiştir. Mehmed Ali Paşa, Osmanlı

¹⁴ Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı*, s. 37

¹⁵ Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı*, s. 53–60; Karal, *Osmanlı Tarihi V*, s. 129; Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, s. 198

¹⁶ Karal, *Osmanlı Tarihi V*, s. 131–135; Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, s. 200–204; Yitzhak Hofman, "The Administration of Syria and Palestine Under Egyptian Rule (1831–1840)", *Studies on Palestine During the Ottoman Times*, (Ed. Moshe Ma'oz), Jerusalem, 1975, s. 316

¹⁷ Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı*, s. 134

Devleti'ne vermekle yükümlü olduğu vergiyi vermemiş ve bağımsızlığını ilan etmiştir. Bu durum iki tarafı karşı karşıya getirmiş, Hafız Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu, Temmuz 1839'da mağlup olmuştur. II. Mahmut'tan sonra padişah olan Abdülmecid, Avrupa devletlerinin de yardımını alarak Mehmed Ali Paşa kuvvetlerini Şam'dan çıkarmıştır. Fransa'dan beklediği yardımı göremeyen Mehmed Ali Paşa, Mısır'ın kendisinde kalması karşılığında 25 Kasım 1840'ta anlaşmayı kabul etmiştir¹⁸.

1.2.2. Mehmed Ali Paşa'nın Oğlu İbrahim Paşa'nın Filistin Bölgesindeki İdaresi (1831–1839)

Mısır yönetiminin Suriye ve Filistin bölgesindeki dokuz yıllık hâkimiyeti pek çok değişimi de beraberinde getirmiştir. İbrahim Paşa, Osmanlı Devleti'nin uyguladığı idarî biçimi hemen değiştirerek makamı Şam'da olan ve tüm Suriye ve Filistin bölgesini kontrol altında tutacak bir genel vali atamış, buradaki diğer valiler bu genel valiye bağlanmıştır. Artık paşa makamı olmadığı için Akka, önemini kaybetmeğe başlamıştır¹⁹.

1840 yılına kadar süren Mısır yönetimi döneminde Kudüs'teki idari mekanizmada önemli değişiklikler meydana gelmiştir. İbrahim Paşa'nın yönetimi, yerel unsurların gücünü zayıflatarak, makam yeri şehir olan mülki amirlerin yani mütesellimlerin konumunu güçlendirmiştir. Bundan başka, Mısır yönetiminin getirdiği en önemli yenilik, nüfusu 2 binin üzerindeki yerleşim birimlerinde kurulan yerel meclislerdir. “Meclis-i Şura” adıyla anılan bu meclisler, aslında uzun zamandır her eyalette bulunan geleneksel divanın bir benzeridir. Ancak daha geniş bir yetki alanına sahip olması, düzenli bir şekilde toplanması ve teşekkülü açısından eski eyalet meclislerinden farklıdır. Meclis-i Şura idarî, hukukî, ekonomik ve belediye vazifelerine bir araya getiren geniş bir yetki alanına sahip olup, yerel Müslüman liderlerin yanında Hristiyan ve Yahudi cemaatlerden gelen üyeleri de kapsamıştır. Meclis başkanı üyeler arasından seçilmiştir. Yönetime danışmanlık etme vazifesini üstlenen meclisin, her gün düzenli bir şekilde toplanması ve mütesellimin meclise havale ettiği meseleleri ele alması öngörülmüştür²⁰.

¹⁸ Geniş bilgi için bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi V*, s. 196–203; Anderson, *Doğu Sorunu*, s. 115–120

¹⁹ Yehoshua Ben-Arieh, *Jerusalem in the 19th Century the Old City*, Jerusalem, 1984, s. 107–108

²⁰ Hofman, “The Administration of Syria and Palestine Under Egyptian Rule”, s. 331–332; Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 53

Öte yandan Kudüs kadısının maaşını hazineden alması ve manastırlardan para almaması kararlaştırılmıştır. Yüzyıllardan beri ilk kez Kudüs, merkezi Şam ve Kahire’de olan güçlü merkezî idareyle yönetilmiştir²¹. Müslüman vatandaşlar zorunlu olarak askere alınmış, düzen ve güvenlik baskıyla sağlanmıştır. Müslüman cemaat İbrahim Paşa yönetiminden hoşnut kalmamıştır²². Mısır yönetiminin Kudüs'teki yerel unsurlarla ve şehir eşrafiyla ilişkileri de eski düzenden farklı olmuştur. İlk bir yıllık süreçte yerel unsurlar güçlerini muhafaza edebilmiş hatta daha da artırmış olmalarına rağmen, 1833'te Mehmet Şerif Bey'in Suriye yöneticisi olarak atanmasıyla bölgeye yerleştirilmeye çalışılan merkezî yönetim anlayışı bu durumu tersine çevirmiştir. Önce kırsal kesimde kontrol sağlanmaya çalışılmış, Yafa-Kudüs yolunu denetim altında tutan Abu Guş kabilesinin gücünü kırmak için kabilenin yolculardan aldığı bir çeşit geçiş ücreti olan “kafr” parası kaldırılmıştır. Ancak Abu Guş kabilesinin denetimi altındaki bölge sadece kıyı şeridini değil, Sayda eyaleti ile Kudüs sancağı arasındaki kırsal kesimi de kapsamaktaydı. Mısır yönetiminin bu bölgelerdeki iktidarı için önemli bir tehdit olarak gördüğü Abu Guş kabilesinin şeyhleri, 1833 yılında yakalanarak Akka'ya angaryaya gönderilmiştir. Abu Guş kabilesinin etkisiz hale getirilmesi kırsal kesimdeki güç dengelerini değiştirerek Mısır yönetimine karşı belirgin bir tepki yaratmıştır. Şehirdeki durum da aslında bundan çok farklı değildir.

Mısır yönetiminden hoşnut olmayan Kudüs uleması, Osmanlı Devleti’nin Mehmed Ali Paşa’ya karşı sürdürmekte olduğu dini içerikli karşı politikayı peşinen kabul etmiş, Kudüs’ün idaresinde öteden beri sahip oldukları etkinliği, iktisadî ve idarî güçlerini yeni düzenle kaybedeceklerini düşünmüşlerdir²³. Hoşnutsuzluk yaratan bir başka değişiklik ise hangi dinden ve mezhepten olursa olsun, yaşı 14–60 arasındaki bütün erkeklerden alınan “ferde” vergisinin uygulamaya sokulmuş olmasıdır. Şahıs başına bir çeşit gelir vergisi olarak alınan, ancak miri vergi gibi her hangi bir şeyin karşılığı olmayan ferde vergisi, Müslümanlar tarafından cizye gibi anlaşılmıştır²⁴.

²¹ Kudüs, Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra, İstanbul’a uzak olması sebebiyle merkezî idarenin etkisini hissetmemiş, yerel yöneticilerin keyfi idarelerine maruz kalmıştır.

²² Ben-Arieh, *Jerusalem in the 19th Century*, s. 108

²³ Mordechai Abir, “Local Leadership and Early Reform in Palestine”, *Studies on Palestine During the Ottoman Times*, (Ed. Moshe Ma’oz), Jerusalem, 1975, s.303–308; Ben-Arieh, *Jerusalem in the 19th Century*, s. 109; Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 54–55

²⁴ Moshe Ma’oz, *Ottoman Reform in Syria and Palestine 1840–1861*, Great Britain, 1968, s. 16–17; Abir, “Local Leadership and Early Reform in Palestine” s. 310; Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 55

Müslüman cemaatin aksine Hristiyanlar, Osmanlı Devleti idaresine göre daha liberal olması ve Avrupalıların etkisine daha açık olması sebebiyle yeni hükümetten ve bu dönemdeki değişikliklerden memnun kalmışlardır. İbrahim Paşa, hacılardan alınan vergi ve harçları kaldırmış, idaresindeki resmî görevlilere hazineден maaş bağlayarak doğrudan halktan para toplama alışkanlığına son vermeye çalışmıştır. Bu dönem boyunca Hristiyanların kiliselerini tamir etmelerine ve yeni binalar yapılmasına izin verilmiştir. Kutsal mekânlara ücretsiz ulaşım sağlanmış ve misyonerlik faaliyetleri üzerindeki sınırlandırmalar hafifletilmiştir²⁵. Gayri Müslimler için rahat, keyfi hareket etmeye alışmış Müslümanlar için ise baskıcı olarak nitelendirilen yeni düzen hem şehirde hem de kırsal kesimde ciddi bir karşı tepki yaratmıştır. 1834 yılında pek çok yerde olduğu gibi Kudüs'te de İbrahim Paşa yönetimine karşı bir ayaklanma olmuştur. Kırsal kesimdeki aşiret şeyhleri, şehir eşrafı ve bedevi kabileleri şiddetli bir tepkiyle bir araya gelmişlerdir. Mısır yönetiminin Suriye'deki varlığını ciddi bir biçimde tehdit eden bu isyanı bastırmak hiç de kolay olmamıştır. Nitekim bir müddet sonra Osmanlı Devleti, Avrupa devletlerinin yardımıyla Mısır ordularını yenilgiye uğratarak bölgeye yeniden hâkim olmuşlardır²⁶. Yaklaşık 1841'e kadar kendi yeniliklerini Mısır ve Bilad-ı Şam bölgesinde yaymaya devam eden Kavalalılar, Batı devletlerini memnun etmeye çalışırken kendi halkları tarafından nefret edilir duruma gelmişlerdir²⁷.

Suriye ve Filistin'deki Mısır yönetimi, idari sisteme müdahale eden reform döneminin bazı karakteristik kavramlarının ortaya çıktığı dönem olması bakımından önemlidir. Zira yerel idarî mekanizmaların oluşturulmasına, yerel unsurların askeri kapasitelerinin ortadan kaldırılmasına, mukataa-iltizam sistemi üzerindeki bürokratik kontrolün güçlendirilmesine yönelik çabalar, ilk kez bu dönemde ortaya çıkmıştır. Üstelik benzer çabaları Osmanlı yönetiminin bölgeye geri döndüğü 1840 yılından sonra uygulanmaya başlayan Tanzimat politikalarında da görmek mümkündür. Bundan başka, şehir eşrafının faaliyetlerine odak noktası teşkil eden Meclis-i Şura, gayrimüslim üyelerin bulunması ve geniş bir yetki alanına sahip olmasıyla Tanzimat'ın getireceği yerel meclisler için bir model oluşturmuştur.

²⁵ Ben-Arieh, *Jerusalem in the 19th Century*, s. 109

²⁶ Abir, "Local Leadership and Early Reform in Palestine" s. 310; Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 55

²⁷ Marsall G. S. Hodgson, *İslamın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, c. 3, (Altıncı Kitap, 2. Kısım Çev. Ercüment Karataş), İstanbul, 1993, s. 242

Siyasi açıdan bakıldığında ise, Mehmed Ali ve İbrahim Paşalar, Suriye'deki kontrollerini sağlamlaştırmak için Avrupa güçlerinin desteğini kazanmaya çalışmışlar, bu sebeple gayrimüslimlere yeni haklar tanımışlardır. Mehmed Ali Paşa'nın atıldığı macera, Osmanlı Devleti'nin doğu bölgelerinin Avrupa diplomasisindeki önemini arttırmış, genel olarak Filistin'i özel olarak Kudüs'ü Avrupa devletlerinin ve Avrupa kamuoyunun gündemine taşımıştır²⁸.

1.3. Tanzimat Dönemi

XIX. yüzyıl Osmanlı siyasi tarihine damgasını vuran *Tanzimat dönemi*, iki aşamalı bir dönem olup, bu dönemin ilk safhasını 1839'da Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilanından 1856 yılına kadar geçen süre, ikinci safhasını ise 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı'ndan Meşrutiyet dönemine kadar olan süre oluşturmaktadır²⁹.

Tanzimat dönemindeki yenileşme hareketleri, Osmanlı Devleti'nde III. Ahmed'den itibaren başlamış olan, Avrupalılaşma hareketleri içinde önemli bir merhale teşkil etmekte ve kendisinden öncekilere oranla çok farklı bir özellik taşımaktadır. O zamana kadar yapılan yenileşme hareketleri, devletin uğradığı askerî yenilgiler gözönünde tutularak, genellikle askerî alanda gerçekleştirilmiştir. Tanzimat ise böyle bir endişeden doğmamış, bozulan devlet işleyişinin ve Osmanlı toplum düzeninin temellerinin yeniden düzenlenmesi amaçlanmıştır. Fermanlarla bildirilen kararlar ve bu kararların uygulamaya geçirilmesiyle Osmanlı Devleti modernleştirilmeye çalışılmıştır. Ancak Tanzimat, bir halk hareketi sonucu halktan gelen bir isteğin ifadesi olmayıp, yukarıdan aşağıya yani padişah'tan geldiği için halk tarafından kolaylıkla benimsenip hazmedilememiştir³⁰.

Tanzimat uygulamalarının, bu dönemde yeniden Osmanlı Devleti hâkimiyetine giren Filistin bölgesindeki yansımalarının neler olduğunu, bölgeyi etkileyip etkilemediğini, eğer etkilediyse ne gibi değişiklikler meydana getirdiğini tespit

²⁸ Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 56

²⁹ Karal, *Osmanlı Tarihi V*, s. 171; Mithat Sertoğlu, *Türkiye'de Yenileşmenin Tarihçesi ve Tanzimat Devrimi*, İstanbul, 1973, s. 55; Enver Behnan Şapolyo, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi*, İstanbul, (Tarihsiz), s. 72; Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara, 1997, s. 176; Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey II*, London, 1977, s. 55

³⁰ Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, s. 222

edebilmemiz için Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu genel nitelikleriyle incelememiz yerinde olacaktır.

1.3.1. Gülhane Hatt-ı Hümayunu

Mısır sorununun devam ettiği sırada II. Mahmud'un ölmesi üzerine padişah olan Abdulmecid, II. Mahmud zamanında Osmanlı Devleti'ne yeni bir düzen vermek amacıyla ilanı kararlaştırılmış bulunan Tanzimat için harekete geçmiş ve Mustafa Reşid Paşa'yı bu işle görevlendirmiştir. 3 Kasım 1839'da "Tanzimat-ı Hayriye" adı ile bir Hatt-ı Hümayun şeklinde ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu, padişah ile askerî ve sivil tüm devlet erkânının katılımıyla gerçekleştirilen toplantıda, dinleyicilere Mustafa Reşid Paşa tarafından okunmuştur. Yapılan düzenlemede yeni kanunların dayandırılacağı genel prensipler;

- Müslüman ve Hristiyan bütün tebaanın ırz, namus, can ve mal güvenliğinin sağlanması,
- Verginin düzenli usule göre ayarlanması ve toplanması,
- Askerlik görevinin düzenli bir usule bağlanması,

olarak gösterilmiştir³¹. Böylece din ayrımı gözetmeksizin bütün tebaanın hakları güvence altına alınmış, gayrimüslimler de Müslümanlarla eşit şartlara sahip olmuşlardır. Kişi haklarının korunması bakımından önemli olan yeni bir ceza kanunu yapılmıştır. Memur suçlarına ait yeni bir idare kanunu oluşturularak rüşvet için ağır cezalar konulmuştur.

Vergilerin düzenli usule göre ayarlanması ve toplanması için âşar ve cizyenin iltizam usulüyle toplanmasının derhal kaldırılmasına karar verilmiş, Hristiyanlar tarafından ödenen cizyenin toplanma işi patrikhanelerin aracılığıyla yapılması kararlaştırılmıştır. Gerek âşarın gerekse cizyenin toplanmasında kabul edilen yöntemler beklenen faydaları sağlamadığı için tekrar eski usullere dönmüştür. Bununla beraber halkın eskiden olduğu gibi haksızlığa uğramaması için, valilerin yetkilerinde olan malî işlerin üzerlerinden alınarak defterdarlara verilmesi; vergilerin toplanmasından sorumlu

³¹ Karal, *Osmanlı Tarihi V*, s. 170–171; Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, s. 220–221; Sertoğlu, *Tanzimat Devrimi*, s. 52–53; Şapolyo, *Tanzimat Devri Tarihi*, s. 72–73; Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey II*, s. 60–61

maliye memurlarının ve tahsildarların atanması; vergilerin ayarlanmasında ve toplanmasında yetkili meclislerin yetkilerinin genişletilmesi ve vilayet meclislerinin kurulması; devlet memurlarından mültezimlik yapma hakkının alınması gibi tedbirler de alınmıştır³².

Askerlik yaşı 20 olarak kabul edilmiş, görev süresi 5 yıla düşürülmüş ve kur'a usulü konmuştur³³. Osmanlı Devleti sınırları içindeki topraklar askerlik bakımından bölgelere ayrılmış³⁴, alınacak asker miktarı tespit edilmiştir. Her aileden sadece bir kişi askere alınmış, tek çocuklu ailelerden asker alınmamıştır. Hristiyanların da askere alınması kararlaştırılmış, ancak yüzyıllardan beri Hristiyanların askerlik yapmamalarından dolayı bundan vazgeçilmiştir. Böylece de Müslüman-Hristiyan eşitliği ilk darbeyi almıştır.

İdarî örgütte de yenilikler yapılmış; memleket eyaletlere, eyaletler sancaklara, sancaklar kazalara, kazalarda köyleri içine alan nahiyelere ayrılmıştır. Her valinin yanına, bölge kuvvetlerine komuta edecek bir muhafız ile maliye işlerine bakacak bir defterdar verilmiştir. Bazı eyalet ve sancaklarda yerel meclisler kurulmuş, bu meclislerde Müslim ve gayrimüslim ahali nüfusları oranında temsil edilmiştir³⁵.

Tanzimat dönemindeki yenileşme hareketleri, Osmanlı Devleti'nin bütün topraklarında aynı zamanda yürürlüğe konamamıştır. İlk önce Yanya, Tırhala,

³² Karal, *Osmanlı Tarihi V*, s. 175–177; Halil İnalcık, “Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul, 1996, 2. Baskı, s. 365–368

³³ 1843 yılında askerlik ile ilgili kanun düzenlenirken, eşitlik ve hürriyet esaslarına dayanılarak askere alınacakların, kur'a ile isimlerinin belirlenmesi yöntemi benimsenmiştir. 1846 yılında yeniden düzenlenen kanuna göre, askerlik çağına gelmiş olan Müslümanlar, her yıl belirli merkezlerde *Kur'a Meclisleri* önünde yapılacak “ad çekimi”nde hazır bulunacak, kendisine askerlik çıkanlar silâh altına alınacaktır. Asker olarak isimleri belirlenmiş olanlara bedel ödemeleri karşılığında gitmeme hakkı da verilmiştir. Bu uygulama 1869 tarihine kadar sürdürülmüştür. Geniş bilgi için bkz. Faruk Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan sonra Askeralma Kanunları*, Ankara, 1994. Ancak bedel ödeme karşılığında askerlikten muafiyet, bedel ödeyemeyecek halk arasında hoşnutsuzluklara sebep olmuştur. Hatta bu durum, insanların duygu ve düşüncelerini rahatlıkla ifade edebildikleri ve dönemin sosyo-ekonomik şartları hakkında bilgi sahibi olabileceğimiz türkülerde yansımıştır. “Yemen yolu çukurdandır, Karavana bakırdandır, Zenginimiz bedel verir, Askerimiz fakirdendir” dizeleri bedel ödemek suretiyle askerlikten muaf tutulma usulünün halk arasında yarattığı tepkinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

³⁴ 1843 yılında bütün kara kuvvetleri altı ordu halinde teşkilatlanmıştır. Bunlar; merkezi İstanbul olan Hassa Ordusu, merkezi Üsküdar olan Dersaadet Ordusu, merkezi Manastır olan Rumeli Ordusu, merkezi Erzincan olan Anadolu Ordusu, merkezi Şam olan Arabistan Ordusu ve merkezi Bağdat olan Irak Ordusu'dur. Sertoğlu, *Tanzimat Devrimi*, s. 61; Ma'oz, *Ottoman Reform in Syria and Palestine*, s. 48

³⁵ Karal, *Osmanlı Tarihi V*, s. 178–192; Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, s. 221–222; Sertoğlu, *Tanzimat Devrimi*, s. 57–61; Ma'oz, *Ottoman Reform in Syria and Palestine*, s. 32–35

Manastır, Diyarbakır ve Erzurum'da tatbik edilmiş³⁶ daha sonra da bütün vilayetlere yayılmıştır.

1.3.2. Filistin Bölgesinin Yeniden Osmanlı Devleti İdaresine Girmesi ve Bölgede Tanzimat'ın İlk Uygulamaları

1831 yılından itibaren devam eden Mısır yönetimi, Suriye ve Lübnan'da olduğu gibi Filistin bölgesinde de ağır vergiler, yerel iktidar sahiplerinin bir yana itilip hakaret görmeleri ve Hristiyan ve Müslümanlar arasında başarısız bir eşitlik sağlama denemesinden dolayı halk arasında tepkilere neden olmuştur³⁷. Osmanlı Devleti de hem eski itibarlarını kaybeden yerel idarecileri hem de halkı, Mısır yönetimine karşı kıskırtmıştır. Bu arada İngiltere'nin desteğini alan Osmanlı Devleti, Mısır yönetimine karşı halkın ayaklanması sonrasında Suriye, Lübnan ve Filistin bölgesine yeniden hâkim olmuştur. Üstelik bu sefer, yerel yöneticilerin gücünün Mısır yönetimi tarafından kırılmasından dolayı Osmanlı Devleti, otoritesini eskisinden daha kolay bir şekilde kurabilmiştir.

1840'da Osmanlı Devleti'nin yeniden hâkimiyeti ele geçirmesi, Filistin bölgesinin özellikle de Kudüs'ün statüsü ve ilerlemesi açısından son derece önemlidir. Osmanlı Devleti ilk olarak bölgenin idarî yapısında değişiklik yapmış, Ürdün Nehri'nin doğu ve batısındaki toprakları Şam ve Sayda olmak üzere iki idarî eyalete bölmüştür. Doğu bölgeleri Şam eyaletine, batı bölgeleri ise Sayda eyaletine bağlamıştır³⁸. 1841 yılında Kudüs sancağı Şam eyaletinden ayrılarak doğrudan İstanbul'a bağlanmış, sınırları Gazze, Yafa ve Nablus'u içine alacak şekilde yeniden düzenlenmiştir. Böylece Kudüs, Osmanlı yönetiminde olduğu süre boyunca ilk kez, Orta ve Güney Filistin'i kapsayan geniş bir bölgenin idarî merkezi olmuştur³⁹. Ancak bu düzenleme daha sonra iptal edilmiştir.

Ayrıca bu dönemde Osmanlı Devleti, kamu güvenliği konusunda da önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Filistin bölgesi coğrafî olarak, kıyı şeridi ve dağlık bölgeler olmak üzere ikiye ayrılmış olup, kıyı şeridinin yerleşim potansiyeli dağlık

³⁶ Karal, *Osmanlı Tarihi V*, s. 192

³⁷ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, 2002, 13. Baskı, s. 55

³⁸ Ben-Arieh, *Jerusalem in the 19th Century*, s. 111–112

³⁹ Ben-Arieh, *Jerusalem in the 19th Century*, s. 112; Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 60

bölgeninkinin bir hayli üstünde iken, kıyıya yakın yerler neredeyse tamamen ıssız kalmış, buna karşılık dağlık bölgeler oldukça yoğun nüfusa sahip olmuştur. Bu durum eskiden kalma karakteristik bir özellik olup, sosyal güvenliğin olmamasından kaynaklanmıştır. Filistin bölgesinde sosyal güvenliğin olmamasının önemli sebeplerinden biri devletin yaşadığı gerileme süreci, bir diğeri ise, buralarda yaşayan bedevilerdir. Devlet askerî ya da politik açıdan zayıfladığında bedeviler, hadlerini aşma fırsatı yakalamışlardır. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda bunların istilasıyla, oldukça geniş topraklar kullanılamaz hale gelmiştir. Bedeviler, halk ve yöneticiler üzerinde çoğu zaman şiddete varan ve sürekli uyguladıkları tacizlerle bölgeyi anarşinin sınırına getirmişler ve ekonomik ya da politik açıdan oluşabilecek potansiyel gelişmenin önünü kesmişlerdir. Bu süreç, Osmanlı Devleti'nin Tanzimat'ın ilk reformlarını Filistin'de uygulamaya başlaması ile XIX. yüzyılın ortalarında sona ermiştir⁴⁰.

Tanzimat kararları arasında yer alan, mülki amirin ve ordu komutanının kesinlikle ayrı iki güç haline getirilmesi şartı⁴¹, Osmanlı yönetiminin bölgede yeniden tesis edilmesinden bir süre sonra uygulanmaya başlamıştır. Bu uygulama, Osmanlı idaresinin daimi özelliklerinden biri olmuştur⁴². Osmanlı Devleti bu siyasetiyle, askerî kapasitesi sayesinde merkezi otoriteye karşı çıkma potansiyelini taşıyan yerel yönetici faktörünü tamamen ortadan kaldırmayı amaçlamıştır.

Devlet tarafından görevlendirilen memurlar, tüm yerel nüfusu temsil eden şehir meclisleri tarafından desteklenmeye başlamışlardır. Böyle bir meclis de Kudüs'te kurulmuştur. On dört üyesi bulunan Kudüs şehir meclisinin üyeleri arasında bu dönemde, Yahudi cemaatinin vekili Aron ve Rum Katolikleri vekili Joseph de yer almıştır⁴³.

Tanzimat reformlarının yarattığı idarî yapılanma, şehirlerdeki eşrafın gücünün arttırmasına, nüfuzunu daha geniş bir alana yaymasına imkân verecek ortamı sağlamıştır. Kudüs, Yafa, Halilü'r-Rahman ve Nablus'taki mahalli liderlik, kırsal

⁴⁰ Haim Gerber, , "A New Look at the Tanzimat: The Case of the Province of Jerusalem", (Ed. David Kushner), *Palestine in the Late Ottoman Period*, Jerusalem, 1986, s. 31

⁴¹ 1852 yılında çıkan bir kararname ile ordu komutanı ile valinin görevleri tamamen birbirinden ayrılmıştır. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 154

⁴² Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 104

⁴³ Ben-Arieh, *Jerusalem in the 19th Century*, s. 113

kesimin aşiret şeyhlerinden şehir eşraflarına geçmiş⁴⁴, böylece bölge siyasetinde şehir eşrafı hâkim konuma gelmiştir.

Askerlik alanında yapılan yenilikler de, bir süre sonra Filistin bölgesinde görülmeye başlamıştır. Merkezi Şam olan Arabistan Ordusu sahası içerisinde yer alan bölgede, kur'a usulü de uygulanmıştır. İlk önce Sayda eyaletinde başlatılan kur'a-yı şer'iyye uygulaması başarılı olunca, Arabistan Ordusu Müşiri ile görüşülerek Kudüs'te de uygulamaya konulması kararlaştırılmıştır⁴⁵.

Dikkat edilecek olursa, vergilerin düzenlenmesi yani iltizam usulünün kaldırılması dışındaki tüm yenileşme çabaları, merkezî idareye uzak olmasına rağmen Filistin bölgesinde uygulanmıştır. Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde Tanzimat uygulamalarına karşı tepkiler hatta isyanlar meydana gelirken⁴⁶, Filistin bölgesinde isyana dönüşebilecek bir tepki olmamıştır. Osmanlı Devleti, Filistin bölgesinde yenileşme programını rahatlıkla uygulayabilmesini, Kavalalı İbrahim Paşa'nın daha önceki baskıcı yönetimine borçludur.

Ancak Filistin bölgesindeki bu sessizlik, Kudüs'te bulunan Hristiyan cemaatler arasında kutsal mekânların tasarrufu konusundaki anlaşmazlıkların, giderek büyüyüp uluslararası mesele haline gelmesi nedeniyle başlayan Kırım Savaşı sırasında ve savaş bitiminde uygulamaya konulan Islahat Fermanı'yla bozulmuştur.

1.3.3. Kırım Savaşı'nın ve Islahat Fermanı'nın Filistin Bölgesindeki Etkileri

Hz. İsa'nın doğup büyüdüğü ve Hristiyanlığın ilk ortaya çıktığı mekân olması

⁴⁴ Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 130; Carter V. Findley, "The Evolution of the System of Provincial Administration as Viewed from the Center", (Ed. David Kushner), *Palestine in the Late Otoman Period*, Jerusalem, 1986, s. 4

⁴⁵ BOA, A.MKT. MHM., 40/53, (02. S. 1268)

⁴⁶ Tanzimat döneminde yapılan yeni düzenlemeler, Erzurum bölgesinde iyi karşılanmamış, özellikle Van ve çevresinde valiye karşı ayaklanmalar olmuştur. En büyük tepki ise Cizre ve Hakkâri yöresinden gelmiş, Diyarbakır Eyaleti'nde yeni yönetimin yürürlüğe konmasından bir süre sonra, bölgede hükümete karşı büyük bir isyan çıkmıştır. Geniş bilgi için bkz. Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, s. 193–197. Harput'un Tanzimat uygulamalarına dâhil edilmesiyle birlikte yapılan vergi gelirlerinin sayımı tepki ile karşılanmış ve halkın ayaklanmasına yol açmıştır. Ayrıca bu bölgede asker alımı sırasında güçlüklerle karşılaşmış, aşiretler isyan çıkarmışlardır. Ahmet Aksın, *19. Yüzyılda Harput*, Elazığ, 1999, s. 66, 96, 208, 203–204. Yine 1841 Niş ve 1850 Vidin isyanları da Tanzimat uygulamalarının hoşnutsuzluğu karşısında çıkan isyanlardır. Geniş bilgi için bkz. İnalcık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", s. 375–383. Bu dönemde Suriye ve Lübnan'da çıkan isyanlar ise sadece yeni uygulamalardan değil, Müslüman olan Dürzîlerle Hristiyan olan Marunîler arasındaki mücadeleyi Avrupa devletlerinin kışkırtmasından kaynaklanmıştır. Bu yönüyle Suriye ve Lübnan isyanlarını, diğerlerinden ayırmak gerekir.

sebebiyle Kudüs ve civarı, Hristiyanlar için kutsal kabul edilmiş ve Roma İmparatorluğu döneminde buralara birçok mabet yapılmıştır. Bölgenin İslam ve Türk-İslam hâkimiyetine girdiği dönemlerde de burada bulunan Hristiyan halkın can ve mal güvenlikleri sağlanarak, mabetlerinde ibadetlerini yapma özgürlüğü verilmiştir. Dünyanın her tarafından gelen Hristiyanlar için, hac yeri olan bu mekânların korunması, bakım ve tamiri ile temizliği bölgenin Osmanlı hâkimiyetine girdiği dönemde de Yavuz Sultan Selim tarafından verilen bir fermanla, burada bulunan Ermeniler⁴⁷, Rumlar⁴⁸ ve Efrenc rahipleri⁴⁹ olarak adlandırılan Katolikler arasında eskiden oluğu gibi paylaştırılmıştır. Her saltanat değişikliğinde yenilenen fermanlarla, Hristiyan cemaatin hakları koruma altına alınmıştır. Ancak XVII. yüzyılın ortalarından itibaren Fransa, kendisini Katolikliğin hamisi ilan ederek Kudüs'te bulunan Katolik Efrenc cemaatine sahip çıkmıştır. Öte yandan Rusya da Ortodoksları himaye etmeye çalışmıştır. Bu devletler, kutsal yerler konusunda kendi mezhepleri altındaki cemaatlere daha fazla tasarruf hakkı verilmesi için zaman zaman Osmanlı Devleti'ne baskı yapmışlardır. Osmanlı Devleti de, Fransa ve Rusya ile olan siyasî ilişkileri çerçevesinde gerek Katoliklere gerekse Ortodokslara çeşitli zamanlarda o kadar çok yetki tanınmıştır ki, bu da cemaatler arasında yetki tartışmasına ve kimin nerelere, ne kadar sahip olduğu probleminin ortaya çıkmasına sebep olmuştur⁵⁰.

Fransa, Mayıs 1850'de Osmanlı Devleti'ne başvurarak, kutsal yerlere ait birçok istekler arasında 1740 Tarihli Kapitülasyon Antlaşması'nın üçüncü maddesi ile Katoliklerin tasarrufuna bırakılan yerlerin tekrar Katoliklere iadesini istemiştir. Fransa bu teşebbüsünü yaparken Avusturya, İspanya, Portekiz, İki Sicilya ve Toskana gibi Katolik olup da İstanbul'da temsilcisi bulunan devletleri de, harekete geçirmek için kışkırtmıştır. Osmanlı Devleti verdiği cevapta, hangi kutsal yerin hangi cemaatin tasarrufunda bulunması gerektiğini incelemek üzere bir komisyon kuracağını belirtmiştir. Kurulan komisyona Katoliklerin ve Ortodoksların temsilcileri de katılmıştır. Fakat Komisyonun inceleme sonuçlarının Katolikler lehine olacağını anlayan Rusya, hemen müdahale etmiş ve Osmanlı Devleti'ne verdiği notada, Kudüs'te mevcut durumu korunmasını istemiştir. Kutsal yerlerdeki fiili durum Ortodoksların

⁴⁷ Ermenilerin tasarrufundaki kutsal yerler için bkz. BOA. *KKD* 9, s. 60–61

⁴⁸ Rumların tasarrufundaki kutsal yerler için bkz. BOA. *KKD* 9, s. 42, 52

⁴⁹ Efrenc rahiplerinin tasarrufundaki kutsal yerler için bkz. BOA. *KKD* 9, s. 42

⁵⁰ Işık Bostancı, "Interrelation of Communities Regarding the Administration of Holy Places to the Churchbook (1613–1885)" (basılmamış bildiri)

lehine olduğu için Fransa buna itiraz etmiştir. Fransa yeniden baskı yapınca, Osmanlı Devleti 9 Şubat 1852 yılında yayınladığı bir fermanla, komisyonun vardığı sonuçları resmen ilan ve kabul etmiştir. Rusya'ya verilen cevapta da mevcut durumun bozulmadığını bildirmiştir. Fakat bu sefer de Rusya, mevcut düzenin bozulmayıp aynen kaldığına dair ferman istemiştir. Kutsal yerler sorunu, kısa süre de Fransa-Rusya mücadelesi haline gelmiş ve bir “Doğu Sorunu” ortaya çıkmıştır. Kutsal yerler sorununun bir Doğu sorununa dönüşmesi Rusya'yı Osmanlı Devleti üzerindeki emellerini yeniden harekete geçirmeye sevk etmiştir.

Rusya, Prens Mençikof (Menchikov veya Menshikov) başkanlığında özel bir elçilik heyetini bir savaş gemisiyle İstanbul'a göndermiştir. Mençikof, ilk önce sözlü olarak Osmanlı Devleti'nden, Rum Ortodoks kilisesinin kutsal yerler sorunundaki isteklerinin kabulü ile Ortodoks tebaanın Rusya tarafından korunmasına dair bir anlaşma yapılmasını istemiştir⁵¹. Mençikof'a, bu isteklerin Avusturya ve diğer devletlerin menfaatine dokunabileceği, bunun için de Avusturya Devleti ile görüşülüp, ondan sonra bir karara varılacağı bildirilmiştir⁵². Devletlerle yapılan görüşmeler sonucunda Osmanlı Devleti, bir fermanla Ortodoksların kutsal yerler üzerindeki hak ve yetkilerini teyit etmiş, başka bir fermanla da Ortodoksların ve Katoliklerin yetkilerini belirterek çözüme gitmiştir⁵³. Ayrıca Rus kabinesinin isteğine binaen Kudüs'te bulunan kilise ve bazı mekânların resimleri de Mençikof'a verilmiştir⁵⁴. Ancak Mençikof bunlarla yetinmeyip, Rusya ile Osmanlı Devleti arasında bir savunma ittifakının yapılmasını istemiştir. 5 Mayıs 1853'de Osmanlı Devleti'ne verdiği beş gün süreli bir ultimatomla, Osmanlı Devleti'nin Rusya ile bir ittifak antlaşması imzalanmasını ve Osmanlı Devleti sınırları içinde bulunan, sayıları 12 milyon kadar olan Ortodoks tebaanın “meşru” koruyuculuğunun Rus Çarına bırakılmasını bildirmiştir. Osmanlı Devleti, Mençikof'un bu isteklerini hem devletin bağımsızlığını ihlal edeceği hem de milletlerarası hukuk kurallarına aykırı düşeceğini bildirerek reddetmiştir. Daha sonra Rusya, sekiz günlük bir ultimatom vererek bu isteklerin kabulünü istemiş, olumlu cevap alamayınca da savaş ilan etmeksizin, Osmanlı Devleti'nin topraklarına askerlerini sokmuştur.

⁵¹ Karal, *Osmanlı Tarihi V*, s. 222–228; Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, s. 231–235; Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey II*, s. 137–138; Anderson, *Doğu Sorunu*, s. 135–136

⁵² BOA., *HR.MKT.*, 59/27, (23/B/1269)

⁵³ Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, s. 236

⁵⁴ BOA., *A. AMD.*, 47/39, (14/L/1269); BOA., *İ. HR.*, 100/4895, (17/L/1269)

İngiltere ve Fransa'nın Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin yanında yer almasından dolayı Rusya da, Avusturya ile Prusya'yı kendi tarafına çekmeye çalışmıştır. Ancak bu devletler tarafsız kalmayı tercih etmişlerdir. Bir süre sonra Piyemonte (Sardunya), Avusturya ve dolaylı olarak Almanya da İngiltere ve Fransa'nın yanında yer almış, böylece Rusya tek başına bırakılmıştır. 1856 yılına kadar devam eden savaşta Rusya, ağır kayıplar vermeye başlayınca, Avusturya'nın verdiği ültimatomu kabul etmek zorunda kalmış ve savaşı sona erdirmiştir. Osmanlı Devleti, Fransa, İngiltere, Avusturya, Prusya, Piyemonte ve Rusya 30 Mart 1856 yılında Paris Barış Antlaşması'nı imzalamışlardır. Osmanlı Devleti, 28 Şubat 1856'da yayınladığı *Islahat Fermanı*'nı antlaşma sırasında devletlere tebliğ etmiş ve devletler bunu memnuniyetle karşıladıklarını belirtmişlerdir. Ancak antlaşmanın 9. maddesinde, fermanın antlaşmada zikredilmiş olmasının, devletlere Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma yetkisi vermeyeceği belirtilmiştir. Bu madde ile gelecekte Rusya'nın Osmanlı Devleti'ndeki Hristiyan halkın çıkarı için sürekli müdahalesi önlenmek istenmiştir⁵⁵. Fakat Osmanlı Devleti'nin iç meselesi olan fermanın, Paris Barış Antlaşması'nda zikredilmesi, fermana milletlerarası bir nitelik kazanmıştır.

Batılı devletlerin baskısına maruz kalınmaması için, Osmanlı Devleti tarafından ilan edilen Islahat Fermanı, Hristiyanlar ile Müslümanlar arasında eşitlik sağlayan bir belgedir. Bu belgeyle Hristiyanlar, tanınan yeni haklarla Müslümanlarla aynı düzeye getirilmiş ve bu suretle iki din mensuplarının birbirleriyle kaynaştırılmasına çalışılmıştır. Islahat Fermanı'nda alınmış olan tedbirler ve ilkeler, *Hristiyanların dinî nitelikteki hak ve ayrıcalıklarının aynen korunması; bütün uyruklar için dinî ibadet ve törenlerin yapılması serbestîsi; Hristiyanların da Müslümanlar kadar güvenliğe sahip olma hakları, gerek kamu kurumları gerek özel kişiler tarafından olsun, Hristiyanları küçültücü, Müslümanlara oranla fark gözetici hakarete varan muamelelerde bulunulmaması ve söz söylenmemesi; Bütün memurlukların ve bütün okulların fark gözetmeksizin bütün uyruklara tam bir eşitlikle açık olması; bütün cemaatlerin okul açabilmesi; bütün uyrukların eşit ve serbest bir şekilde ticarî ve ekonomik faaliyette bulunabilmesi; Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki ticaret ve cinayet davalarına karma mahkemelerin bakması ve mahkemelerde herkesin kendi dinine göre yemin*

⁵⁵ Geniş bilgi için bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi V*, s. 231–248; Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, s. 236–251

edebilmesi ve yemininin geçerli olması; bütün uyruklar için vergi eşitliği; Müslüman olmayanların da askere alınması ve bunların orduda kullanılmalarına ait usul ve esasların tespit ve düzenlenmesi; Müslüman olmayanların da yerel meclislerde temsil edilmesi olarak belirtilmiştir.

Alınan bu kararlarla Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında bir eşitlik düzeninin kurulmasına çalışılmıştır. Bu yönüyle bakılınca Tanzimat Fermanı ile Islahat Fermanı arasında bir fark yoktur. Ancak Tanzimat Fermanı, Osmanlı Devleti'nin devlet yapısını yeniden düzeltmek için kendiliğinden teşebbüs ettiği bir ıslahat hareketidir. Doğrudan bir yabancı etkisi ve baskısı yoktur. Oysa Islahat Fermanı, kaynağını ve ortaya çıkış sebebini yabancı devletlerde almıştır. Yabancı kaynaklı olup, onlar istediği için yayınlanmıştır. Hatta denilebilir ki, esaslarını bile yabancı devletler tespit etmiştir. Diğer taraftan Islahat Fermanı'nda konu olarak ele alınan kişiler, tüm uyruklar diye belirtilmiş olsa bile sadece Hristiyan uyruklardır. Onlara bir takım haklar tanımak için yayınlanmıştır. Tanzimat Fermanı'nda ise Osmanlı Devleti'ndeki bütün tebaanın hakları söz konusudur.

Osmanlı Devleti tarafından verilen bu haklar, Hristiyanları memnun ederken Müslümanları rahatsız etmiş, hazmedilemeyen bu durum karşısında büyük tepki gösterilmiştir⁵⁶. Birçok etnik ve dinî cemaatin bir arada yaşadığı Filistin bölgesinde de huzursuzluklar ve problemler olmuş, ancak bu durum diğer bölgelerde olduğu gibi Islahat Fermanı'nın ilanından sonra değil, Kırım Savaşı'nın başlamasıyla beraber ortaya çıkmıştır.

Filistin bölgesinde bulunan Müslüman halkın bir bölümü, Osmanlı Devleti'nin Rusya ile savaşa girmesinden Kudüs ve civarında bulunan Hristiyan cemaatleri sorumlu tutmuştur. Bundan dolayı da savaş boyunca bu Müslümanlarla Hristiyanlar arasında gerginlikler yaşanmıştır. Osmanlı Devleti'nin Kudüs valisine gönderdiği bir emirde, bölgede bulunan Hristiyanların sadık millet oldukları, Rusya ile yapılan savaşın bunlarla bir ilgisi olmadığı, Müslüman ahalinin bölgede yaşayan Hristiyanlara bu sebepten dolayı zulüm etmemeleri gerektiği, eğer edenler varsa bu kişilerin uyarılması, uyarıyı ciddiye almayanların ise usule uygun cezalandırılması belirtilmiştir. Ayrıca bölgede geçici olarak bulunan Rus tebaasından bazı kişilerin, uygunsuz

⁵⁶ Karal, *Osmanlı Tarihi V*, s. 248–252; Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, s. 258–259

davranışları olsa dahi, ahali tarafından bunlara herhangi bir şey söylenmemesi, problemin hükümet tarafından çözüleceği kesin olarak bildirilmiştir⁵⁷.

Ancak bu dönemi inceleyen batılı eserlerin büyük bir bölümünde, bölgedeki tüm Müslümanların, Hristiyanlara karşı olduğu, Kırım Savaşı ve sonrasında iki din mensupları arasında sürekli çatışmaların olduğu, Osmanlı Devleti içinde Hristiyanların can ve mal güvenliklerinin olmadığı, devlet ve Müslüman halk tarafından sürekli aşağılandıkları ifadeleri yer almaktadır. İlginç olan ise, tüm eserlerdeki verilen bu bilgilerin kaynağının, 1846–1863 yılları arasında görev yapan İngiltere'nin Kudüs Konsolosu James Finn'in raporlarına dayanmasıdır.

Ben-Arieh'in eserinde, Konsolos Finn'in raporları kaynak gösterilerek, Kırım Savaşı sırasında Nebi Musa tatilini kutlayan Rum Ortodoks hacılar ve Paskalya günü münasebetiyle civar köylerden ve özellikle Nablus bölgesinden Kudüs'e gelen Hristiyanlarla Müslümanlar arasında bir çatışmanın yaşandığı belirtilmektedir⁵⁸. Ancak olayın gerçekleştiği yıl hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. 1854 yılı Paskalya ayını ve Nebi Musa tatilinde olmadığı ise kesindir. Çünkü bu yıla ait törenlerin huzur ve sükûn içinde geçtiği Kudüs Mutasarrıfı ve Ermeni Patriği tarafından İstanbul'a bildirilmiştir⁵⁹. Yine Konsolos Finn'in raporlarını kaynak gösteren başka bir eserde, Kırım Savaşı sırasında Nablus'taki Hristiyan ve Avrupa karşıtı olan Müslümanların, kiliselere ve Hristiyanların evlerine saldırarak yağmaladıkları ve bir Hristiyanı öldürdükleri⁶⁰; olayların Kırım Savaşı'ndan sonra da devam ettiği, 1858 ve 1860'da Müslümanların, Kudüs ve Nablus'ta çok sayıda Hristiyanı öldürdüğü bilgisi yer almaktadır⁶¹. Bu dönemlerde, imtiyazlı konuma gelen Hristiyanlarla Müslümanlar arasında problemlerin olduğu doğrudur. Ancak Finn'in rapor ettiği gibi, Müslümanlar tarafından çok sayıda Hristiyan öldürülmemiştir. Kırım Savaşı sırasındaki otorite

⁵⁷ BOA., A. MKT. UM., 149/7, (07/Ra/1270)

⁵⁸ Ben-Arieh, *Jerusalem in the 19th Century*, s. 115

⁵⁹ BOA., A. AMD., 54/88, (21/L/1271) Hristiyanlar için önemli olan Paskalya ve nur çıkarma ayinleriyle Hz Musa'yı ziyaret törenlerinin kutlamaları sırasında bir problemin olup olmadığına dair Hristiyan cemaatlerinin patrikleri ve Kudüs'teki idareciler tarafından İstanbul'a verilen bilgiler, Osmanlı Devleti tarafından kayıt altına alınmıştır. Bkz. BOA., İ. DH., 253/15547, (05/Ş/1268); BOA., İ. HR., 121/6015, (21/N/1271); BOA., A. M., 16/18 (27/Ş/1273); BOA., A.MKT. MHM., 406/34, (06/M/1285); BOA., Y. PRK. ASK., 60/66, (23/Ş/1307); BOA., Y. PRK. UM., 24/42, (18/N/1309); BOA., Y. PRK. AZN., 16/18, (13/N/1309); BOA., Y. PRK. ZB., 17/39, (21/L/1313); BOA., Y. PRK. ZB., 24/20, (17/N/1317). Olaysız geçen ayınlar ve kutlamalar dahi kayıt altına alınmışken, olaylı geçenlerin alınmamasına imkân yoktur. Konsolos Finn'in iddia ettiği çatışmalar, Osmanlı Devleti kayıtları arasında yer almamaktadır.

⁶⁰ Ma'oz, *Ottoman Reform in Syria and Palestine*, s. 226

⁶¹ Ma'oz, *Ottoman Reform in Syria and Palestine*, s. 230

boşluğunu fırsat bilen bazı kişiler, Osmanlı Devleti'nin Hristiyanlar yüzünden savaşa girdiğini, daha sonra da Hristiyanlara verilen hakları bahane ederek devlete başkaldırmışlar ve Müslümanlar arasında yaptıkları propaganda ile kendilerine yandaş bulmaya çalışmışlardır. Devlet tarafından âsi olarak nitelendirilen bu kişiler, yol kesmiş, halkın malını gasp etmiş ve adam öldürmüşlerdir. Olaylar karşısında tepkisiz kalmayan Osmanlı Devleti, asayişin sağlanması ve suçluların cezalandırılması için bölgeye emirler göndermiştir.

Bu âsiler arasında dikkati en çok çeken, Halilü'r-Rahman ahalisinden Abdurrahman Amr (Ömer)'dir. Bu kişi ve çetesi, Nablus ve Halilü'r-Rahman'da asayiş bozan uygunsuz hareketlerde bulunmuşlardır. Osmanlı Devleti de, devlete başkaldıranların kendilerinin gelip teslim olmaları durumunda, bunların İstanbul'a gönderilmelerini Filistin bölgesindeki idarecilere bildirmiştir⁶². Ayrıca bölgede suç işleyenlerin tespit edilmesi için bir tahkikat yapılmıştır. Bu tahkikat sonucunda, Abdurrahman Amr'ın oğlu Yahya'nın, herhangi bir olaya karışmadığı ve suçsuz olduğu tespit edilmiş, bu sebepten dolayı Kudüs'e yerleştirilerek, kendisine uygun bir işte çalıştırılmasına karar verilmiştir⁶³. Abdurrahman Amr ve çetesi, kendi rızalarıyla teslim olmamalarından dolayı yakalanmaları için emir çıkarılmıştır. Yakalanan çete üyeleri, pranga cezası almışlardır⁶⁴. Çetenin geri kalan üyeleri de daha sonra yakalanmış, bunlardan sekiz tanesi Vidin'e sürgüne gönderilmiş, diğerlerine ise hapis cezası verilmiştir⁶⁵.

Kırım Savaşı sırasında ve Islahat Fermanı'nın ilanından sonraki dönemde, bölgedeki âsi grupların davranışlarını oradaki tüm Müslümanlara mal etmek doğru olmaz. Ayrıca, sadece Müslümanları Hristiyanlara karşı değil, Hristiyanları da Müslümanlara karşı kışkırtanlar olmuştur. 1861 yılında Hayfa'daki İngiltere konsolos vekilinin tercümanı, Müslümanlarla Hristiyanlar arasına fitne sokmaya çalışmıştır. Durumun fark edilmesiyle birlikte, tercümanın uygunsuz davranışları Beyrut'taki İngiliz Konsolosluğu'na bildirilmiş ve bir daha bu görevde çalıştırılmayacağına dair konsolostan söz alınmıştır⁶⁶. Aslında, Filistin bölgesinde huzursuzlukların çıkmasının

⁶² BOA., A. MKT. UM., 221/40, (08/Ca/1272)

⁶³ BOA., A. MKT. MHM., 757/103, (01/Ca/1272)

⁶⁴ BOA., A. MKT. UM., 228/67, (05/B/1272)

⁶⁵ BOA., A. MKT. MVL., 82/26, (03/S/1273); BOA., A. / MKT. MVL., 82/50, (15/S/1273)

⁶⁶ BOA., A. MKT. UM., 516/10, (09/Ca/1278)

ve bu huzursuzlukların büyütülerek milletlerarası sorun haline getirilmesinin en önemli sebebi, batılı devletlerin bölgede açtıkları konsolosluklardır. Çünkü konsolosluk çalışanları, hem Osmanlı Devleti tebaası olan Hristiyanları, devlete ve Müslümanlara karşı kışkırtmış, hem de kendi devletlerine verdikleri doğru-yanlış bilgilerle⁶⁷, bu devletlerin Osmanlı Devleti'ne müdahalelerine neden olmuşlardır. Gerek Filistin bölgesindeki gerekse Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerindeki Avrupalı devletlerin elçilikleri, Islahat Fermanı ile Hristiyanlara tanınan hakların uygulanıp uygulanmadığı konusunda bir teftiş heyeti gibi davranmışlar ve yapılan hiçbir şeyden memnun kalmamışlardır.

Osmanlı Devleti, Kırım Savaşı ile ara verdiği Tanzimat uygulamalarına bu sefer ensesinde Batılı devletlerin baskısını hissederek devam etmek zorunda kalmıştır.

1.3.4. Islahat Fermanı Döneminde Yapılan Yeni Düzenlemeler

Islahat Fermanı'nda öngörülen düzenlemeler, daha uygulamaya konulmadan Osmanlı Devleti'nin bazı bölgelerinde ayaklanmalar başgöstermiştir. Özellikle Rumeli'de hoşnutsuzluk ve isyanlar yaygınlaşmış, Müslümanlar da Bosna, Suriye ve Lübnan'da ayaklanmışlardır. Öte yandan Avrupa devletlerinin elçileri, reformların uygulanmadığı gerekçesiyle 5 Eylül 1859'da bir memorandum vermişlerdir. Bu sırada

⁶⁷ Konsolosların kendi devletlerine rapor şeklinde verdikleri yanlış bilgiler, dönemin siyasî yapısını etkilediği kadar, yazılı kaynak olması bakımından günümüz tarih yazıcılığını da etkilemektedir. Batılı tarihçilerin çoğu, özellikle Osmanlı Devleti Arşivi'ni tarama fırsatı bulamayanlar, bu konsolosluk raporlarından elde ettikleri bilgilerle dönemi aydınlatmaya çalışmışlardır. Ancak bilgilerin yanlış oluşu, objektif olması gereken tarih yazıcılığının da tarafı olmasına sebep olmaktadır. Özellikle İngiltere'nin Kudüs Konsolosu Finn'in raporlarını kaynak gösteren eserlerde, Osmanlı Devleti tebaası olan Hristiyanların Müslümanlar tarafından aşağılandıkları, hiçbir haklarının olmadığı, Islahat Fermanı'ndan sonra durumlarında biraz iyileşme olduğu, ancak hala Müslüman mahkemelerinde dava açma hakları olmadığı, hele bir Müslümanı şikâyet etme hakkına hiçbir şekilde sahip olmadıkları bilgileri yer almaktadır. Bkz. Ben-Arieh, *Jerusalem in the 19th Century*, s. 114–116. Oysa durum böyle değildir. Müslümanlar gibi, diğer dinlere mensup olan kişiler de istedikleri zaman *Şer'i Mahkemelere* başvurabilmişlerdir. Kendi dindaşlarını dava edebildikleri gibi bir Müslümandan hatta yerel idarecilerden de davacı olabilmişlerdir. Sadece, şahitlik yapabilmek için Kur'an-ı Kerim üzerine yemin edilmesi gerektiğinden bu mahkemelerde şahitlik yapamamışlardır. Osmanlı Devleti, tüm tebaasına adil bir şekilde davranmış, huzurun sağlanması için gayret göstermiştir. Bildirilen her şikâyet dikkate alınarak ya yerinde *mura'faa* (halka açık mahkeme) yapılmış, ya da daha büyük anlaşmazlık konularında, durumun İstanbul'a bildirilmesiyle gerekli emirler çıkarılmıştır. Anlaşmazlıkların sebebini tespit etmek, çözüm bulmak için heyetler oluşturulmuş ve olay yerinde incelemeler yaptırılmıştır. Gayrimüslimlerin şer'i mahkemelerdeki davaları için bkz. BOA. KKD 9, s. 58; BOA. KKD 9, s. 87; BOA. KKD 9, s. 102–103; BOA. *Şam Ahkâm Defteri* 6, s. 25, hüküm no: 3; BOA. *Şam Ahkâm Defteri* 6, s. 53, hüküm no: 2; BOA. *Şam Ahkâm Defteri* 6, s. 58, hüküm no: 1; BOA. *Şam Ahkâm Defteri* 6, s. 132, hüküm no: 3; BOA. *Şam Ahkâm Defteri* 6, s. 185, hüküm no: 3; BOA. *Şam Ahkâm Defteri* 7, s. 186, hüküm no: 1; Örnek teşkil etmesi açısından bkz. Ek.2

Lübnan’da Dürzîlerle Marunîler arasında yeniden kanlı çatışmalar başlamış ve Avrupa devletleri, olayları yatıştırmak bahanesiyle doğrudan işe karışmışlardır. İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya, Prusya ve Osmanlı Devleti’nin temsilcilerinden oluşan komisyon, 9 Haziran 1861 tarihli “Lübnan Nizamnamesi”ni hazırlamışlardır. Bu Nizamname ile Cebel-i Lübnan adeta bağımsızlık elde etmiştir. Hristiyanlar arasından atanacak mutasarrıf, Suriye ve Beyrut’taki valilerden bağımsız olduğu gibi, yıllık bir vergi ödemek dışında, merkeze karşı yükümlülüğü de kalmamıştır. Suriye’deki karışıklıkların yanı sıra Niş Eyaleti’nde de olayların önlenememesi, Osmanlı Devleti yöneticilerini bütün ülkenin yönetiminde yeni düzenlemeler yapmak zorunda bırakmıştır. 1863 yılı sonlarına doğru Ali Paşa ile Fuat Paşa, eyaletlerde yeniden ıslahat yapmayı uygun görmüşlerdir. Eyaletlere teftiş heyeti gönderilmekle birlikte, yeni bir vilayet nizamnamesi de hazırlanmıştır. 7 Kasım 1864’de yayımlanan bu nizamname ile Tanzimat’tan beri uygulanmakta olan yönetim biçiminde bazı değişikliklere gidilmiştir⁶⁸. “1864 Vilayet Nizamnamesi”⁶⁹ ilk olarak yeni oluşturulan Tuna Vilayeti’nde uygulamaya konulmuş, olumlu sonuç alınması üzerine de Osmanlı Devleti’nin bütün topraklarında uygulanmasına karar verilmiştir⁷⁰. Nizamname hükümlerine uygun olarak devlet; vilayet, sancak, kaza ve köy olmak üzere idarî birimlere ayrılmıştır.

Aslında bu düzenleme öncekinden farklı değildir. Ancak, yöneticilerin unvan ve atanmalarında bazı değişiklikler yapılmıştır. Eyalet adı vilayet olmuş, vali yönetici olarak durumunu ve unvanını korumuştur. Sancak yerine liva denilmekle birlikte iki ad eşanlamda kullanılmış, kaymakam yerine yönetici olarak bu düzeyde mutasarrıf görevlendirilmiştir. Kaza birimi 1842’deki statüsünü korumakla birlikte, seçimle göreve getirilen kaza müdürü yerine hükümetçe atanan kaymakam iş başına geçmiştir. Merkezde valinin başkanlığında Cuma günleri dışında toplanan “Vilayet İdare Meclisi”, livalarda mutasarrıf başkanlığında çalışacak “Liva İdare Meclisi” ve “Kaza İdare Meclisi” kurulmuştur.

⁶⁸ Karal, *Osmanlı Tarihi VI*, s. 152–153; İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara, 1979, s. 289–290; Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu*, s. 250

⁶⁹ “Vilâyet Nizamnâmesi”, *Düstûr I*, (Cild-i Ula), Matbaa-i Amire, 1289, s. 608–624

⁷⁰ İstanbul başkent oluşundan, Cebel-i Lübnan özel statüsünden, Mısır, Bosna ve Girit özerk durumlarından, Hicaz ve Yemen uzaklıkları ve aşiret düzenine dayanmalarından dolayı bu düzenlemelerin dışında bırakılmışlardı. Karal, *Osmanlı Tarihi VI*, s. 154–158; Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu*, s. 251

1867 yılında, 1864 Nizamnamesi'nde bazı küçük değişiklikler yapılmıştır. Bu şekilde 1871'de çıkarılan "İdare-i Umumîye-i Vilayet Nizamnamesi"ne⁷¹ kadar yürürlükte kalmıştır. 1871 Nizamnamesi'nde vilayet, sancak, kaza ve köy yönetimi ayrıntılarıyla belirtilmiş, her aşamadaki yöneticilerin görev ve sorumlulukları ayrı ayrı açıklanmıştır. Bu nizamname ile ilk kez idarî bir birim olarak nahiye örgütlenmesi, kaza sınırları içindeki köy ve çiftliklerin yakınlıkları ile ilişkileri göz önünde tutularak düzenlenmiştir⁷².

Vilayet örgütünü yeniden düzenleyen 1871 Nizamnamesi'nin bir bölümü, şehir ve kasabalarda bulunan, belediye dairelerinin ve meclislerinin; kuruluşu, yetkileri ve çalışma usullerinin düzenlenmesine ayrılmıştır⁷³. Aslında, Osmanlı vilayetlerindeki belediye teşkilatıyla ilgili ilk yasal düzenlemeler 1864 Vilayet Nizamnamesi'nden sonra yapılmıştır. 1864 Kanunu'nda, Fransız komün sistemi örnek alınarak, "her köy bir belediye dairesi" sayılmışsa da şehir ve kasabalarda kurulacak belediye idareleri için başka bir hükme yer verilmemiştir. 1867 yılında çıkarılan biri dokuz ve diğeri on altı bentlik iki talimatname, vilayetlerdeki belediye teşkilatlarının kuruluş ve görevlerini düzenlemiştir. Belediyenin görevlerini, belediye reisinin nasıl tayin olacağını, belediye meclisinin üyelerini tarif eden bu talimatlar, İzmir, Selanik, Tuna vilayeti ve Bağdat gibi yerlerde işlemeye başlayan belediyeler için bir statü getirmiştir. 1871 Nizamnamesi ile de belediye örgütü, vilayet idaresi içinde idarî bir varlık kazanmıştır⁷⁴.

Osmanlı Devleti, modern belediyeleri, çeşitli kurum tarafından görülmekte olan şehir hizmetlerini tek elde toplamak, düzenlemek ve böylece daha iyi kontrol etmek için kurmuştur⁷⁵. Zira Tanzimat felsefesine göre reform; merkezileşme, sistemleşme ve

⁷¹ 29 Şevval 1287 tarihli "İdare-i Umumîye-i Vilâyet Nizamnâmesi", *Düstûr I*, s. 625–651

⁷² Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, s. 292–293; Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu*, s. 252–253; Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey II*, s. 89–90

⁷³ İlber Ortaylı, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul, 1985, s. 160

⁷⁴ Ortaylı, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, s. 158; Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu*, s. 275; Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 136

⁷⁵ Osmanlı şehirlerinde XIX. yüzyıl ortalarına kadar Avrupa şehirlerindeki gibi bir belediye idaresi olmamıştır. Şehir üzerinde resmi idare kurumlarına da rastlanmamaktadır. Aynı şekilde belediye tüzük ve yönetmelikleri bir araya getirilerek yasalaşmamıştır. Klasik dönemde şehir yönetimi fermanlara, adli hükümlere, adet ve geleneklere göre gerçekleştirilmiştir. Osmanlı Devleti'nde temel belediye hizmetleri, mahalle teşkilatı, loncalar ve vakıflar gibi yerel kurumlar yoluyla yerine getirilmiş ve kadı tarafından da denetlenmiştir. XIX. yüzyılda önemli yapısal değişiklikler geçirmekte olan Osmanlı şehirlerinde bu geleneksel kurumlar giderek ve hızla etkinliklerini yitirmeye başlamışlardır. Bu dönemde yeni şehir merkezleri ortaya çıkmış, şehirlerdeki hızlı büyüme ve nüfus artışı yeni bir altyapı ve yeni kurumlar

denetim demektir. Tanzimat reformlarıyla devletin görevleri hayatın bütün alanını kapsayacak kadar genişletilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla diğer mahalli idare kurumları gibi belediye teşkilatı da devlet otoritesini yeniden kurma hedefi doğrultusunda ortaya çıkmıştır. Öte yandan belediyelerin kurulmasında şehirlerdeki Avrupalıların ya da Avrupa ile artan ticari ilişkilerin etkisini tümüyle yok saymak elbette doğru değildir. Zaten otoritenin yeniden sağlanması için yapılan çalışmaların, Batı'nın siyasi ve ekonomik nüfuzunun artmasıyla aynı zamanda olduğu bilinmektedir. Diğer taraftan reformları yöneten Tanzimatçıların hedefi, Avrupa'nın üstünlüğüne karşı onun geliştirdiği yöntemleri kullanarak mücadele etmek ve bu mücadeleyi merkezi hükümet aracılığı ile sürdürmektir. Tanzimat idarecileri için belediyenin kuruluşu, Avrupalıların bu husustaki talepleri olmasa da, iç dinamiklerden dolayı bir gereklilik, merkeziyetçi yönetim ideali doğrultusunda ise doğal bir seyirdir. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nde ilk belediyeler, yalnızca Avrupa ile yeni ekonomik ilişkiler geliştiren ve Avrupalıları yoğun bir biçimde barındıran liman şehirlerinde değil, otoritesini artırmak isteyen merkezi iktidarın girişimiyle taşra yönetiminde önemli bir yer tutan daha içerdeki şehirlerde de oluşturulmuştur⁷⁶.

Osmanlı Devleti, Islahat Fermanı çerçevesinde yargı alanında da yeni düzenlemeler yapmıştır. Klasik dönemde kadının yargılama görevinin yanı sıra yönetim ve belediye işlerine de bakması, yöneticileri bir bakıma denetlemesi kadılık kurumunun önemini arttırmıştır. Ancak daha önce belirtildiği gibi XIX. yüzyılın başlarında önemini kaybetmiş ve sadece adalet işleri kadının yetkisine bırakılmıştır. Tanzimat'ın ilanından sonra yargılama alanında önemli değişiklikler yapılmış, hükümet merkezinde yeniden örgütlendirilen Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye yüksek mahkeme gibi çalışmaya başlamıştır. Meclis-i Vâlâ, hem yönetim hem de yargı işlerini bir arada yürütmekte güçlük çekmeye başlayınca 1854 yılında iki kısma ayrılmış, Meclis-i Vâlâ sadece yargı işlerinden sorumlu tutulmuş, yasa önerileri ve yönetmelik hazırlama görevi “Meclis-i

gerektirmiştir. Çağın farklılaşan koşullarıyla şekillenmekte olan şehirleşme, eski kurumlar aracılığı ile denetlenip yönlendirilmesi ise mümkün olmamıştır. Klasik şehir yönetiminin yerleşmiş yapısına ilk müdahale, merkeziyetçi yönetimi yeniden canlandırmak isteyen II. Mahmud tarafından Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla ortaya çıkmıştır. 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla kadı, şehir dâhilinde yürüttüğü denetim görevini yerine getirecek icra kuvvetinden mahrum kalmıştır. 1864 yılında Nizamiye mahkemelerinin kurulması ise kadıların yargı yetkisini de daraltmış, kadıları yalnızca aile ve miras ile ilgili davalara bakan hâkimler haline getirmiştir. Böylece şehir yönetiminde ciddi bir otorite boşluğu çıkmış ve bu boşluk Osmanlı vilayetlerinde işte tam bu yıllarda kurulmaya başlanan modern belediyelerle doldurulmaya çalışılmıştır. Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 134–135

⁷⁶ Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 135–136

Ali-i Tanzimat” adı ile kurulan yeni bir kurula bırakılmıştır. Bu uygulama 1861 yılına kadar devam etmiş, fakat beklenen olumlu gelişmeler sağlanamayınca iki meclis yeniden birleştirilmiştir⁷⁷. Yeni düzenleme de uzun ömürlü olmamış, kurum 1868’de “Şura-yı Devlet” ve “Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye” olmak üzere yeniden ayrılmıştır.

Yüksek bir mahkeme niteliğini taşıyan Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye’nin başkanlığına Cevdet Paşa getirilmiştir. Üyelerini seçimle gelen Müslim ve gayrimüslimler oluşturmuştur. Örgütlenme bakımından “Mahkeme-i Temyiz” ve “Mahkeme-i İstinaf” olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Hukuk ve ceza mahkemelerini bünyesinde toplayan Temyiz Mahkemesi, vilayet ve liva merkezlerindeki Nizamiye Mahkemeleri’nin cinayet ve adi hukuk davalarını temyiz etmekle görevlendirilmiştir. İstinaf Mahkemeleri ise ceza, hukuk ve ticaret dairelerine bölünmüş olup, bu alanlarda en son tetkik ve karar organı niteliğini taşımıştır.

Hükümet merkezindeki bu düzenlemelere benzer değişiklikler vilayetlerde de yapılmıştır. 1846 yılında kurulan “Ticaret Mahkemeleri” 1861’den sonra yaygınlaşmaya başlamıştır. Avrupalı devletlerin müdahalesi ve önerileri de göz önünde tutularak “Nizamiye Mahkemeleri” açılmıştır⁷⁸. Bu mahkemelerde, Şer’i Mahkemeler ile Cemaat Mahkemeleri’nin bakmakla yükümlü oldukları evlenme, boşanma, miras, tapu gibi anlaşmazlıklar dışında kalan davalar görüşülüp karara bağlanmıştır. Mahkeme kararlarının Türkçe olarak yazılması ilkesi benimsenmiş, ayrıca halkın çoğunluğunun kullandığı dillere çevrilmesi uygun görülmüştür⁷⁹.

Osmanlı Devleti, yine Islahat Fermanı çerçevesinde eğitim ve öğretim alanında da yeni düzenlemeler yapmıştır. Tanzimat’ın ilanından 1869 yılına kadar geçen sürede eğitim ve öğretim alanında yapılan düzenlemelerle klasik Osmanlı öğretiminin yanı sıra çağdaş denilebilecek yapıda düşünülmüş yeni bir anlayışın yavaş da olsa yerleştiği görülmektedir. Medreselerin yetersizliği, kendi kendini yenileyememesinin yanında yeni yönetimin gerektirdiği elemanların yetiştirilmesi mecburiyeti, rüşdiye ve benzeri

⁷⁷ Shaw, *History of the Otoman Empire and Modern Turkey II*, s. 76–81; Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu*, s. 279; Geniş bilgi için bkz. Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, İstanbul, 1993, s. 212–218; Geniş bilgi için bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi VI*, s. 163–180

⁷⁸ Ancak yeni kurulan mahkemelerin yetkilerinin net bir şekilde belirtilmemiş olması karışıklıklara neden olmuştur. Bundan dolayı 1868 yılında bir fermanla kadırlara eski yetkileri tekrar verilmiş, fakat 1888’de bu yetkiler yeniden daraltılmıştır. Joseph Schacht, “Mahkeme”, *İ.A., M.E.B.*, İstanbul, 1988, c. 7, s. 147

⁷⁹ Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu*, s. 280–282

okulların açılmasında en büyük etkindir. Ancak okulların açılmasıyla sorun halledilememiştir. Batılı devletler, yapılan yenilikleri yeterli görmemiş, Hristiyanlara tanınan hakların uygulamaya konulmadığını ileri sürerek Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmışlardır. 22 Şubat 1867'de Fransa, Islahat Fermanı ile vaat edilen reformların gerçekleştirilmesi için verdiği notada Osmanlı eğitim sisteminin yeniden düzenlenmesini istemiştir. Bu notada; Hristiyan okullarının korunması, yenilerinin açılması, Osmanlı Devleti'ndeki bütün okulların karma hale getirilmesi, herkesin yararlanabileceği kütüphanelerin açılması önerilmiştir⁸⁰. Bunun üzerine Osmanlı Devleti harekete geçmiş, Maarif Nazırı Safvet Paşa'nın başkanlığında oluşturulan kurul, "1869 Nizamnamesi" olarak adlandırılan yeni bir yönetmelik hazırlayarak eğitim-öğretim işlerini yeniden düzenlemiştir.

Nizamname, okulları umumî ve hususî olarak ikiye ayırmıştır. Sibyan mektepleri, rüşdiye, idadi ve sultanilerle yüksek öğretim kurumları olan Darülfünun, Darümuallimin, Darümuallimat umumî mektepler arasında sayılmıştır. Hususîler ise Müslüman, Müslüman olmayan Osmanlı Devleti tebaası ile yabancıların açacakları özel kurumlardır. Her köy ve mahallede bir sibyan, ev sayısı 500 olan kasabalarda rüşdiye, 1000 haneli olanlarında idadi, vilayet merkezlerinde sultani, İstanbul'da kız ve erkek muallim mektepleri ve bir darülfünun, ayrıca uygun yerlerde kız rüşdiyeleri açılması uygun görülmüştür. Sibyan ve rüşdiyeler haricindeki eğitim kurumlarının karma olacağı belirtilmiştir. 1869 Nizamnamesinin getirdiği temel ilkelere uygun olarak Osmanlı Devleti'nin her yerinde rüşdiyeler hızla açılmıştır Eksiklikleri, uygulama olanağı bulunamayan bazı hükümlerine rağmen bu düzenleme içte ve dışta beğenilmiş, uzun bir süre Osmanlı Devleti eğitiminin temel kaynağı olma özelliğini korumuştur⁸¹.

Osmanlı Devleti'nin yeni düzenlemeler yaptığı diğer bir alan ise haberleşme ve ulaşımıdır. Klasik dönemde devletin resmî haberleşme işleri, ulak ve menzilhane teşkilatı ile yürütülmüştür⁸². II. Mahmut, 1832 yılından başlayarak haberleşme alanında yenilikler yapılması için emirler vermiş ve menzilhane teşkilatı dışında yeni bir

⁸⁰ Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu*, s. 287–288; Geniş bilgi için bkz. Bayram Kodaman, *Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara, 1988, s. 20–21

⁸¹ Karal, *Osmanlı Tarihi VI*, s. 200–202; Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu*, s. 288–289; Kodaman, *Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 22–26; Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey II*, s. 106–109

⁸² Geniş bilgi için bkz. Musa Çadırcı, "Posta Teşkilatı Kurulmadan Önce Osmanlı İmparatorluğunda Menzilhane ve Kirabaşılık", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1981, c. II, s. 1359–1365

örgütlenmeye gidilmesi için çalışmaları başlatmıştır⁸³. Tanzimat'ın ilanı ile birlikte konu yeniden gündeme gelmiş, 1840 yılında özel bir kurul oluşturularak haberleşme alanında yapılacak düzenlemeler saptanmıştır. 23 Ekim 1840'da kurulan "Posta Nezareti" Ticaret Nezareti'ne bağlı olarak çalışmalarını sürdürmüş, ilk iş olarak İstanbul'da ve taşrada postahaneler açmıştır⁸⁴. 1849 yılına kadar Tanzimat'ın uygulandığı bütün eyalet merkezlerinde postahaneler açılmıştır. Posta teşkilatının kuruluşundan 1868 yılına kadar geçen sürede ortaya çıkan sorunlar ve devlet yönetiminde yapılan düzenlemeler göz önünde tutularak yeni bir örgütlenmeye gidilmiştir. Bu yıldan sonra taşra teşkilatı on bir daireye ayrılmıştır. Ancak posta taşımacılığı eski yöntemlerle yapılmaya devam etmiştir. Menzilhaneler arasında beygirler ve yerine göre yük taşıyıcı hayvanlarla posta taşımacılığı yapılmıştır. Beygirlerin pahalıya mal olması ve yol güvenliğinin yeterince sağlanamamasından dolayı sık sık soygunların olması karadan posta taşımacılığında sorunlar yaratmıştır. İmkânı bulunan yerlerde daha güvenli olması sebebiyle deniz yolu taşımacılığı tercih edilmiştir⁸⁵.

Haberleşme alanında atılan en büyük adım ise telgrafın Osmanlı Devleti'nde de haberleşme aracı olarak kullanılmasıdır. 1832 yılında bulunan telgraf, 1843'ten itibaren Amerika ve Avrupa'da kullanılmaya başlanmıştır. Kırım Savaşı sırasında İngilizler, İstanbul-Rumeli ve Kırım arasında haberleşmeyi sağlamak için önce İstanbul-Varna sonra da Varna-Kırım sahilleri arasına kablo döşemişlerdir. Fransızlar ise Varna-Şumnu-Ruscuk ve Bükreş üzerinden Avusturya sınırına kadar bir hat uzatmışlardır. Böylece İstanbul, Varna yoluyla hem Kırım hem de Avrupa ile telgraf aracılığıyla haberleşme imkânına kavuşmuştur. Latin harfleriyle Fransızca olarak yapılan telgraf haberleşmeleri 1861 yılından sonra Türkçe yapılmaya başlamıştır.

1868'de Osmanlı Devleti'nin birçok vilayetiyle İstanbul arasında telgrafla

⁸³ II. Mahmud, ulak ve menzil teşkilatından farklı olarak halkın da yararlanabileceği, devlet kontrolünde bir haberleşme teşkilatı oluşturulmasına yönelik ilk fermanı çıkaran padişah'tır. Nesimi Yazıcı, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Haberleşme Kurumu", *150. Yılında Tanzimat*, (Ed. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara, 1992, s. 142

⁸⁴ Osmanlı vilayetlerindeki posta örgütleri "muntazam" ve gayri muntazam" olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Muntazam postahanelere, Posta Nezareti'nde müdür tayin edilmiş ve her tür posta taşımacılığını belirli ücretler karşılığında yapılmıştır. Gayri muntazam olanlarda ise, posta ile ilgili işler yerleşim biriminin mülkî amiri, meclisi veya muhassılının gözetiminde menzildarlar ve jurnal kâtipleri tarafından görülmüş ve mektuplar için herhangi bir ücret alınmamıştır. Yazıcı, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Haberleşme Kurumu", s. 153

⁸⁵ Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu*, s. 294-297

haberleşme mümkün hale gelmiştir. Merkezî idare telgraf sayesinde vilayetlerde olup bitenleri kısa sürede öğrenme ve gerekli emirleri verme olanağına kavuşmuştur. 1864 yılında Osmanlı Devleti'nde 76 telgraf merkezi faaliyette iken 1876'da hemen hemen her tarafla telgraf ile haberleşme sağlanmıştır.

Gerek posta gerekse telgrafla haberleşme yaygınlaştıktan sonra iki kurum birleştirilmiş ve 1872 yılından itibaren haberleşme hizmetleri Posta-Telgraf İdaresi tarafından yürütölmeye başlanmıştır⁸⁶.

Ulaşım alanında da Osmanlı Devleti bu dönemde önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Tanzimat'tan önceki mevcut yollar ulaşımaya elverişli olmadığı gibi, yılın belirli zamanları dışında birçok bölgenin birbiriyle ve İstanbul'la ulaşımına da imkân vermemiştir. Bu durum yönetim, ekonomi ve sosyal yaşantıyı olumsuz yönde etkilemiştir. Oysa Avrupa devletleri, XVIII. yüzyıldan itibaren karayollarını yeniden onarıp genişletmelerinin yanında demiryolu yapımına da geçmişlerdir. Buharın gemilerde kullanılmasıyla beraber deniz ulaşımında büyük başarılar sağlamışlardır.

II. Mahmud ve Abdölmecid, Avrupa'ya gönderilen elçilerden aldıkları raporlar doğrultusunda ulaşımı iyileştirmek için girişimde bulunmuşlar fakat uygulamada bir başarı sağlayamamışlardır. 1864 yılında vilayet düzenlemesiyle birlikte yol yapımı öncekine oranla daha bilinçli ve düzenli olarak ele alınmıştır. 1869'da bir nizamname ile karayolları dört gruba ayrılmıştır. Vilayet merkezleriyle İstanbul'u ve önemli iskeleleri, demiryollarını bağlayan yollar "Sultanî Yollar" (devlet yolu) olarak nitelendirilmiştir. Vilayet merkezleri arasındakiler ikinci, livalar arasındakiler üçüncü, kaza ve köy yolları ise dördüncü grup yolları oluşturmuştur. Erkeklerle yol bakımı ve yapımında beş senede yirmi gün çalışma ve yol yapımında hayvanlarını kullandırma yükümlölüğü getirilmiştir. Karayolları, halkın büyük katkısı ve devletin teknik yardımı ile onarılmaya ve yenilerinin yapılmasına başlanmıştır. Tüm imkânsızlıklara rağmen başarı sağlanmıştır⁸⁷.

Osmanlı Devleti, karayolu yapımında gösterdiği başarıyı demiryolunda gösterememiştir. Gerekli teknik ve sermayeden yoksun olması nedeniyle demiryolu

⁸⁶ Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu*, s. 297-298

⁸⁷ Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu*, s. 299-300

yapımını başlatamamıştır. Islahat Fermanı'nda Avrupa sermayesinde yararlanacağını belirten Osmanlı Devleti, Osmanlı topraklarında demiryolu yapımı için imtiyaz isteyen Avrupalı sermayedar gruplara imtiyazlar vermiştir⁸⁸. Ancak verilen imtiyazların kötüye kullanılması, yabancı devletler arasında rekabete yol açması, beklenilenden çok pahalıya mal olması gibi etkenlerle Osmanlı Devleti, 1871 yılından başlayarak, demiryolu yapımında yabancılara imtiyaz vermekten vazgeçmiş ve devlet sermayesi ile demiryolu yapımı sürdürülmüştür⁸⁹. Devletin işlettiği hatlarda bakım yetersizliği, köprülerin, lokomotif ve yolcu vagonlarının korunmaması, yeterli bakım ve onarım görmemesi kısa zamanda devre dışı kalmalarına yol açmıştır. Yabancıların işlettikleri hatlarda ise Türkçe bilmeyen yabancı memurların çalışması, ilanların ve biletlerin Fransızca yazılması, bilet ücretlerinin yüksekliği sorun yaratmıştır⁹⁰.

Osmanlı Devleti'nde demiryolu yapımları esas itibariyle II. Abdulhamid döneminde Duyunu Umumiye İdaresi'nin kurulması ile başlamıştır. Bu dönemde Anadolu demiryolları (1888), Bağdat demiryolu (1889), Yafa-Kudüs demiryolu (1889), Selanik-Manastır demiryolu (1890), Beyrut-Şam demiryolu (1890) ve Selanik-İstanbul demiryolu (1892) yabancılara verilen imtiyazlarla yapılmıştır. Devlet demiryolu politikasını savunma politikasıyla birlikte düşünmüştür⁹¹.

Deniz ulaşımında ise daha çok askerî amaçlı kullanılan gemilere sahip Osmanlı Devleti, 1850 yılında “Şirket-i Hayriye” adı altında bir vapur işletme kumpanyası kurmuştur. Ayrıca bu dönemde İstanbul'dan İzmir, Selanik, İzmit, Gemlik, Trabzon arasında posta seferleri deniz ulaşımıyla gerçekleştirilmiştir. Ancak deniz ticareti konusunda bir başarı gösterememiş, yabancı şirketler Osmanlı limanları ile Avrupa ve diğer bölgeler arasında deniz ulaşım ve ticaretini rekabetsiz sürdürmüşlerdir⁹².

Osmanlı Devleti bu dönemde vergiler konusunda da düzenlemeler yapmıştır. Tanzimat Fermanı'nda iltizam usulünün kaldırılacağı, herkesin gelire göre vergi

⁸⁸ Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu*, s. 301; Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul, 1994, s. 20

⁸⁹ Karal, *Osmanlı Tarihi VI*, s. 269–270; Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu*, s. 301; Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, s. 23

⁹⁰ Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu*, s. 302

⁹¹ İsmail Yıldırım, “Osmanlı Demiryolu Politikasına Bir Bakış”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 12, S. 1, Elazığ, 2002, s. 314; Ayrıca Bağdat Demiryolu ve Almanlara tanınan imtiyazlar için bkz. Edward Mead Earle, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, (Çev. Kasım Yargıcı), Milliyet Yayınları, 1972

⁹² Karal, *Osmanlı Tarihi VI*, s. 272; Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey II*, s. 228; Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu*, s. 303

alınacağı ilan edilmiştir. Bu amaçla da mal-mülk sayımına başlanmıştır. Fakat dönemin sosyo-ekonomik yapısı, devam eden alışkanlıklar, bilgi yetersizliği gibi nedenlerle uygulamaya sokulamamış ve yeniden iltizam usulüne dönmüştür. Muhassıllık kaldırıldıktan sonra, herkesten gelirine göre alınması kararlaştırılan verginin kişilere göre değil, topluluklara göre belirlenerek alınması yoluna gidilmiştir. Bu uygulama 1859 yılına kadar sürmüştür. 1860 yılında vergilerin toplanması konusunda bir nizamname çıkarılmış, mal-mülk sayımı biten yerlerde yeni uygulamaya geçilmiş, diğer yörelerde eski uygulamalar devam etmiştir. Vergi sistemindeki bu karışıklıkları gidermek için 1864’de yeni bir talimatname hazırlanmıştır. Bu talimatnameye göre; livalar kazalara, kazalar mahalle ve köylere birer “vergi mazbatası” gönderecekler, yıllık verginin miktarını mart ayından başlamak üzere on eşit taksitle ödemeleri için çizelge şeklinde kendilerine verilecekti. Mahalle veya köy ihtiyar meclisi ve vergi ödeme yükümlülüğü olanlar bir yerde toplanıp, bu çizelgede aylara göre belirlenen vergiyi herkesin durumuna göre aralarında bölüşecekler, iki nüsha halinde deftere geçirip, hazır bulunanlara imzalattıktan sonra kazaya göndereceklerdi. Bu talimatnamenin hemen arkasından 1865 yılında vergi ve diğer gelirlerin toplanmasına ilişkin “Umur-ı Maliye Nizamnamesi” ile “Tahsildarlar Hakkında Nizamname” yayımlanarak yürürlüğe konmuştur.

Bu nizamnameler gereğince, vergi ve hazine gelirlerinin toplanması için tahsildarın görevlendirilmesi öngörülmüştür. Tahsildarlar, bölgelerinde vergilerin kişilere taksiminde hazır bulunacaklar, muhtarların vergi hesaplarını ve toplamalarını izleyerek denetleyecekler, kendileri doğrudan doğruya para toplayamayacaklardı. Vergi ödeyecek gücü olmayanların payına düşeni, diğerleri aralarında bölüşüp karşılayacaklardı. Cami, kilise ve köy masrafı, ihtiyat akçesi gibi adlarla bu vergiye ek yapılması kesinlikle yasaklanmıştı. Vergi taksitini ödeyenlere muhtarlar, arkası mühürlü, renkli beşer ve birer kuruşluk “Eda Tezkereler” vereceklerdi.

Yapılan düzenlemelerden sonra alınacak vergiler; “Arazi ve Musakafât Vergisi”⁹³, “Temettü Vergisi”⁹⁴, “Ağnam Rüşumu”⁹⁵, “Damga Rüşumu”⁹⁶ ve

⁹³ Öşür alınan arazi ve bahçeler ile üzerinde bina bulunmayan arsalar, emlâk denilen çiftlikler, arazi içindeki ahır, samanlık, ambar gibi araziye bağlı yapılarla yarıcı evlerinden alınan vergidir. Saptanan değer üzerinden binde dört oranında alınmış, 1880’de vergilendirme oranında değişiklik yapılmıştır. Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu*, s. 346

“Bedeller”⁹⁷ olarak belirlenmiştir.

1.3.5. Islahat Fermanı Döneminde Yapılan Yeni Düzenlemelerin Filistin Bölgesindeki Etkileri

1.3.5.1. İdarî Yapıdaki Değişiklikler

Osmanlı idaresine girdikten sonra 1841 yılında Şam eyaletinden ayrılarak doğrudan İstanbul’a bağlanan Gazze, Yafa ve Nablus’u da içine alacak şekilde yeniden düzenlenen Kudüs sancağı⁹⁸ kısa bir süre sonra Sayda eyaletine bağlanmıştır⁹⁹. Kırım Savaşı sırasında bir süreliğine yeniden İstanbul’a bağlanan sancak¹⁰⁰, daha sonra yeniden Sayda eyaleti içerisinde yer almıştır¹⁰¹. 1841 yılında yapılan düzenleme ile Kudüs sancağına bağlanan Nablus, 1856’da Kudüs’ten ayrılarak, müstakil sancak şeklinde Sayda eyaletine bağlanmıştır¹⁰². 1864 Vilayet Nizamnamesi’nde belirtilmiş olan yeni düzenlemelerle 1865 yılında Şam ve Sayda eyaletinin yerine Suriye vilayeti oluşturulmuştur¹⁰³. Kudüs, Nablus ve Akka liva statüsünde Suriye vilayeti içerisinde yer almışlardır. Ancak Kudüs, bir ara yeniden İstanbul’a bağlanmışsa da bir süre sonra tekrar Suriye vilayetine dâhil edilmiştir¹⁰⁴. 1871 tarihli Vilayet Nizamnamesi’yle

⁹⁴ Herkesten kazancına uygun olarak alınan bir vergidir. Tüccar ve esnafın yıllık kazançları tahmin ve takdir edildikten sonra başlangıçta yüzde üç oranında alınmış, 1878’de yüzde dörde çıkarılmıştır. Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu*, s. 346

⁹⁵ Tanzimat’tan önce de alınan bu verginin saptanmasında ve oranında bazı düzenlemeler yapılmış; bölgelere göre koyunun değeri, sütünden, yavrusundan, yapağısından sağlanabilecek gelir göz önünde tutularak idari meclislerce saptanmış, ona göre alınmaya başlanmıştır. Yıllık belirlenen bedelinin yüzde onunun vergi olarak alınması uygun görülmüştür. Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu*, s. 346–347

⁹⁶ Osmanlı Devleti’nde hazineye önemli katkısı olan eski bir vergi türüdür. Tekstil ve diğer ticaret mallarının kalite ve niteliğini belirleyen, aynı zamanda kaçak satışı önleyen damgalama işlemi, önceleri muhtesipler tarafından yürütülürken, İhtisap Nezareti ve nazırlıkların oluşturulması üzerine bu iş buraya devredilmiştir. Tanzimat’tan sonra, verginin kapsamı genişletilmiş, bütün resmi yazışmalarda kullanılacak kâğıtların soğuk damgalı veya pullu olması zorunluluğu getirilmiştir. 1873’ten sonra da bütün resmî belgelerden damga vergisi alınmıştır. Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu*, s. 347–348

⁹⁷ Bu gruptaki vergiler üçe ayrılmaktadır. *Bedel-i Askeri*, Islahat Fermanı’nın ilanından sonra cizye yerine Müslüman olmayanlardan askerlik hizmetinden muaf tutulmalarına karşılık alınan vergidir. *Bedel-i Nakdi*, Müslüman halkın askerlik hizmetini bedel ödeyerek yerine getirmesi için alınan paradır. *Tarik Bedel-i Nakdi*, yol ve köprü yapımı için kişilerden alınan bir vergidir. 1869’dan itibaren yol yapımı halk için zorunlu bir görev olduğu belirtilerek, yılda dört gün çalışma mecburiyeti getirilmiştir. Bu hizmeti bedel ödeyerek yerine getirme imkânından dolayı alınan paraya *Yol Bedel-i Nakdi* denilmiştir. Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu*, s. 347

⁹⁸ Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 60

⁹⁹ *Salname-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye*, 1266 (1850), s. 85–87

¹⁰⁰ BOA., A. MKT. MVL., 74/36, (30/Za/1271)

¹⁰¹ *Salname-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye*, 1272 (1856), s. 102–104

¹⁰² BOA., A. MKT. NZD., 207/74, (06/Ca/1273)

¹⁰³ BOA., İ. MVL., 24238, (22 Temmuz 1282)

¹⁰⁴ BOA., A. MKT. MHM., 443/82, (14/L/1289)

yapılan düzenlemede Kudüs, “elviye-i gayr-i mülhaka” arasında sayılmış, yani doğrudan merkeze bağlı livalardan biri haline getirilmiştir. Ayrıca bu Nizamname ile Belka (Nablus) ve Akka sancakları da Kudüs’e bağlanmıştır. Ancak Filistin’in, birleşik bir bölge olarak yönetilmesi Osmanlı hükümetinin çıkarlarına ters düşmesinden dolayı Osmanlı hükümeti Filistin’i daha küçük bölgelere ayırmayı tercih etmiştir. Kısa bir süre sonra Akka ve Belka sancakları yeniden Suriye vilayetine bağlanmış, Kudüs ise doğrudan İstanbul’a bağlı kalmaya devam etmiştir¹⁰⁵.

Daha önceki dönemde siyasi gücün ağırlık merkezi Akka ve Kuzey Filistin iken, özellikle 1872 yılından itibaren ağırlık merkezi daha açık bir şekilde güneye ve Kudüs şehrine kaymıştır. Kudüs’teki yönetici artık Suriye valisinin mütesellimi olmaktan çıkmış, merkezî hükümetin atadığı ve merkeze bağlı bir bürokrat olmuştur. 1872 yılında Kudüs’ün doğrudan İstanbul’a bağlanmasıyla Kudüs Mutasarrıfı fiilen vali ile eşit bir statüye kavuşmuştur. Kudüs’ün diğer sancaklara kıyasla daha yüksek bir mertebeye ulaşmış olması, doğal olarak mülkî amirlerin rütbe ve unvanlarına da yansımıştır. 1840 yılından yüzyıl sonuna kadar Kudüs’e atanan mutasarrıflar bir kaç istisna dışında, “Rumeli Beylerbeyi” payeli ve “Paşa” unvanlı yöneticilerdi. İbrahim Hakkı Paşa’nın görev süresinin sonundan (1897 yılı) itibaren ise, Kudüs Mutasarrıfları “Bey” unvanı taşımışlar, ancak genellikle ya çeşitli nezaretlerde üst düzeyde çalışmış görevliler arasından seçilmişler ya da Mabeyn-i Hümayun kâtipliğinden, yani Sultan’ın yakın çevresinden gelmişlerdir. Padişahın sancağın işlerini kendi kapı halkından iyi eğitim görmüş sadık görevlilere emanet etmesi elbette bir tesadüf değildir ve yine Kudüs’ün bu yıllarda iktidarın nazarında haiz olduğu öneme işaret etmektedir.

Kudüs’teki yöneticiler, yeni düzeninin gerektirdiği yeniliklerin uygulanabilmesi için devletin bölgedeki en önemli araçları olmuşlardır. Tanzimat döneminde, bir yandan taşrada bulunan yöneticilerin bölgelerindeki güçleri yeni düzenlemelerin uygulamaya sokulabilmesi için arttırılmaya çalışılmış ancak diğer taraftan da bu gücü keyfi uygulamalarında kullanabilecekleri gerekçesi ile görev süreleri kısa tutulmuş ve merkezî hükümete bağlı kalmaları sağlanmıştır¹⁰⁶. Bu sebeple Kudüs

¹⁰⁵ Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 60

¹⁰⁶ Osmanlı Devleti’ndeki taşra yönetiminde, XIX. yüzyılın başı ile sonu arasında büyük bir fark vardır. XIX. yüzyılın başında bölge yöneticileri, merkezden aldıkları yetkileri, kendi otoritelerini sağlamlaştırmak için kullanmışlardır. Kendilerine verilen yetkiyi görevleri değil de çıkarları doğrultusunda kullanmışlar ve kendi özerk dünyalarını kurmuşlardır. XVIII. yüzyılda Filistin’de bunun

Mutasarrıflarının görev süreleri oldukça kısa tutulmuş, bu kısa sürede çok büyük işler başarmaları mümkün olmamıştır¹⁰⁷. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kudüs mutasarrıflarının görev süreleri, Rauf Paşa ve İbrahim Hakkı Paşa dışında, ortalama iki yıldan fazla olmamıştır¹⁰⁸.

Kudüs Mutasarrıfları kamu işlerinden çok bölgenin hassas siyasî meseleleriyle uğraşmak zorunda kalmışlardır. Avrupa devletleri arasındaki çıkar çatışmalarından doğan problemleri çözmek, Yahudi göçünü engellemek, konsolosların kapitülasyonlara dayanarak iç işlerine yaptıkları müdahalelerle uğraşmak, kutsal yerlerle ilgili olarak ortaya çıkan meseleleri herhangi bir olaya meydan vermeden zamanında halletmek, mutasarrıfların zamanlarının büyük kısmını işgal eden öncelikli konular olmuştur. Osmanlı Devleti'nin bölgedeki denetimini tehdit etme potansiyeli taşıyan çok çeşitli meseleler, Kudüs'ün gerçekten idaresi zor bir konumda olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Kudüs mutasarrıflarının bölgenin gelişimi için gösterdikleri performansı değerlendirilirken bunları da hesaba katmak gerekir¹⁰⁹.

Bu dönemde Kudüs'te, Mutasarrıfın yanında idarî bir birim olarak İdare Meclisi de görev yapmıştır. Osmanlı Devleti, 1864 ve 1869 yıllarında yaptığı düzenlemelerle vilayet, sancak ve kazalarda bulunan idare meclislerinin üyelerinin niteliklerini ve çalışma şekillerini belirlemiştir. 1871 yılına kadar Kudüs İdare Meclisi, memleket hâkimi, müftü, tahrirat müdürü, evkaf müdürü ve muhasebeciden oluşan beş sürekli üyesi ve oranın halkını temsilen beşi Müslüman, üçü gayrimüslim cemaatlerin ruhani liderleri olmak üzere sekiz kişiden oluşan seçimli üyeleriyle toplam on üç üyeden meydana gelmiştir. 1871 tarihli Vilayet Nizamnamesi, Kudüs'teki İdare Meclisi'nin üye sayısını, yarısı sürekli ve yarısı seçimli olmak üzere sekize

en iyi örneği Ömer Zahir ve Cezzar Ahmed paşalardır. Aynı zamanda alt kademelerinde çalışanları kişisel görevlileri gibi kullanmış ve topraklarını, mal varlıklarını koruma amacıyla bulundurmışlardır. Bu durum Tanzimat dönemiyle birlikte ortadan kalkmıştır. Gerber, , "A New Look at the Tanzimat: The Case of the Province of Jerusalem", s. 36

¹⁰⁷ Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 104–105

¹⁰⁸ 1864–1900 yılları arasında Kudüs'te görev yapan mutasarrıflar şunlardır: İzzet Paşa (1864–1867), Nazif Paşa (1867–1869), Kamil Paşa (1869–1871), Ali Bey (1871–1872), Nazif Paşa (1872–1872), Kamil Paşa (1873–1875), Ali Bey (1875–1876), Faik Bey (1876–1877), Rauf Paşa (1877–1889), Reşad Paşa (1889–1890), İbrahim Hakkı Paşa (1890–1897), Tevfik Bey (1897–1901). David Kushner, "The Ottoman Governors of Palestine, 1864–1914", *Middle Eastern Studies*, 23/3, London, 1987, s. 277

¹⁰⁹ Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 107–108

düşürmüştür¹¹⁰.

Kudüs'te bulunan İdare Meclisi'nin görevleri, karar ve danışma olarak iki kısma ayrılmıştır. Meclis; maliyeye, bayındırlığa ve miri mallara ilişkili konuları görüşerek karara varmış, vergi anlaşmazlıkları ve taksiminde ortaya çıkan uyuşmazlıkları çözmüştür. Özel hukuka ve şer'i mahkemeye ait işlere karışmamak kaydıyla devlet memurlarından suç işleyenleri yargılamıştır. Vergilerin toplanmasında önemli bir role sahip olduğu için, sancağın mali kaynaklarını belli ölçüde kontrol edebilmiştir. Bundan başka, sancaktaki tüm devlet dairelerinin masrafları yine İdare Meclisi tarafından denetlenmiştir. Fakat büyük meblağlara ulaşan tüm harcamalar İstanbul'daki ilgili nezaretlerde onaylanmıştır. Meclis arazi mülkiyeti konusunda da belirli yetkilere sahip olmuştur. Nüfus hareketlerini kontrol etmiş; nüfus kayıtlarını yenileyerek gerektiğinde düzeltilmesini sağlamıştır. Bölgeye gelen ve sürekli ikamet izni almak isteyenlerin başvuruları mecliste incelenmiştir. Meclisin sancaktaki devlet görevlilerini atama yetkisi ancak alt kademedekilerle sınırlı kalmıştır. Sadece jandarmalar, belediye bekçileri ve bunlara eşdeğer kademedeki memurlar ile köy korucuları ve vaizler meclis tarafından doğrudan atanmıştır.

Meclis, merkezi hükümetten ya da mutasarrıftan bağımsız hareket etmemiştir. Genel olarak bireylerin, alt kademedeki meclislerin, belediyelerin, merkezi otoritenin ya da mutasarrıfın meclise havale ettiği konuları ele almış, yani büyük ölçüde pasif bir tarzda işlemiştir. İdare Meclisi, bir istişare ve karar organı olduğu için yürütme gücü de oldukça sınırlı kalmıştır. Vilayet kanunlarında belirtildiği gibi, Kudüs'teki İdare Meclisi hem Kudüs kaza meclisi, hem de sancak (liva) meclisi olmasından dolayı diğer kaza idare meclislerinin doğrudan üst organı durumunda olmuştur. Bu sebeple kaza meclislerinde alınan kararlara karşı yapılabilecek tüm itirazlar, Kudüs'teki mecliste görüşülmüştür. Bu kararlar gerektiğinde kısmen ya da tamamen değiştirilebildiği gibi tümüyle de reddedilebilmiştir. Sancağın diğer bölgelerindeki belediye meclislerinin kararları, faaliyetleri ve bütçeleri de Kudüs'teki İdare Meclisi tarafından denetlenmiştir¹¹¹. Bu idari yapılanma, Kudüs'ün bölgedeki yönetiminde son derece önemli bir yere sahip olduğunu açıkça ifade etmektedir.

¹¹⁰ Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 109–110

¹¹¹ Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 110–112

Kudüs sancağı, doğrudan İstanbul'a bağlanarak vilayet statüsüne eriştiği için yılda bir kez, kırk günlük süre ile toplanması gereken Meclis-i Umûm-i Vilayet adında bir idarî meclis daha oluşturulması gerekmiştir. Ancak bu meclisi oluşturmak 1913 yılında çıkarılan Vilayet Kanunu'na kadar mümkün olmamıştır¹¹².

1871 Nizamnamesi'nin idarî yapıda meydana getirdiği bir diğer değişiklik ise idarî bir birim olarak nahiye örgütlenmesinin oluşturulmasıdır. Bu nizamname, nahiye şeyhliğini iptal ederek yerine müdür unvanı taşıyan hükümet görevlisi getirmiş, köy şeyhinin yerine ise yerel halkın arasından hükümet tarafından atanan muhtar geçirilmiştir. Osmanlı Devleti, bu düzenlemelerle askeri güce sahip aşiret şeyhlerinin güçlerini ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Gerçi Filistin bölgesinde, Kavalalı İbrahim Paşa döneminden itibaren yapılan mücadele ile kırsal denetim altında tutan şeyhlerin gücü büyük ölçüde kontrol altına alınmış, ama tamamen bertaraf edilememiştir. 1871 Nizamnamesi'nden sonra çok az sayıda şeyh güçlü ve prestijli kalmış, otoriteleri nadiren işe yaramıştır. Daha önceden yaptıkları vergi toplama, toprak izinleri ve kullanımı, çeşitli olayların rapor edilmesi gibi işler, idarî düzenlemelerden sonra muhtarlar tarafından yapılmaya başlanmıştır¹¹³.

1.3.5.2. Şehir Yönetimindeki Değişiklikler (Belediye Örgütü)

Osmanlı Devleti belediye örgütlerini, mahalle teşkilatı, loncalar ve vakıflar gibi yerel kurumlar tarafından görülmekte olan şehir hizmetlerini tek elde toplamak, düzenlemek ve böylece daha iyi kontrol etmek için kurmuştur. Osmanlı vilayetlerindeki belediye teşkilatıyla ilgili ilk yasal düzenlemeler 1864 Vilayet Nizamnamesi'nden sonra yapılmıştır. 1867 yılında çıkarılan iki talimatname ile vilayetlerdeki belediye teşkilatlarının kuruluş ve görevleri düzenlenmiştir.

Filistin bölgesinde ilk belediye örgütü Kudüs'te kurulmuştur. Kuruluş tarihi ile ilgili farklı bilgiler bulunmasına rağmen 1865 yılında hizmet verdiği kesin olarak

¹¹² Kushner, "The Ottoman Governors of Paletsine", s. 278–279; Findley, "The Evolution of the System of Provincial Administration as Viewed from the Center", s. 3–4; Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 112

¹¹³ Kaynaklarda, yapılan düzenlemelerden sonra muhtar ve askerlerin, yapılacak işlerde köy şeyhlerini maşa olarak kullandıkları bilgisi yer almaktadır. Gerber, "A New Look at the Tanzimat: The Case of the Province of Jerusalem", s. 32

bilinmektedir¹¹⁴. Bölgedeki ilk belediyenin Kudüs'te kurulmuş olması, Kudüs'ün Tanzimat'ın idarî düzenlemeleri sonucunda önemli bir idarî merkez haline gelmiş olmasıyla doğrudan ilişkilidir. Kudüs belediyesi işleyiş bakımından da sancakta merkezi bir konuma sahip olmuştur.

Avrupa kültürünün etkisini doğrudan ve yoğun olarak hisseden bir şehir olmamasına, şehir nüfusunun içinde gayrimüslimlerin oranının azlığına, coğrafi konumunun uluslararası ticaret için elverişli olmamasına rağmen, Filistin bölgesindeki ikinci belediye örgütü Nablus'ta kurulmuştur¹¹⁵. Ancak Nablus, belediyenin kurulduğu yıl olan 1868 tarihinde sınırları Cebel-i Nablus ve Belka bölgesini kapsayacak şekilde genişletilmiş olan Nablus Mutasarrıflığı'nın merkez şehri haline getirilmiştir. Bu dönemde Filistin'in en önemli liman kentlerinden biri haline gelen Yafa'da belediye, 1872 yılında kurulmuştur. Yine bir liman kenti olarak Akka'nın yerini almakta olan Hayfa'da, Nasıra, Taberiye ve Safed'de ise belediyeler, 1877 Vilayet Belediye Kanunu'nun ilanından sonra oluşturulmuştur¹¹⁶.

1877 Kanunu'na göre belediyeler, inşaat işlerini denetlemek, yol, kaldırım ve lağım inşa etmek, tehlikeli binaları yıkmak, umumî ve hususî suyuollarının inşa ve tamiratını yapmak, kamu yararı için istimlakte bulunmak, belediyeye ait emlak ve akarı idare etmek, şehri aydınlatmak, temizlik işlerini yürütmek, emlak ve akarın kıymet ve iradlarının sahiplerinin isimlerini tahrir etmek, nüfus yazımları yapmak, pazaryerleri

¹¹⁴ Kudüs belediyesinin kıdemli üyelerinden biri, ilk belediyenin 1863 yılında karanlık bir avluda kurulduğunu iki ya da üç küçük odada hizmet verdiğini yazmıştır. Ben-Arieh, *Jerusalem in the 19th Century*, s. 122–123; Gerber, , “A New Look at the Tanzimat: The Case of the Province of Jerusalem”, s. 39'da da kuruluş yılı olarak 1863 tarihi verilmiştir. Kudüs belediyesinin 1892–1915 yılları arasında aldığı kararların yazıldığı zabıt defterlerinde, belediye meclisinin kuruluş tarihi olarak 1285 (1867–1868) yılı bir kaç kez zikredilmiştir. Aynı şekilde Suriye vilayeti salnamelerinde, Kudüs belediyesi ile ilgili belgilere ilk kez 1285 tarihinde yer verilmiştir. Dolayısıyla Kudüs'te belediyenin 1865 tarihinden itibaren çalışmakta olduğunu kesin olarak söylemek mümkündür. Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 137

¹¹⁵ İlk belediye örgütlerinin genellikle Avrupa kültürünün etkisini doğrudan ve yoğun olarak hisseden, gayrimüslimleri barındıran ve uluslararası ticaret için elverişli olan şehirlerde kurulduğu görüşü yaygındır. Bkz. Ortaylı, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, s. 156–157. Nablus'ta belediyenin kurulması, Osmanlı Devleti'nin sadece bu etkenlerden dolayı belediye örgütü kurmadığının açık kanıtıdır.

¹¹⁶ Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 137–138. Kudüs, Nablus ve Yafa belediyeleri 1877 Vilayet Belediye Kanunu'ndan önce kurulmalarına rağmen Karasapan, *Filistin ve Şark-ül Ürdün II*, s. 30'da bu belediyeleri de 1877 Vilayet Belediye Kanunu'na göre kurulan belediyeler içerisinde göstermiştir. Filistin bölgesinde 1877 Vilayet Belediye Kanunu'na göre kurulan 22 belediyenin Kudüs, Beytül-Lahim, Yafa, Halil-ür-Rahman, Ramle, Gazze, Birrü's-seb'a, Nablus, Cenin, Akka, Hayfa, Nasıra, Taberiye, Bisan, Beyt-Calâ, Han-Yunus, Lidda, Mecdel, Ramallah, Safed, Şefa Amr ve Tulkerem kasabalarında bulunduğu belirtmiştir.

kurmak, ölçüleri ayarlamak, ekmeğe narh koymak, kamu sağlığını korumak için denetim yapmak ve önlem almak, itfaiye teşkilatı oluşturmak, hastane, gurabahane, ıslahhane ve sanat okulları açmak gibi görevler üstlenmişlerdir¹¹⁷

1877 yılından önceki yasal düzenlemelerde, belediye reisinin devlet memurları arasından atanması öngörülmüştür. 1877 Kanunu ise belediye reisinin, seçimli üyelerden oluşan belediye meclisinin içinden devlet tarafından tayin edilmesi esasını getirmiştir. Kudüs'te belediye reisleri, merkezi otoritenin bölgedeki en önemli temsilcisi olan mutasarrıflar tarafından atanmıştır. Dolayısıyla, bu mevkie gelen kişi, hem mutasarrıfın hem de onun temsil ettiği merkezî hükümetin yerel çıkarlarını yansıtan bir tercih olmuştur.

1877 Vilayet Belediye Kanunu'na göre, belediye reisinin görevi haftada en az iki kere toplanan meclise başkanlık etmek, meclisin aldığı kararların icrasını sağlamak ve bu kararlardan icap edenleri mahallî idare meclisine havale ederek, mülkî amirlerle belediye arasındaki bağlantıyı kurmak olarak belirtilmiştir. Belediye gelirlerinden kendisine belli bir maaş da tahsis edilmiş olan belediye reisi¹¹⁸, bu görünümüyle idarî örgütlenme içinde devletin bir memuru olarak düşünülmüştür. Öte yandan, diğer idarî mevkiler gibi belediye reisliği makamına da belli bir sosyal prestij ve siyasî bir etkinlik kazandırılmış olmasından dolayı Kudüs'teki eşraf aileleri, bu göreve kendi akrabalarından birinin getirilmesi için adeta birbirleriyle yarışmışlardır¹¹⁹.

Kudüs'ün ilk belediye başkanı, tanınmış ulema ailelerinden biri olan Davudîlere mensup Abdurrahman Efendi'dir. Bir yıl sonra, onun yerini, Halidî ailesinden Yusuf Ziya almıştır. Yusuf Ziya Halidî'nin dokuz yıl süren belediye başkanlığı döneminde, şehir yollarının düzeltilmesi, Sultan Havuzu'ndan şehre su nakli, Kudüs ve Yafa arasında yol inşaatı gibi şehrin gelişimi için önemli projeler gerçekleştirilmiştir. İlk Osmanlı Parlamentosu'na Kudüs mebusu olarak girmesinden sonra ise onun yerine Ömer Hüseyinî atanmıştır. Bundan sonraki yirmi yıl boyunca, Kudüs eşrafı arasında

¹¹⁷ Ben-Arieh, *Jerusalem in the 19th Century*, s. 123; Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 139–140

¹¹⁸ Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 141'de Kudüs Belediye Meclisi Zabıt Defterleri'ni kaynak göstererek belediye reisinin maaş aldığını söylerken, Ben-Arieh, *Jerusalem in the 19th Century*, s. 123'de belediye reisi ve üyelerin maaş almadıklarını belirtmektedir.

¹¹⁹ 1867 yılından 1917 yılına kadar süren yarım yüzyıllık süreç içinde Kudüs'te 16 belediye reisi görev yapmış, bunlardan 6'sı Hüseyinî, 3'ü Alemî, 3'ü Davudî, ve 2'si Halidî ailesinden gelmiştir. Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 140–142

belediye başkanlığı için devam eden rekabet, daha çok Hüseyinîlerin lehine sonuçlanmıştır.

1867 yılında Kudüs'teki belediye dairesinin üye sayısı sekiz iken bir yıl sonra yediye düşürülmüştür. Osmanlı hâkimiyetinin sonlarına doğru kentin büyümesi ve nüfusunun artması sebebiyle üye sayısı ona yükseltilmiştir. Belediye meclisine seçilebilmek ve seçimlerde oy kullanabilmek için Osmanlı tabiiyetinde olmak şartı getirilmiştir. Kudüs'teki nüfusun büyük çoğunluğunun Müslümanlardan oluşması, Kudüs'e sonradan gelip yerleşen gayrimüslimlerin, özellikle de Yahudilerin, genellikle yabancı devletlerin tabiiyetinde bulunmalarından dolayı Müslümanlar belediye seçimlerinde daha çok oy sayısına sahip olmuşlardır. Bu durum da Müslümanların, belediye meclisinde daha yüksek bir oranda temsil edilmelerini sağlamıştır. 1870 yılında Kudüs belediye meclisinde beş Müslüman bir Yahudi ve bir Hristiyan yer almıştır. Aynı şekilde, son belediye meclisi de altı Müslüman, iki Hristiyan ve iki Yahudi'den oluşmuştur.

Şahısların belediye seçimlerinde oy kullanabilmeleri için yıllık elli kuruş, meclise üye olarak seçilebilmeleri için ise yıllık yüz kuruş emlak vergisi ödemeleri şartı getirilmiştir. Kudüs'te de seçme ve seçilme kıstasına uyanlar, zengin eşraf ailelerine mensup kişiler olmasından dolayı Kudüs belediyesi üyelerini de bu zengin eşraf aileleri oluşturmuştur¹²⁰.

Belediyeler, asayişî temin etmek üzere belediyenin mahiyetinde belli sayıda gece bekçisi çalıştırılmışlardır. Bunların maaşları ise “hırâset masrafı” adı altında yerleştirildikleri bölgelerdeki, emlak sahiplerinden tahsil edilmiştir. Kudüs'te 1898 yılında surun dışındaki bölgelere 60 bekçinin yerleştirilmesine karar verilmiştir. 1900 yılında ise sur içindeki mahallelerde 27 bekçi istihdam edilmiştir. Ancak her geçen gün büyüyen Kudüs'ün güvenliğinin temini için bekçilerin sayılarının artırması gerekince, bekçi maaşlarını ödemekte zorlanan belediye, bu görevi 1907 yılında polis dairesine

¹²⁰ Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 146–147. Verdikleri emlak vergisine göre seçme-seçilme geleneği, öteden beri Avrupa'da var olan bir gelenektir. 1789 Fransız İhtilali'nden sonra da bu usul devam etmiş, 1830 ve 1848 ihtilallerinde bazı düzenlemeler yapılmıştır. Mesela 1848 ihtilalinden sonra seçilmek için şart olan 500 Franklık emlak vergisi matrahı 250 Franka düşürülmüş, bunun sonucu olarak da halk kesiminden daha fazla aday parlamentoya girmiştir. Kısacası, verilen emlak vergisine göre seçme-seçilme geleneği XIX. yüzyılın bir geleneğidir.

devretmiştir¹²¹.

Ayrıca Kudüs belediyesi, kendi bünyesinde çalışan bir hastane de oluşturmuştur. 32 yatak kapasiteli olan hastane, haftada üç kez din ayrımı gözetmeksizin hasta kabul etmiştir¹²². Kudüs belediyesi tarafından açılan eczahaneden fukara ve Müslümanlara verilecek ilaçların gümrükten vergi alınmadan geçirilmesi konusunda gönderilen bir iradede¹²³ de Kudüs belediyesinin bir eczahanesi olduğu da anlaşılmaktadır.

Kudüs belediyesi tarafından 1888 yılında surların dışında oyunların sergilenebileceği bir tiyatro salonu inşa edilmesi kararı alınmış¹²⁴ ve 1901’de Yafa Kapısı yanında Türkçe, Arapça ve Fransızca oyunların sergilendiği tiyatro hizmete girmiştir¹²⁵.

Vilayet yönetiminin bir parçası olarak değerlendirilmesi gereken belediye örgütünün, şehrin bayındırlık işlerinde ve kamu hizmetlerinde tek başına hareket edebilecek ölçüde yetki genişliğine sahip olmadığını belirtmek gerekir. Bundan dolayı dönemin belediyelerini, tamamıyla özerk hareket eden idarî organlar olarak düşünmek yanlıştır¹²⁶. Kudüs belediyesi, sadece mali açıdan değil, idarî bakımdan da Liva İdare Meclisi’nin kontrolü altında çalışmıştır. Belediye dairesinin bütçesi gibi, belediye meclisinin küçük ya da büyük hemen her konuda aldığı karar çoğunlukla İdare Meclisi’nin onayına sunulmuş, kimi zaman belediye işleriyle ilgili olarak mutasarrıfın iradesine de başvurulmuştur. Belediye dairesi, kendisiyle denk olan resmi dairelerden gönderilen mektup ve telgrafları kabul etmeye veya doğrudan buralarla yazışmaya dahi yetkili olamamıştır.

Kudüs belediyesi, diğer şehirlerdeki belediyeler gibi, ancak kanun ve nizamlarla kendisine verilen yetki kapasitesi ve faaliyet alanı dâhilinde şehir üzerinde söz sahibi

¹²¹ Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 154

¹²² Ben-Arieh, *Jerusalem in the 19th Century*, s. 124; Zalman Greenberg, “The Turkish Municipal Hospital in Jerusalem and its Directör Dr. Photios Efkliides”, 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, (Ed. Nil Sarı-Ali Haydar Bayat-Yeşim Ülman-Mary Işın), Ankara, 2005, c. III

¹²³ BOA., *İ. DH.*, 999/78763, (05/L/1303)

¹²⁴ Ben-Arieh, *Jerusalem in the 19th Century*, s. 124

¹²⁵ Alexander Schölch, “Jerusalem in the 19th Century (1831–1917 AD)”, *Jerusalem in History*, (Ed. K. J. Asali), London, 1989, s. 240

¹²⁶ Gerber, “A New Look at the Tanzimat: The Case of the Province of Jerusalem”, s. 39’da ayrı bütçelerinin olmasından dolayı belediyelerin, hükümetten ayrı bağımsız idarî yapılar olduğu söylenmektedir.

olabilmiştir. Belediyenin faaliyetleri, mahallî idareden sorumlu olan diğer organlarla, Liva İdare Meclisi ve mutasarrıflıkla, yakından bağlantılıdır. Öte yandan Kudüs'te belediyenin işlerliğini etkileyen başka unsurlar da olmuştur. Şehrin özel statüsü ve nüfustaki farklı unsurlar, belediyeyi şehir hizmetlerini sağlıklı olarak yürütebilmek konusunda, şehirdeki yabancı devlet temsilcilerinin tutumuna da bağımlı kılmıştır. Kudüs belediyesi daha kuruluş aşamasında yabancı konsoloslukların muhalefetine uğramış, yeni oluşturulan yapılanmanın kendi uyrukları ve korumaları altında bulunanlar üzerindeki yetkilerini ihlal edeceğini düşünen bazı konsolosların (Amerika ve Rusya konsolosları) açık protestosuyla karşılaşmıştır.

Belediye, şehrin düzeninin sağlanması, kamu sağlığının muhafazası ya da imar nizamının korunması doğrultusunda, fertlere yaptığı tembihleri veya şehrin genelinde uygulanmak üzere aldığı bütün kararları, şehirdeki yabancı uyrukların resmi temsilcisi olan konsoloslara bildirmiştir. Yabancı uyruklular tarafından gerçekleştirilen ruhsatsız yapı inşaatlarını durdurmak, sağlığa zararlı yiyecek maddelerinin satışını engellemek, yeni usul tartı ve ölçü aletlerinin kullanılmasını sağlamak, çöplerin sokaklara atılmasını temin etmek, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den onaylı icazetnameler olmaksızın çalışan eczacı ve doktorları engellemek ve bunun gibi şehir halkını ilgilendiren pek çok konuda, belediye meclisi tarafından alınan kararlar, mutasarrıflık kanalıyla konsolosluklara iletilmiştir. Ancak belediye, şehrin düzeninin sağlanması için konulan hükümlerin yabancı uyruklular tarafından da dikkate alınmasını sağlamak ve bu husustaki denetim yetkisini kullanmak konusunda güçlük çekmiştir. Zira konsoloslar, kendi uyruklarından belediye nizamlarına aykırı hareket edenlerin ödemesi gereken para cezalarına itiraz etmişler, bu cezaların mahkeme kararıyla onaylanması gerektiği gibi bahaneler öne sürerek cezaların tahsilini geciktirmişlerdir. Böylece belediye denetiminin şehir genelinde etkinlik kazanmasını engellemişlerdir. Belediye dairesi, şehrin bazı bölgelerinde temizlik ve aydınlatma gibi hizmetleri yerine getirmek için de konsolosların aracılığına ihtiyaç duymuşlardır. Özellikle sur dışındaki bazı mahallelerdeki şehir sakinlerinin önemli bir bölümünün yabancı uyruklulardan oluşması, bu aracılığı zorunlu kılmıştır. Nitekim belediye dairesi 1898 yılında, Yafa kapısından belediye hastahanesine giden yoldan çıkan tozun bastırılması için yaz aylarında caddenin her gün sulanmasına karar vermiş, bu işin masrafının çevredeki emlak sahiplerine paylaştırılarak özel bir verginin yürürlüğe konulması için, belediye

ile konsolosluk tercümanlarından oluşan bir heyetin kurulması gerekmiştir¹²⁷.

Taşra belediyelerinin çalışma prensiplerini belirleyen yasal düzenlemelerin hiç birinde, belediye sınırları hakkında her hangi bir hükme rastlanmamaktadır. Bu sebeple Kudüs'teki belediyenin yetkilerinin şehir dâhilinde ya da haricinde nerede başlayıp, nerede bittiğini kesin olarak belirlemek mümkün değildir. Ancak Kudüs belediyesinin denetim ve müdahaleleri şehrin fiili sınırlarının epeyce ötesine geçmiştir. Belediye sadece şehre yakın köylerde değil, sancak genelinde de belli başlı işlevleri yerine getirmiştir.

1899 yılına kadar köylerde inşa edilen yapılara belediyenin sistemli bir müdahalesi olmamıştır. Sadece, belediye meclisinin 1895 tarihli bir kararında, Kudüs'e bağlı Ramallah, Beyt Cala ve Ayn Karem gibi büyükçe köylerde ruhsatsız olarak kilise ve mektep inşa edilmemesi için dikkat gösterilmesi belirtilmiştir. Ancak, 1899 tarihinde Defter-i Hakanî Nezaretî'nden gönderilen bir tahrirat ile bu hususta bir değişiklik yapılmıştır Söz konusu yazıda, Defter-i Hakanî memurluğundan ve tapu kaleminden gerekli görülmesi halinde, köylerde inşa olunacak yapılar için belediye daireleri tarafından ruhsat verileceği bildirilmiştir. Dolayısıyla bu tarihten itibaren Kudüs belediyesi, bu dairelerden derkenar yazılan başvurular doğrultusunda, köylerdeki inşaatlara ruhsat vermeye başlamıştır¹²⁸. Kudüs belediyesinin köylerdeki denetim ve müdahaleleri sadece yapı işleri ile sınırlı kalmamıştır. Belediye meclisi, kimi zaman köy çarşılarının düzenini sağlamak ya da köy yollarının temizliğini ceza ile temin etmek için de kararlar çıkarmış, köylerdeki umumî yolları tahrip edenlere karşı yasal düzenlemeler doğrultusunda önlemler almıştır. Ayrıca belediye, köylerdeki tarımsal üretim konusunda da belirli görevleri üstlenmiştir¹²⁹.

Osmanlı taşra belediyelerinin öncülerinden biri olan Kudüs belediyesi, doğal olarak idarî işleyiş bakımından sancaktaki diğer kaza belediyeleri için model

¹²⁷ Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 172–173

¹²⁸ Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 175

¹²⁹ Dâhiliye Nezaretî'nin her köyde ihtiyaç nispetinde patates yetiştirilmesi hakkındaki tembihi köy muhtarlarına belediye tarafından iletilmiş, bu hususta nöbetleşe olarak görev alan belediye meclisi azaları ziraat mevsiminde köyleri teftişe gönderilmiştir. Bunun gibi, Kudüs kazasındaki ve sancak genelindeki buğday, arpa stoklarını belirlemek, kazalardan gönderilecek cedveller doğrultusunda üretim miktarının ne kadarının ihraç edilebileceğini mutasarrıflığa bildirilmek, kimi zaman belediye meclisinin görevlerinden biri haline gelmiştir. Ayrıca, ekinleri çekirge saldırısına uğrayan köylülere gaz göndermek suretiyle yapılan aynı yardımın masrafı bazen belediye sandığından karşılanmıştır. Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 176–177

oluşturmuştur. Mutasarrıflığın ya da İdare Meclisi'nin diğer kazalardaki belediye işleri hakkında, Kudüs belediyesine havale ettiği konularda merkezi hükümetin çıkardığı kanun icaplarına ve yeni düzenlemeler doğrultusunda görüş bildirmiştir. Kudüs belediyesinin bazı konularda sancaktaki bütün belediyeler adına hareket ettiği de olmuştur. Kudüs'teki belediye dairesi, şehirde ve diğer kaza merkezlerinde padişah iradesiyle kurulması istenen itfaiye teşkilatı için Avrupa'dan itfaiye tulumbarı getirtmiş, itfaiye gereçlerini imal ettirerek bunun masrafını diğer belediye dairelerinden tahsil etmiş ve şehirler arasında işleyen at arabalarının, taşımacılıkta kullanılan yük hayvanları için ücret tarifelerini düzenli olarak saptamıştır.

Bütün bunlardan, Kudüs belediyesinin şehrin dışına taşan çevre köylere ve sancak geneline yayılan belirli bir etkinliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bunu merkeziyetçi idare prensibinin genel niteliği içinde değerlendirmek gerekir. İstanbul'daki merkezî hükümet, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ilgisini giderek yoğunlaştırdığı Kudüs sancağında, belediye işlerini sancak merkezi Kudüs şehrinde toplayarak, denetimini buradaki Liva İdare Meclisi ve Kudüs belediyesi vasıtasıyla organize etmeye çalışmıştır. Bir başka deyişle, sancağın merkezî irade tarafından daha sıkı denetlenmesi anlayışı içinde merkezî bir belediye kavramı da gelişmiştir¹³⁰.

1.3.5.3. Yargı Alanındaki Değişiklikler

Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarında devlet teşkilatı içerisinde “Kadılık Kurumu” oldukça önemli bir yere sahipken, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devlet teşkilatında yapılan bir dizi değişikliklerle kadının bazı görev ve yetkilerinin sancakbeyine geçtiği bilinmektedir. XVII. ve XVIII. yüzyıllar boyunca da kadılara ait olan görev ve sorumlulukların bir bölümü yeni oluşturulan teşkilatlara kaydırılmıştır. Buna rağmen kadılar yargı, yönetim, maliye ve belediye hizmetlerinde önemli rol oynamışlardır¹³¹. Ancak XIX. yüzyılın başlarında kadılık kurumu önemini kaybetmiş ve sadece adalet işleri kadının yetkisine bırakılmıştır.

Osmanlı idarî teşkilatında şehrin dinî öneminden dolayı Kudüs kadılığı, İstanbul, Edirne, Bursa, Mısır, Mekke, Medine, Şam ve Halep gibi payeli büyük kadılıklar

¹³⁰ Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 178–180

¹³¹ Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (Fizikî, Demografik, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapısı) 1785–1840*, Ankara, 1998, 2. Baskı, s. 184–185

arasında yer almıştır. “Mahrec-i mevleviyyet”, payesini taşıyan Kudüs kadılığı yüksek dereceyle itibar gören bir mevkii olmuştur. Kudüs’te İslamın dört mezhebinden de kadı bulunmuştur. İstanbul’dan atanan Hanefi mezhebinden olan kadı, Başkadı olarak görev yapmıştır. Dört mezhepten kadı bulunması, diğer yönlerden gayet mütevazı olan şehrin dinî açıdan ne kadar önemli olduğunun göstergesidir. Genellikle yerel ulema arasından atanan Kudüs kadısının naibleri, kuzeyde Cenin ve Nablus’a güneyde ise Gazze’ye kadar uzanan bölgedeki bütün şehirlerde yargılama işini gerçekleştirmişlerdir¹³². Aynı şekilde, Kudüs müftüsü, şer’i mahkemenin başkâtibi ve şehirdeki diğer kurumların görevlileri, komşu şehirlerde aynı mevkilerde bulunanlardan daha üstün tutulmuşlardır¹³³.

Osmanlı Devleti’ndeki yargı işleri, XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar kadıların başkanlık ettiği şer’i mahkemelerde görülmüştür. Kadının dışında başkâtip ve kâtipler, mukayyid, feth-han, kethüda, çukadar, muhızırbaşı ve muhızırlar ile şuhud’ül-hal denilen topluluktan oluşan mahkemelerde nikâh akdi, boşanma, vasi ve nâzır tayinleri, nafaka bağlanması, kaybolan kişileri mallarına kayyım tayin edilmesi, yetim mallarının korunması ve işletilmesi, şehir içinde bulunan insanların dil, din, mezhep ve renk ayrımlarına bakılmaksızın aralarında doğabilecek her türlü anlaşmazlıkların çözümlenerek hükme bağlanması, vakfiyeleri tescil edilmesi, vakıflara ve kurumlara ait olan davaların çözümlenmesi, ölen kişilerin terekelerinin yazılarak varisleri arasında taksim edilmesi gibi çok değişik davalara bakılmıştır. 1838 yılında yürürlüğe giren İlmiye Ceza Kanunnamesi’nde kadıların halledilmesi zor olan konularda müftülere, müderrislere, nakib’ül-eşraf kaim-i makamlarına danışmaları, buna rağmen davayı çözemeyecek olurlarsa İstanbul’a sormaları hükmü getirilmiştir¹³⁴.

Ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Avrupalı devletlerin müdahalesi ve önerileriyle yargı alanında yenilikler yapılmış, ticaret mahkemesi ve nizamiye

¹³² Halilü’r-Rahman, Beyt-i Cibrin, Ramle, Gazze ve Nablus gibi yerlerin kendi kadıları bulunmasına rağmen buralarda yaşayanlar zaman zaman Kudüs kadılığına başvurmuşlardır. Singer, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, s. 37–38

¹³³ Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 49

¹³⁴ Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, s. 185–186

mahkemesi adı altında yeni mahkemeler oluşturulmuştur. Şer'i mahkemeler de, cemaat mahkemeleriyle¹³⁵ aynı statüye getirilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin diğer yerlerinde olduğu gibi Filistin bölgesi de bu düzenlemeden etkilenmiştir. 1881 yılında Muhammed Ebu Suud Efendi Nablus'taki Ceza Dairesi'nin başkanlığına atanmıştır¹³⁶. Aynı yıl Akka'da bulunan Ticaret Mahkemesi'ne ise Ramazanzâde Saadeddin başkanlık etmiştir. Bu dönemde Hayfa, Safed, Taberiye'de de bidayet mahkemeleri görev yapmıştır¹³⁷. Şer'i mahkemeler ve cemaat mahkemeleri kanunlarda belirtilen yetkileri çerçevesinde görevlerini sürdürmüşlerdir. Bunların dışında Osmanlı tebaası olmayanların davaları ise konsolosluklara intikal etmiş ve bu kişiler konsolosluklarda mahkeme edilmişlerdir¹³⁸.

1.3.5.4. Eğitim Alanındaki Değişiklikler

Osmanlı Devleti, 1869 tarihinde yayınladığı nizamname ile eğitim-öğretim işlerini yeniden düzenlemiştir. Bu tarihten itibaren umumî ve hususî olarak ayrılan okulların ülkenin her tarafına yayılması kararlaştırılmıştır. Ancak 1869 yılında kurulan ve maarif reformlarını gerçekleştirmeyi üzerine alan “Maârif Umûmiye Meclisi” 1877'ye kadar kendisinden beklenen icraatları yapamamıştır. Meclisin başarısızlığına rağmen bazı yerlerde rüşdiyeler açılmış ve sıbyan mektepleri yeni usule göre düzenlenmiştir. 1879'dan sonra hükümet sıbyan mekteplerini bir tarafa bırakarak yeni usule göre öğretim yapan iptidai mekteplerini açmıştır. Tanzimat döneminde bir türlü İstanbul dışına götürülemeyen maarif hizmetleri 1878 yılından itibaren devlet eliyle her tarafa götürülmeye başlanmıştır¹³⁹. Filistin bölgesinde de bu tarihten itibaren yeni usule göre mektepler açılmıştır. Aşağıda Filistin bölgesinde yer alan Akka, Nablus ve Kudüs sancaklarında 1870 yılında bulunan ve daha sonra açılan mektepler kaza bazında verilmiştir.

¹³⁵ Cemaat mahkemeleri, Osmanlı tebaası gayrimüslimlerin evlenme, boşanma ve miras davalarının kendi dinî vecibelerine göre yapılabilmesi için oluşturulan ve cemaatin ruhanî liderinin başkanlık ettiği küçük mahkemelerdir.

¹³⁶ BOA., İ. DH., 67619, (15/M/1299)

¹³⁷ *Suriye Vilayeti Salnamesi*, 1300 (1882–1883), s. 212–217

¹³⁸ Ben-Arieh, *Jerusalem in the 19th Century*, s. 120

¹³⁹ Kodaman, *Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 37–38

Akka Sancağı;

Akka kazasında 1870 yılında 85 talebesi olan 5 erkek mektebi ile 185 erkek ve 100 kız talebesi bulunan 6 gayrimüslim mektebi bulunmaktadır¹⁴⁰. Kaza merkezinde 1881–1884 yılları arasında 2 erkek mektebi, 1886 yılında ise 1 kız mektebi açılmıştır¹⁴¹. Akka erkek rüşdiyesi 1878’de 30 talebe ile öğretime başlamıştır. Başöğretmeni Ömer Vasfi Efendi olan mektebin ikinci öğretmeni İbrahim Efendi’dir¹⁴². Akka kız rüşdiyesi de 1897–1898 öğretim yılında 20 talebe ile öğretime başlamış olup, öğretmenliğini Şadiye Hanım yapmıştır¹⁴³. Akka’da idadi ise 1894 yılında gündüzlü olarak açılmıştır¹⁴⁴.

Hayfa kazası genelinde 1870 yılında 9 erkek mektebinde 175 talebe öğrenim görürken kaza merkezinde 131 talebesi olan 5 gayrimüslim erkek, 45 talebesi olan 2 gayrimüslim kız mektebi bulunmaktadır¹⁴⁵. Kaza merkezine Mart 1879’da 1 tane erkek mektebi¹⁴⁶, 1895 yılında ise 37 erkek ve 13 kız talebesi bulunan 1 tane karma mektep açılmıştır¹⁴⁷. Hayfa rüşdiyesi ise 1876 yılında Şarkıyye mahallesinde öğretime başlamıştır¹⁴⁸. Bu rüşdiyenin 1881–1882 yılında talebe sayısı 25’dir¹⁴⁹.

Nasıra kazası genelinde 1870 yılında 95 talebesi olan 3 erkek mektebi, 95 erkek ile 40 kız talebesi olan 1 karma mektep, 249 talebesi olan 4 gayrimüslim erkek ve 125 talebesi olan 2 gayrimüslim kız mektebi bulunmaktadır¹⁵⁰. 1881’de kazada beş erkek mektebi¹⁵¹ bulunurken 1892’de bu sayı sekize yükselmiştir¹⁵². Kazada 1891 yılında bir erkek mektebi¹⁵³ ve 1895’de Esmâ Hanım adıyla tek öğretmeni bulunan bir kız mektebi açılmıştır¹⁵⁴. Nasıra rüşdiyesi ise, 1876 yılında II. Abdulhamid tarafından açılan

¹⁴⁰ Suriye Vilayeti Salnamesi, 1288 (1871–1872), s. 237

¹⁴¹ Maârif Salnamesi, 1319 (1901–1902), s. 510–511

¹⁴² Maârif Salnamesi, 1321 (1903–1904), s. 428; Suriye Vilayeti Salnamesi, 1300 (1882–1883), s. 219, 255

¹⁴³ Maârif Salnamesi, 1317 (1899–1900), s. 583

¹⁴⁴ Kodaman, Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi, s. 126

¹⁴⁵ Suriye Vilayeti Salnamesi, 1288 (1871–1872), s. 238

¹⁴⁶ Maârif Salnamesi, 1319 (1901–1902), s. 508–509

¹⁴⁷ Maârif Salnamesi, 1321 (1903–1904), s. 438

¹⁴⁸ Maârif Salnamesi, 1319 (1901–1902), s. 509

¹⁴⁹ Suriye Vilayeti Salnamesi, 1300 (1882–1883), s. 221

¹⁵⁰ Suriye Vilayeti Salnamesi, 1288 (1871–1872), s. 244

¹⁵¹ Suriye Vilayeti Salnamesi, 1300 (1882–1883), s. 255

¹⁵² Beyrut Vilayeti Salnamesi, 1311 (1893–1894), s. 442

¹⁵³ Beyrut Vilayeti Salnamesi, 1318 (1900–1901), s. 299

¹⁵⁴ Maârif Salnamesi, 1321 (1903–1904), s. 438

mekteplerden biri olduğu için Hamidiye Mekteb-i Rüşdiyesi olarak adlandırılmıştır¹⁵⁵.

Safed kazası merkezinde 1870 yılında 115 talebesi olan 6 erkek mektebi, 10 talebesi olan 1 gayrimüslim erkek mektebi ve 195 talebesi olan 16 Yahudi mektebi bulunmaktadır¹⁵⁶. 1882 yılında Müslümanlara ait mektep sayısı 11'e yükselmiştir¹⁵⁷. Safed rüşdiyesi ise 1891 yılında açılmıştır¹⁵⁸.

Taberiye kazası merkezinde 1870 yılında 15 talebesi olan 2 erkek mektebi, 8 talebesi olan 1 gayrimüslim erkek mektebi, 115 talebesi olan 15 Yahudi mektebi bulunmaktadır¹⁵⁹. 1881 yılında Müslüman mektep sayısı, 6'sı erkeklere ait olmak üzere 10'a yükselmiştir¹⁶⁰. Taberiye'de rüşdiye 1892 yılında açılmıştır¹⁶¹.

Nablus Sancağı;

Nablus kazasında 1870'de 325 talebesi olan 9 mektep ve 86 talebesi olan 5 gayrimüslim mektep bulunmaktadır¹⁶². 1881 yılında Müslümanlara ait mektep sayısı 10 olmuştur¹⁶³. Nablus'da rüşdiye Mayıs 1880'de Garp mahallesinde inşa edilmiştir¹⁶⁴. 1893 yılında da gündüzlü olarak bir idadi açılmıştır¹⁶⁵.

Cenin kazasında 1870 yılında toplam 32 talebesi olan 3 mektep bulunmaktadır¹⁶⁶. Cenin'de rüşdiye ise Nisan 1887'de açılmıştır¹⁶⁷.

Cemâ'in kazasında ilk mektep 1882 tarihinde yapılmıştır¹⁶⁸. 1892 yılında ise köylerdeki de dâhil olmak üzere kazada 16 mektep bulunmaktadır¹⁶⁹.

¹⁵⁵ *Beyrut Vilayeti Salnamesi*, 1318 (1900–1901), s. 133

¹⁵⁶ *Suriye Vilayeti Salnamesi*, 1288 (1871–1872), s. 247

¹⁵⁷ *Suriye Vilayeti Salnamesi*, 1300 (1882–1883), s. 255

¹⁵⁸ *Maârif Salnamesi*, 1321 (1903–1904), s. 438

¹⁵⁹ *Suriye Vilayeti Salnamesi*, 1288 (1871–1872), s. 249–250

¹⁶⁰ *Suriye Vilayeti Salnamesi*, 1300 (1882–1883), s. 255

¹⁶¹ *Maârif Salnamesi*, 1319 (1901–1902), s. 509

¹⁶² *Suriye Vilayeti Salnamesi*, 1288 (1871–1872), s. 275

¹⁶³ *Suriye Vilayeti Salnamesi*, 1300 (1882–1883), s. 241

¹⁶⁴ *Maârif Salnamesi*, 1319 (1901–1902), s. 502

¹⁶⁵ Kodaman, *Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 126

¹⁶⁶ *Suriye Vilayeti Salnamesi*, 1288 (1871–1872), s. 61

¹⁶⁷ *Maârif Salnamesi*, 1319 (1901–1902), s. 502

¹⁶⁸ *Maârif Salnamesi*, 1321 (1903–1904), s. 440

¹⁶⁹ *Beyrut Vilayeti Salnamesi*, 1311 (1893–1894), s. 460

Kudüs Sancağı (Mutasarrıflığı);

1870 yılında nahiyeler de dâhil olmak üzere Kudüs kazasında 96 mektep bulunmaktadır. Bu mekteplerdeki toplam talebe sayısı ise 1969'dur. Bu dönemde Kudüs kaza merkezinde toplam 1243 talebesi olan 19 tane de gayrimüslim erkek mektebi yer almaktadır¹⁷⁰. Müslümanlara ait mektep sayısı, 1895–1896 yılında toplam 10828 erkek ve 758 kız talebe ile 248'e yükselmiştir. Aynı tarihte Kudüs'te toplam 223 öğrencisi olan 3 rüşdiye bulunmaktadır¹⁷¹. Filistin bölgesindeki ilk idadi de 1889 yılında gündüzlü olarak Kudüs'te açılmıştır¹⁷².

Halilü'r-Rahman kazasında 1870 yılında toplam 225 talebesi olan 3 tane mektep bulunmaktadır¹⁷³. 1881, 1888, 1895 yıllarında da üç mektep inşa edilmiştir. Haliürrahman'da 1880 ve 1885 yıllarında 2 rüşdiye açılmıştır¹⁷⁴. Ancak bu rüşdiyelerden birinin dar olması sebebiyle bir ipdidai mektebe çevrilmesi uygun görülmüştür. Yeni ve daha geniş bir rüşdiye açmak için Kudüs Mutasarrıflığı tarafından Maarif Nezareti'ne bir yazı gönderilerek izin istenmiştir. Maarif bütçesinden 19.344 kuruş masraf yapılarak 1889 yılında yeni bir rüşdiye öğretime açılmıştır¹⁷⁵.

1870 yılında nahiyeler de dâhil olmak üzere Yafa kazasında 380 talebesi olan 10 mektep bulunmaktadır. Aynı yıl kaza genelinde 427 talebesi olan 7 gayrimüslim erkek, kaza merkezinde de 133 talebesi olan 3 gayrimüslim kız mektebi yer almıştır¹⁷⁶. 1885, 1890, 1892 ve 1895 yıllarında Yafa kaza merkezine 4, 1881, 1887 ve 1895'de de Yafa'ya bağlı Remle'ye 3 mektep daha inşa edilmiştir¹⁷⁷. Açılış tarihi hakkında bilgi sahibi olmadığımız Yafa rüşdiyesinde ise 1886–1887 ders yılında 39 talebe öğrenim görürken¹⁷⁸ bu sayı 1888–1889 yılında 61'e yükselmiştir¹⁷⁹.

Gazze kazasında 1870 yılında toplam 225 talebesi olan 9 mektep

¹⁷⁰ Suriye Vilayeti Salnamesi, 1288 (1871–1872), s. 150–156

¹⁷¹ Nezaret-i Umur-ı Ticaret ve Nafia İstatistik Umum İdaresi Devlet-i Âliye-i Osmaniye'nin Binüçyüzonüç Senesine Mahsus İstatistik Umumisi, İstanbul, 1315, (İÜKTY), No. 9184

¹⁷² Kodaman, Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi, s. 126

¹⁷³ Suriye Vilayeti Salnamesi, 1288 (1871–1872), s. 167

¹⁷⁴ Maârif Salnamesi, 1321 (1903–1904), s. 736

¹⁷⁵ BOA., İ. MM., 4472, (10/L/1306)

¹⁷⁶ Suriye Vilayeti Salnamesi, 1288 (1871–1872), s. 160–163

¹⁷⁷ Maârif Salnamesi, 1321 (1903–1904), s. 736

¹⁷⁸ Maârif Salnamesi, 1316 (1898–1899), s. 1247

¹⁷⁹ Maârif Salnamesi, 1319 (1901–1902), s. 956

bulunmaktadır¹⁸⁰. 1881, 1887 ve 1895 yıllarında kaza merkezine 3 mektep daha inşa edilmiştir. Gazze’de rüşdiye ise 1880 yılında açılmıştır¹⁸¹.

1.3.5.5. Haberleşme Alanındaki Değişiklikler

Osmanlı Devleti’nde Tanzimat dönemine kadar halkın da yararlanabileceği bir posta örgütü olmamış, sadece devletin resmî haberleşme işleri, ulak ve menzilhane teşkilatı ile yürütülmüştür. 1840 yılında ilk Osmanlı Posta Teşkilatı’nın kuruluşundan sonra merkezî hükümet, muntazam postacılığın işareti olan postahaneleri öncelikle Tanzimat’ın uygulama sahasına giren ya da iktisadî hareketliliği belirgin olan şehirlerde açmıştır. Bu dönemde Filistin bölgesine gönderilen postalar, Beyrut’ta kurulmuş olan postahane işlemlerinden sonra, haftada bir Kudüs, Yafa ve Beyrut arasında çalışan atlı posta sürücülere tarafından gidecekleri yere aktarılmışlardır. Beyrut Posta İdaresi’nin gözetimi altında kurulmuş olan bu servis, sürücülere bir yılına kiraya verilme şeklinde işletilmiştir¹⁸².

Filistin bölgesinde muntazam postahanelerin kuruluş tarihleri ile ilgili herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak bölgeden gönderilen posta zarflarının üzerindeki damgalarda daha önce Beyrut yazılı iken 1869 yılından sonraki postalarda Kudüs yazılı damganın bulunması¹⁸³ Kudüs’te 1869 yılında muntazam postahane bulunduğunun işaretidir. Bununla birlikte Kudüs’te ilk postahane, Ben-Arieh’in tespitine göre 9 Eylül 1867 yılında açılmış ve posta servisi haftada birden ikiye çıkarılmıştır. Kısa bir süre sonra Kudüs-Yafa yolu şose haline getirilmiş ve arabayla geliş gidişler kolaylaştığı için de posta hizmetleri gelişmiştir¹⁸⁴. Postalar günlük olarak Kudüs’ten Yafa’ya özel bir arabayla taşınmış ve oradan da deniz yoluyla gidecekleri yere ulaştırılmıştır. Kudüs ve Gazze arasındaki posta ise, Gazze’den haftada iki defa Kudüs’e Kudüs’ten de iki günde bir Gazze’ye çalışmıştır¹⁸⁵.

¹⁸⁰ *Suriye Vilayeti Salnamesi*, 1288 (1871–1872), s. 157

¹⁸¹ *Maârif Salnamesi*, 1321 (1903–1904), s. 736

¹⁸² Kemal Giray, *Filistin’de Osmanlı Postaları 1840–1918 Kudüs*, c.I, (Alexander Koleksiyonu), İstanbul, 2004, s. 1

¹⁸³ Mektup, Kudüs’teki Alman Konsolosluğu tarafından Yafa’daki Alman Konsolosluğu’na 1869’da 5 kuruşluk pul ile gönderilmiştir. Pul, dikdörtgen şeklindeki “Kudüs” damgası ile iptal edilmiştir. Giray, *Filistin’de Osmanlı Postaları*, s. 6

¹⁸⁴ Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 193

¹⁸⁵ Abdulaziz Muhammed Avz, “Filistin fi Evahirü’l Ahdi’l Osmanî”, *Mecelletu Külliyyeti’l-A’dab bi-Camiati’l Riyad*, c.IV, Riyad, 1975–1976, s. 36. Bu eserin Türkçe çevirisi için bkz. Orhan Hülagü,

Başlangıçta resmî olarak sadece diplomatik postaları taşıma yetkisine sahip olan yabancı kurye servisleri, 1870’li yıllardan itibaren kapitülasyon anlaşmalarının sağladığı haklardan yararlanarak nitelik değiştirmişler ve kurumlaşmaya başlamışlardır. Kudüs’te hizmete açılan ilk yabancı postahane Avusturya’ya aittir¹⁸⁶. 1898 yılında Alman İmparatoru II. Wilhelm’in ziyareti sebebiyle Yafa’da geçici olarak açılan Alman postahanesi, 1900 yılında, İzmir ve Beyrut’tan sonra Kudüs’te de resmen faaliyete geçmiş¹⁸⁷, Almanları kısa bir süre sonra Fransızlar (1900), Ruslar (1901) ve nihayet İtalyanlar (1908) izlemiştir¹⁸⁸.

Yabancı postahanelerle baş etmek konusunda zorlanan Osmanlı yönetimi, buna karşı bir önlem olarak yabancı örgütlerin demiryolunu kullanmalarını yasaklayarak avantaj kazanmaya çalışmışlardır. Bu arada haberleşme alanındaki hizmetlerin geliştirilmesine de gayret edilmiştir. Yapılan fiyat indirimlerinin yanında Kudüs’teki postahane şubelerinin sayısı da arttırılmıştır¹⁸⁹. Hatta Osmanlı postahanesinin Yahudiler üzerindeki etkinliğini artırmak için 1895’lerden itibaren yeni bir uygulama başlatılarak, mektup zarflarının üzerine İbranice “Kudüs” ibaresi konulmuştur. Hız kazanmak ve posta taşımacılığını daha ucuza mal edebilmek için, merkez şubede toplanan postaların tren kalkış saatlerine göre günde dört kez demiryolu istasyonuna kadar götürülmesi işi iltizam yoluyla özel şahıslara açık eksiltme usulü ile verilmiştir. Kudüs’ten çıkan postaların Yafa dışındaki diğer kazalara taşınması karayolu üzerinden olacağı için bu hususta da iltizam sistemine başvurulmuştur. Beytullahim’e her gün, Halilü’r-Rahman’a haftada iki kez posta sürücüleri vasıtasıyla posta taşımacılığı yapılmıştır.

Telgrafın sağlayacağı hızlı haberleşmenin merkezî idare için pratik faydalarını gören Osmanlı Devleti, bu hususta özel komisyonlar kurarak telgrafın devlet çapına yayılmasını sağlamaya çalışmıştır¹⁹⁰. Filistin bölgesinin telgraf ağının içine alınması ise 1864 yılında, Beyrut’tan Mısır sınırındaki Elariş’e doğru uzatılmakta olan telgraf

“Osmanlı’nın Son Döneminde Filistin’in İktisadi ve İdari Durumuna Bakış”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 9, Ankara, 1998, s. 503–519

¹⁸⁶ Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 193

¹⁸⁷ BOA., Y. PRK. UM., 49/102, (07/Za/1317); BOA., Y. PRK. EŞA., 35/23, (28/Za/1317)

¹⁸⁸ Avz, “Filistin fi Evahirü’l Ahdî’l Osmanî”, s. 36; Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 193

¹⁸⁹ 1896 yılında eski şehir içindeki Yahudi mahallesinde, 1901 yılında demiryolu istasyonunda, 1904 yılında Mea Şerim’de, 1907 yılında Aktar çarşısında ve 1909 yılında Mehane Yahuda’da postahane şubeleri açılarak posta hizmetleri tüm şehir yayılmaya çalışılmıştır. Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 193

¹⁹⁰ Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 194–195

hattından bir kol çıkarılarak Yafa üzerinden Kudüs'e bağlanmasıyla gerçekleşmiştir¹⁹¹. Daha sonra Yafa'dan İskenderiye'ye bir hat çekilmiştir. Yafa ve Kudüs telgraf hattı sayesinde İstanbul ve Avrupa ile irtibat sağlanmıştır¹⁹². 1873'de önemli konumundan dolayı Kudüs'ün Beytüllahim kasabasına da telgraf hattı uzatılmasına karar verilmiştir¹⁹³. 1896 yılında Kudüs'ten Mekke'ye kadar hattın uzatılması için çalışmalar başlatılmış¹⁹⁴, 1900'de Filistin bölgesindeki telgraf hattı, Salat-Kerek-Tufeyliye ve oradan da Mekke'ye kadar uzatılmıştır¹⁹⁵. 1901 yılında telgraf hattının Beytüllahim'den Halilü'r-Rahman kazasına kadar götürülmesiyle, Kudüs'ün kazaları ile hızlı iletişim bağlantısı da tamamlanmıştır¹⁹⁶.

1.3.5.6. Ulaşım Alanındaki Değişiklikler

Osmanlı Devleti'nin Kudüs sancağındaki yol şebekesinin ıslahına yönelik ilk teşebbüsleri 1858 yılında olmuştur. Dönemin Kudüs Mutasarrıfı Süreyya Paşa, İtalyan mühendis Pierotti'yi Kudüs-Yafa yolunun tamiri için görevlendirerek yol üzerinden güvenli geçişi sağlamak üzere on yedi nöbetçi kulesi yaptırmıştır¹⁹⁷. Yolun altı saatlik kısmı da ahali tarafından tamir edilmiştir¹⁹⁸. Kudüs-Yafa yolunun araba geçişine uygun olarak yeniden düzenlenip şose haline getirilmesi ise 1869 yılında gerçekleşmiştir¹⁹⁹. 60 kilometrelik Kudüs-Yafa şose yolu yeni yasal düzenlemelerin öngördüğü sistem dâhilinde Kudüs sancağında gerçekleştirilen ilk örnek olmuştur. Kudüs ve Yafa şehirleriyle yol güzergâhındaki köylerde yaşayan 15–60 yaş arasındaki erkekler, beş gün boyunca yol yapımında çalışmak üzere vazifeye çağırılmış, ya da otuz kuruş nakit ödemek karşılığında bu zorunluluktan muaf tutulmuşlardır²⁰⁰. Kudüs-Yafa arasındaki yol çalışması Sultan Abdulaziz tarafından takdirle karşılanmış²⁰¹ ve yolun Babü'l-Vadi Boğazı'nın sonuna kadar köprüleriyle birlikte inşaatın tamamlanmasından duyulan memnuniyet, Kudüs Mutasarrıflığı'na bildirilmiştir²⁰². Ayrıca yol çalışması sırasında

¹⁹¹ BOA., *İ. MVL.*, 23334, (17/Ca/1281)

¹⁹² Avz, "Filistin fi Evahirü'l Ahdi'l Osmanî", s. 36

¹⁹³ BOA., *A. MKT. MHM.*, 456/54, (13/R/1290)

¹⁹⁴ BOA., *Y. PRK. PT.*, 10/91, (18/B/1314) Bkz. Harita 3

¹⁹⁵ Avz, "Filistin fi Evahirü'l Ahdi'l Osmanî", s. 36

¹⁹⁶ Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 195

¹⁹⁷ Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 182

¹⁹⁸ BOA., *A. MKT. MVL.*, 112/74, (24/Ca/1276)

¹⁹⁹ BOA., *İ. DH.*, 597/41579, (16/Ca/1286)

²⁰⁰ Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 182

²⁰¹ BOA., *A. MKT. MHM.*, 394/24, (12/B/1284)

²⁰² BOA., *A. MKT. MHM.*, 395/92, (13/Ş/1284)

yaptığı yardımlardan dolayı Kudüs Alman Konsolosuna teşekkür yazısı gönderilmiştir²⁰³. 1875’de Alman Templar Tarikatı mensupları, Yafa ve Kudüs arasında günlük düzenli hizmet sürdürebilen bir taşıma şirketi kurmuşlar ve bu iş için 1879’da resmî bir imtiyaz elde etmişlerdir. Fakat daha sonra bu işi, Yahudi ve Arap rakiplerine kaptırmışlardır²⁰⁴. Osmanlı Devleti, Alman Templar Tarikatı mensuplarının dört yıl boyunca gayri resmi olarak Kudüs-Yafa yolunda taşımacılık yapmasına, belki de yol çalışması sırasında Alman Konsolosunun yaptığı yardımlardan duyulan şükran sebebiyle müdahale etmemiştir.

Kudüs ile Yafa yolu üzerinde yük ve yolcu arabaları ile yapılan düzenli taşımacılık, 1875 yılından sonra başlamışsa da 1888 yılına kadar devam eden bazı tamiratlar ve ilaveler gerektirmiştir.

Bu yolun yapımıyla, her şeyden önce deve ya da at sırtında yapılan ve zorunlu dinlenme molalarıyla bir günden fazla süren yolculuk, on iki saate düşmüştür. Atla çekildikleri için “bargir arabaları” denilen yeni vasıtalar, Kudüs’e gelen hacı ve turistlerin sayısını arttırmış, daha da önemlisi Kudüs ile Yafa limanı arasında nakliyatı kolaylaştırarak her iki kentin ekonomisine belirgin bir canlılık getirmiştir. Yafa’dan yapılan ithalat ve ihracat hacminin bu tarihten sonra hızla yükselmesinde Kudüs-Yafa şose yolu önemli bir rol oynamış, 1892 yılında demiryolu hattının açılışıyla bu artış daha da belirginleşmiştir. Kudüs’te ise kent surlarından Yafa yoluna çıkışı sağlayan Halil kapısının iç ve dış kısmında arabaların toplandığı meydanların oluşumu şose yolun tamamlanmasından sonra gerçekleşmiştir Seyahat acenteleri, turist büroları ve oteller Halil kapısı etrafında yoğunlaşmaya başlamıştır. Kudüs’te araba yapım ve tamirati gibi yeni zanaat kolları ortaya çıkmış, koşum takımı imalatı ve nalbantlık gibi nakliyat endüstrisi ile bağlantılı eski zanaatlar bu tarihten sonra gelişme göstermiştir. Şehir halkı için yeni geçim kaynakları yaratan Kudüs-Yafa şose yolu, yerel yönetim için de yeni bir gelir kapısı oluşturmuştur. Yolu kullanan arabacılar ve yolculardan alınan şose rüsumunun yıllık getirisi yüz elli bin kuruşu bulmuş, 1891 yılında inşa edilmiş olan belediye hastahanesi ve onun bünyesinde çalışan eczahanenin masrafları bu vergi ile karşılanmıştır.

²⁰³ BOA., A. MKT. MHM., 429/40, (23/Ş/1285)

²⁰⁴ Schölch, “Jerusalem in the 19th Century”, s. 237

Kudüs-Yafa yolunu, 1889 yılında kullanıma açılan 35 kilometre uzunluğundaki Kudüs-Beytullahim-Halilü'r-Rahman şose yolu takip etmiştir. Aynı yıl Kudüs belediye başkanının riyasetinde kurulan Nafia komisyonunun girişimiyle Kudüs'ü Ayn Karem ve Katomon köylerine bağlayan yollar şose haline getirilmiştir. 1900 yılının sonunda ise, İstanbul'dan gönderilen bir Ermeni mühendisin nezaretinde uzun zamandır planlanmakta olan Kudüs-Nablus yolunun şoseye dönüştürülmesi için çalışmalar başlatılmış, dört hafta içinde Bira köyüne kadar ilerlenmiştir. Buradan bölgenin önemli yerleşimlerinden olan Ramallah'a bir bağlantı yapılması da planlanmıştır. Bu bağlantısı ile birlikte Kudüs-Nablus şose yolu, 1904 yılında tamamlanmıştır²⁰⁵.

Osmanlı Devleti, doğrudan İstanbul'a bağlı olan Kudüs'ün, idarî ve siyasî merkez olarak öncelikli statüsünden dolayı yollarını ıslah etmeye yönelmiştir. Bunun yanında, özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa siyasetinde Kudüs'ün, Ortadoğu'daki merkezlerinden biri haline gelmesi, şehre gelen Avrupa hükümdarlarının veya kraliyet ailelerine mensup kişilerin sayısını hızla arttırmıştır²⁰⁶. Her yeni ziyaret, mevcut yolların ıslahı ya da yenilerinin inşası için itici bir etken olmuştur.

Osmanlı Devleti, karayolu yapımında olduğu gibi demiryolu yapımında da Filistin bölgesini özellikle de Kudüs'ü ön planda tutmuştur. 1892 yılında inşası tamamlanan Kudüs-Yafa demiryolu, Suriye bölgesinin ilk demiryolu hattıdır. Aslında Kudüs ile Yafa arasında demiryolu yapımına dair ilk tasarıyı 1838 yılında Kudüs'ü ziyaret eden, İngiliz Yahudi cemaatinin liderlerinden Moşe Montefiore geliştirmiştir²⁰⁷. Bu tasarıyı daha sonra İngilizlerin²⁰⁸ veya Fransızların planladığı ve 1860'lı yıllar da

²⁰⁵ Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 183–184

²⁰⁶ Kudüs'e gelen bazı hükümdar ve kraliyet aileleri için bkz. Brezilya İmparatoru'nun ziyareti: BOA., Y. PRK. HR., 1/13, (24/Za/1293); İngiltere Sefiri Layard'ın ziyareti: BOA., Y. PRK. HR., 4/75, (22/L/1296); Avusturya Veliahdı Arşidük Rudolf'un ziyareti: BOA., Y. A. HUS., 166/104, (19/Ra/1298); Rusya İmparatoru'nun kardeşleri Grandük Serç ile Grandük Poul ve Grandüşes Elizabeth'in ziyaretleri: BOA., Y. EE., 12/18, (29/Z/1298); İngiltere Veliahdı Prens De Gal'in oğulları Prens Albert ve Prens George'un ziyaretleri: BOA., Y. A. HUS., 169/69, (19/Ra/1299); Prens Fredrich Charles de Prus'un ziyareti: BOA., Y. PRK. TKM., 5/74, (25/R/1300); Grandük Alexander Mihailoviç ve kardeşinin Paskalya yortusu nedeniyle ziyaretleri: BOA., Y. PRK. AZJ., 18/72, (30/B/1308); Lord Nordbarok'un eşi ile birlikte ziyaretleri: BOA., Y. A. RES., 74/37, (1312); Alman İmparatoru'nun amcazadesi Albert Sclezwig Holstein'in ziyareti: BOA., Y. PRK. UM., 41/17, (08/L/1315); Alman İmparatoru II. Wilhelm'in ziyareti: BOA., Y. PRK. EŞA., 31/42, (26/R/1316)

²⁰⁷ Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 188

²⁰⁸ Yafa-Kudüs demiryolu inşası için imtiyaz isteyen İngiliz General Mösyö Çizni (?)'ye verilecek imtiyaz şartlarının Meclis-i Meabir'de müzakere edildikten sonra bildirilmesi uygun görülmüştür. BOA., A. MKT. NZD., 426/17, (22/Z/1278) Ancak daha sonra imtiyaz isteği reddedilmiştir.

sayısı giderek artan başka projeler izlemiştir. Ancak Kudüs'ün dinî bakımdan hassas bölge olması, sancağın fiilen Osmanlı Devleti'nden bağımsızlaşmış olan Mısır sınırında bulunması, 1882 yılından sonra ise Mısır'ın İngiliz yönetimine geçmesi, Osmanlı Devleti'ni çeşitli çevrelerin ele geçirmek istediği Kudüs-Yafa demiryolu imtiyazına karşı temkinli olma zorunda bırakmıştır²⁰⁹. Sonunda bu imtiyaz, 1888 yılında Jozef (Yosef) Navon'a verilmiştir²¹⁰. Ancak Kudüs-Yafa arasındaki demiryolu hattını Şam ve Halep'e kadar uzatma ve demiryolunu yetmiş bir yıllık bir süre için işletme imtiyazını elde eden Yosef Navon, gerekli sermayeyi bulma konusunda başarısız olmuştur. Osmanlı Devleti'nden aldığı imtiyazı, 1890 yılında “Societe du Chemin de Fer Ottomane de Jaffa a Jerusalem et Prolongement (Yafa-Kudüs ve Uzantıları Osmanlı Demiryolu Şirketi)” adıyla kurulmuş olan şirkete satmak zorunda kalmıştır²¹¹. Bu arada Yusuf İlyas isimli bir kişi, İngiliz sermayesi ile Hayfa'dan Şam'a kadar olan demiryolu inşası için imtiyaz talebinde bulunmuş²¹²; ancak amacının siyasî olduğu, İngiliz hükümetinin bu kişi vasıtasıyla imtiyaz elde ederek Suriye'yi ele geçirme gibi bir isteğinin olduğu düşünüldüğünden dolayı demiryolu inşasına izin verilmemiştir²¹³.

31 Mart 1890 tarihinde Fransız sermayesiyle inşasına başlanılan 87 kilometre uzunluğundaki Kudüs-Yafa demiryolu hattı, iki buçuk yılda tamamlanmış ve 26 Eylül 1892 tarihinde görkemli bir resmî törenle ulaşımına açılmıştır. Törende Kudüs Mutasarrıfı İbrahim Paşa, II. Abdülhamid'i temsilen yaveri Ahmed Celaleddin Paşa, Nafia Nezaretini temsilen Hayreddin Bey, konsoloslar ve şehir ileri gelenleri hazır bulunmuşlardır.

Demiryolunun gelişi Kudüs ile Yafa arasındaki ulaşımı on iki saatten üç buçuk saate düşürmüş, diğer taraftan Kudüs'teki şehir yaşamında önemli değişimleri de beraberinde getirmiştir. Daha çok tüketici bir ekonomiye sahip olan ve nüfusu hızla artan Kudüs'e ihtiyaç maddeleri daha kolay ve daha kısa zamanda taşınmış, hatta şehirde baş gösteren susuzluk problemi, Bittir köyünden trenle su taşınarak halledilmeye çalışılmıştır²¹⁴.

²⁰⁹ Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 188

²¹⁰ BOA., Y. PRK. TKM., 13/60, (04/Ra/1306); BOA., Y. PRK. TKM., 14/1, (02/R/1306)

²¹¹ Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 188

²¹² BOA., Y. PRK. AZJ., 16/74, (11/N/1307)

²¹³ BOA., Y. EE., 5/13, (30/L/1307)

²¹⁴ Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 189–190

Ancak Kudüs-Yafa demiryolu, uzun süre diğer bölgelerle bağlantısı olmayan bir hat olarak kalmıştır. 1904 yılında Hicaz demiryolu Hayfa'ya kadar uzatılmış, baş mühendis Meissner Paşa, 1908 yılında Hicaz demiryolunu Afule'den çıkarılacak bir uzantı ile Nablus'a, oradan da Kudüs'e bağlamaya yönelik bir proje önermiştir. Afule-Kudüs hattının yapılması durumunda, Fransız işletmesindeki Kudüs-Yafa hattında yapılmakta olan malın ihracının Hayfa limanına yönlendirilebileceği endişesini taşıyan Fransızlar bu projeyi engellemeye çalışmışlardır. Meissner'in önerdiği hattın yapımına 1912 yılında başlanabilmiş, 1914 yılına gelindiğinde ise sadece Nablus'a kadar olan bölüm bitirilebilmiştir. Kudüs'ü Hicaz demiryoluna bağlama projesi, I. Dünya Savaşı sırasında gerçekleştirilmiştir. Cemal Paşa'nın maiyetinde görev yapan Messner Paşa, altı ay gibi kısa bir sürede Afule-Nablus hattını Mesudiye'den çıkan bir uzantı ile Ramle istasyonundan Kudüs'e bağlamıştır. 1915 yılının Nisan ayında tamamlanan bu hat Ramle'den sonra devam ettirilerek Telüşşeria üzerinden Birüssebi'ye ve oradan da sınıra ulaştırılmıştır. Böylece Filistin bölgesinin demiryolu ağı, 1916 yılının başında tamamlanmıştır²¹⁵.

²¹⁵ Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 190–191; Geniş bilgi için bkz. Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, s. 126- 210

İKİNCİ BÖLÜM

2. YAHUDİLERİN FİLİSTİN'E GÖÇÜ

2.1. Yahudi Devleti İdeali

Yahudiler için Filistin özellikle de Kudüs, tarihin ihtişam ve görkemini, geçmişte Tanrı ile insanın yakınlaştığı anları, gelecekte ise yaratan ile yaratılanın kaçınılmaz birleşmesini simgeler. Musevi inancına göre, insanın yaratılışı Kudüs'te başlamıştır. Burası evrenin merkezi olup¹, Tanrı tarafından İsrailoğulları'na verilmiştir. Tevrat'ta bahsedilen “Vaadedilmiş Toprak” Filistin'e ilk olarak Hz. İbrahim tarafından Irak'tan, ikinci olarak da Hz. Musa tarafından Mısır'dan getirilen Yahudiler, Hz. Musa'dan sonra idareyi ele alan Yaşua döneminde Filistin'de devletlerini kurmayı başarmışlardır. Ancak kurulan bu devletler, Asur ve Babil Krallıkları tarafından yıkılınca, Yahudiler toplu olarak Babil'e (Irak'a) götürülmüşlerdir. Böylece Yahudiler için “Birinci Sürgün” hayatı başlamıştır.

Pers Kral Cyrus (Hüsrev), MÖ. 539'da Babil Krallığı'nı ortadan kaldırınca Yahudiler serbest kalmış, büyük bir kısmı Filistin'e geri dönerek devletlerini yeniden kurmuşlardır. Kurulan bu devlet, yarı bağımsız devlet statüsünde olup, İran ve Roma'nın vassalı olarak yaşamıştır. Yahudiler, Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyetinden kurtulmak için M.S 135'de isyan etmişlerdir. Bu isyan sonucunda Roma İmparatorluğu, Yahudilerin tamamını göçe tabi tutarak Filistin'den çıkarmıştır. Bu göç ise Yahudilerin “İkinci Sürgün” hayatını başlatmıştır.

Filistin'den ayrılıktan sonra dünyanın birçok yerine dağılan Yahudilerin bu yeni hayat dönemine “Diaspora Hayatı” denmiştir. Göç ettikleri şehirlerde, Ghettolarda² yaşayan Yahudiler, din adamları olan hahamların idaresinde millî ve dinî kimlik ve ideallerini unutmamışlar ve inatla yaşatmışlardır. Çünkü kendilerini “Tanrının seçkin kulları” olarak görmüş ve Filistin'i de “vaadedilen ebedi vatan” olarak

¹ Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 78

² Diğer din ve ırkların mahallelerinden ayırma tabi tutulmuş Yahudi mahallesi. Süleyman Kocabaş, *Tarihimizde Komplolar Odaklar...Olaylar...Kayıplar...*, İstanbul, 2003, 2. Baskı, s. 74

değerlendirmişlerdir³. Bu inanç, Yahudilerin benliklerine öylesine yerleşmiştir ki, dünyanın dört bir yanına dağılmış ümmetini Kral Davud’un altı köşeli yıldızı altında toplayacak ve onlara kutsal topraklara kadar önderlik edecek bir Mesih’in gelişini, büyük bir sabır ve tevekkülle beklemeye razı etmiştir. Yahudiler, sinagog ayinleri sırasında sürekli olarak Filistin’e dönmek için dua etmişlerdir⁴. Yahudilerin Filistin’e dönüp burada devletlerini yeniden kurma ideali, “Siyonizm”⁵ olarak adlandırılmıştır. Ancak bu dönemde Yahudilerin, kurtuluşları için bir Mesih’in geleceğine inanmış olmaları pasif kalmalarına neden olmuştur⁶. XV. yüzyılda Girit’te çıkan Moiz veya Mosez’den XVIII. yüzyılda İzmir’de beliren Abulafia’ya kadar Yahudilerin bekledikleri Mesih olduğunu iddia eden birçok simalar görünmüş ve bunlar Yahudiliğin ümit ve hayallerini beslemişlerdir. Hatta 1665’de İzmir’de Sabatay Sevi’nin kendisini Mesih diye ilan etmesi İskenderiye, Selanik ve Halep’ten Londra, Hamburg, Amsterdam’a kadar olan Yahudi âlemini inandırmış ve Filistin’e dönmek için hararetle hazırlıklara girişilmiştir⁷. XIX. yüzyılın ortalarından sonra “Mesihçi Siyonizm” dönemi sona ermiş, yerini “Siyasî Siyonizm”e bırakmıştır.

“Siyonizm” terimi, ilk olarak XIX. yüzyılın son çeyreğinde bir Rus Yahudisi olan Nathan Birnbaum tarafından siyasal edebiyata sokulmuştur. Birnbaum, 1880 yılından itibaren Mathias Acher takma adıyla Yahudi milliyetçiliğinin geliştirilmesinde aktif bir rol oynamıştır⁸. Kendisinin çıkarttığı, *Kendi Kendine Kurtuluş (Selbst Emanzipation)* adlı derginin 1 Nisan 1890 tarihli sayısında, Siyonizmi, Musevileri Filistin’e yerleştirmek amacını güden ve üyelerinin Yahudilerden oluştuğu bir siyasal parti örgütünün kurulması olarak anladığını dile getirmiştir.

³ Eski Ahit’e göre, Tanrı Yahuda kutsal toprakları kıyamete kadar tasarruflarında kalmak üzere İbrahim (Abraham) Peygamber ve ümmetine adamıştır. Mim Kemal Öke, *Siyonizm’den Uygarlıklar Çatışmasına Filistin Sorunu*, İzmir, 2002, 4. Baskı, s. 23

⁴ Gerek günde üç kez yapılan ibadet sırasında ve gerek yemek sonrası şükran ifadelerinde, Süleyman Tapınağının Kudüs’te yeniden onarımı için tanrılarına yalvarmışlardır. Yılda iki kez, Fısıh Bayramı şenliklerinde ve Kefaret Gününün sonunda büyük bir heyecanla ümitlerini dile getirmişler, “Gelecek sene Kudüs’te (buluşmak üzere)!” diye dua etmişlerdir. Öke, *Siyonizm’den Uygarlıklar Çatışmasına Filistin Sorunu*, s. 23–24

⁵ Tarihsel açıdan Siyon, sonradan Kudüs denecek olan kente ait tepelerden, Jebusitler tarafından tahkim edilmiş birinin adıdır. Tevrat’ta “gene de Dâvud Siyon kalesini zaptetmeyi başardı ve bundan böyle burası Davud’un Kenti diye bilindi” demektir (II. Samuel 5–7). Böylece Siyon önce tüm Kudüs kentini, daha sonra tüm Filistin’i tanımlamak için kullanılan bir kelime durumuna gelmiştir. Klaus J. Herrmann, “Siyasal Siyonizm ve Anti Semitizm Üstüne Tarihsel Perspektifler”, *Siyonizm ve Irkçılık*, Atatürk’ün 100. Doğum Yılına Armağan, Ankara, 1982, s. 221

⁶ Kocabaş, *Tarihimizde Komplolar*, s. 75

⁷ Karasapan, *Filistin ve Şark-ül Ürdün II*, s. 33

⁸ Herrmann, “Siyasal Siyonizm ve Anti Semitizm Üstüne Tarihsel Perspektifler”, s. 220

Bu terim kısa bir süre sonra Yahudi çevrelerince benimsenmiş ve giderek Musevi milliyetçileri tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Zamanla “Siyonizm”, Musevileri Filistin’de yerleştirme girişimlerinin, siyasal olsun ya da olmasın tümünü kapsayacak bir anlam kazanmıştır⁹.

2.2. Avrupa’daki Milliyetçilik Hareketlerinin Yahudiler Üzerindeki Etkisi

Dünyanın her tarafına dağılmış bulunan Yahudilerin milli bir şuur etrafında birleşmeleri, yani Siyonizm hareketinin doğuşu, 19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa’da hızlanan milliyetçilik hareketleri ile de yakından ilgilidir. Bilindiği gibi Alman Milli Birliğinin kuruluşu (1871), hemen bütün Avrupa’da milliyetçilik akımlarına hız vermiştir. Fransa’nın 1871’de Prusya’ya yenilmesi, bir yandan intikamcılık ve öte yandan Fransız milliyetçiliğini kışkırtırken, Balkanlar’da da Slav milliyetçiliği ortaya çıkmıştır.

Bu durum, Yahudiler üzerinde biri olumlu, diğeri olumsuz birbiri ile çelişkili gibi görünen iki etki meydana getirmiştir. Avrupa’daki milliyetçilik, Avrupa ülkelerine dağılmış bulunan Yahudileri de milliyetçiliğe sevk etmiş, ancak bu daha çok bir din-kültür milliyetçiliği şeklinde kendini göstermiştir. Farklı ülkelerde yaşayan Yahudiler de kendi millî kültürlerini incelemeye ve geliştirmeye başlamışlardır. Eski Yahudi kültürünün incelenmesi ise, Yahudilerde dine dayanan millî duyguların uyanmasına, gözlerini Filistin bölgesine çevirmelerine sebep olmuştur. Dolayısıyla Siyonizm, bir bakıma Avrupa milliyetçiliğinin bir eseri halinde doğmaya başlamıştır. Ne var ki, Avrupa milliyetçiliği aynı zamanda her ülkede Yahudi aleyhtarlığını yani anti-semitizmi de tahrik etmiştir. Eskiden beri Yahudileri sevmeyen bu milli toplumlarda Yahudi aleyhtarlığı birdenbire şiddetlenmiştir¹⁰. Avrupalı devletler, Yahudilere karşı iki yönlü bir politika tercih ederek bazen korumuşlar bazen de sömürmüşler hatta zulmetmişlerdir. Ancak Rusya, baştan beri Yahudilere karşı derin bir düşmanlık beslemiş ve onları her zaman istenmeyen yabancılar olarak görmüştür. 1772-95’teki Polonya’nın bölünmesine kadar Yahudileri topraklarından uzak tutmayı başaran Rusya, bu tarihten sonra kalabalık bir Yahudi nüfusunu barındırmak zorunda kalmıştır. Ancak Ruslar bu durumdan ”Halledilmesi gereken Yahudi sorunu” olarak bahsetmeye

⁹ Öke, *Siyonizm’den Uygurluklar Çatışmasına Filistin Sorunu*, s. 23

¹⁰ Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları*, s. 12

başlamışlar ve sorunun, ya asimilasyon ya da ihraç yoluyla halledilebileceğini düşünmüşlerdir.

Ruslar Yahudileri ilk önce Baltık'tan Karadeniz'e uzanan ve yirmi beş kentten oluşan, sınırlandırılmış yerleşim bölgesine götürmüşlerdir. Bu bölgenin dışında yaşamak şöyle dursun, özel yasal izin almadan Yahudilerin bu bölge dışına çıkmaları dahi kesinlikle yasaklanmıştır. Daha sonraki kararnamelerle, Yahudilerin bu bölgelerin neresinde yaşayabilecekleri ve bölgede ne yapabilecekleri tespit edilmiştir. Teorik olarak Yahudileri bu şekilde üretici bir çalışmaya, yok denecek kadar az olan toprağı işlemeye teşvik etmişlerdir. Pratikte ise Yahudilerin gittikçe fakirleşmesine ve bölgeye Yahudi kalabalığının grup grup doluşmasına sebep olmuştur.

1827'de I. Nicolas, yayınladığı “Kanton Kararnameleri” uyarınca on iki ile yirmi beş yaş arasındaki Yahudi erkeklerini toplayarak, daha genç çocukların da vaftiz olmaya zorladıkları askeri depolardaki kanton okullarına yerleştirmelerini emretmiştir. Hükümet Yahudi okullarını bir an önce yok etmek istemiş, yetkililer vaftizin yaygınlaştırılması için Yahudi çocukları, eğitim dilinin Rusça, Lehçe veya Almanca olduğu devlet okullarına gitmeleri için zorlamışlardır. 1840'ta kurulan bir komite, dinsel Yahudi kitaplarını sansür ederek imha etmiş, yalnız Vilna'da ve Kiev'de iki matbaaya izin verilmiştir. Üç yıl sonra Yahudiler Kiev'den tamamen kovulmuşlardır.

Yüzyılın içinde, Yahudilerin aleyhine ve faaliyetlerini düzenleyen yığınlarca yeni kanunlar ve kararnameler yayınlanmıştır. Ancak çoğu, rüşvet sayesinde göz ardı edilmiştir. Zengin aileler, devlet okulunda veya askerlikte çocuklarının yerine gidecek çocuklar satın almışlardır. Seyahat etmelerine, kentlerde oturmalarına, yasaklanmış işlerde çalışmalarına izin veren yasal izinleri de sadece para karşılığı elde edebilmişlerdir. 1856'da yeni Çar II. Alexander liberal bir dönem başlatarak, uzun dönem asker, üniversite mezunu veya “yararlı” tüccar olmaları halinde Yahudilere bazı haklar tanımıştır. Bu dönem 1863' teki Polonya isyanı ile sona ermiştir. II. Alexander'ın suikast sonucu öldürülmesinden sonra da, Yahudilerin Rusya'daki durumu hızla

bozulmuş¹¹, Yahudi düşmanlığı saldırı şeklini almıştır. Bu olay, Yahudilerin kitleler halinde Rusya'dan göç etmeleri zorunluluğunu doğurmuştur¹².

2.3. Filistin'de Yahudi Devleti Kurulması Fikrinin İlk Öncüleri

Dünyanın dört bir yanına dağılan Yahudiler, din adamları olan hahamların idaresinde millî ve dinî kimliklerine olan bağlılıkları sebebiyle, yüzyıllar boyunca varlıklarını devam ettirmişler ve bir gün mutlaka devlet kuracakları inancını hiçbir zaman kaybetmemişlerdir. Bu inancın sürekli canlı tutulmasında hahamlar büyük rol oynamışlardır. XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa'daki milliyetçilik hareketleri sonrasında oluşan Yahudi aleyhtarlığı ve XIX. yüzyılın başlarından itibaren Rusya'daki Yahudilerin kötü muameleye tabi tutulmaları hahamların olaya bakış açısını değiştirmiştir. Bu dönemde hahamlar, devlet kurabilmek için Mesih beklemek yerine daha somut çalışmalara yönelmişlerdir.

Yehudah Alkalai, Zwi Hirsch Kalischer, Moses Hess bu yöndeki çalışmalarla dikkat çeken hahamlardır. Alkalai 1848'de yayınlanan "Yahuda'nın Teklifi", Kalischer 1862'de yayınlanan "Sion'a Bakış" ve Hess de yine 1862'de yayınlanan "Roma ve Kudüs" isimli eserlerinde Sırp, Macar ve İtalyan örneklerinden hareketle fiili çalışmayı ön plana çıkarıp hedef olarak Filistin'i göstermişler ve Yahudilerin burada devlet kurmalarını istemişlerdir¹³.

Filistin'de bir *Yahudi Devleti* kurulması fikrini hayata geçirmeye çalışan ilk kişi ise Haham Kalischer'dir. Kalischer, Musevilerin kutsal topraklarda bir bayrak altında toplanabilmeleri için, Avrupa'nın Musevi topluluklarının liderlerinin birleşmesi, bir dernek kurmaları ve bu derneğin de Musevi egemenliğinin Filistin'de yeniden tesis edilebilmesi için çalışması gerektiğine inanmıştır. Kalischer, 1836 gibi erken bir tarihte Rothschildler'e zamanın Filistin ve Mısır valisi olan Kavalalı Mehmed Ali Paşa'dan Kudüs'ün satın alınması için bir girişimde bulunmalarını rica etmiştir. Bir süre sonra Moses Montefiore ile de görüşerek yine aynı istekte bulunmuştur. Kalischer'in bu çabaları ilk başta somut bir sonuç vermemişse de, Cremieux'nün yeryüzündeki

¹¹ Paul Johnson, *Yahudi Tarihi*, (Çev. Filiz Orman), İstanbul, 2000, s. 336–337

¹²; Alan R. Taylor, *İsrail'in Doğuşu 1897–1947 Siyonist Diplomasinin Analizi*, (Çev. Mesut Karaşahan), İstanbul, 2001, s. 14; Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları*, s. 13

¹³ Kocabaş, *Tarihimizde Komplolar*, s. 81

dindaşlarına yardım amacı ile kurmuş olduğu “Evrensel İsrailoğulları Birliği” (Alliance Israelite Universelle) bu Musevi aydının fikirlerini değerlendirerek 1870’de Yafa’da “İsrail’in Umudu” (Mikveh Israel) adlı bir tarım okulu ve yerleşim merkezi kurmayı kabul etmiştir¹⁴.

Filistin’de Yahudi Devleti kurulması fikrine sahip bir başka kişi de, Yahudi asıllı İngiltere Başbakanı Benjamin D’İsraeli’dir. Başbakan Benjamin D’İsraeli, 1851 yılında arkadaşı Lord Stanley’le Lord Corrington’un High Wycombe’daki parkında gezmeye çıktığı bir sırada Lord Stanley’e Filistin’in sınırsız doğal nimetlerinin bulunduğunu, bütün ihtiyacının ise çalışacak çiftçiler ve onların korunması olduğunu belirtmiştir. Toprağın Osmanlı Devleti’nden satın alınabileceğini, paranın Rothschildler’den ve ileri gelen İbrani kapitalistlerinden geleceğini, Osmanlı Devleti’nin iflasın eşiğinde olduğundan gelir sağlamak için her şeye razı olacağını, yapılacak şeyin toprak üzerindeki haklara sahip kolonilerin kurulması ve güvenliğin teminat altına alınması olduğunu, vatandaşlık konusunun bunların gerçekleşmesine kadar bekleyebileceğini söylemiştir. Bu konuların sık sık Yahudi halkının gündemine geldiğini ve bunları gerçekleştirecek yeni Mesih’in ulusunun gerçek kurtarıcısı olacağını da sözlerine eklemiştir¹⁵. Ancak İngiltere Başbakanı Benjamin D’İsraeli fikirlerinin uygulamaya konulması için hemen bir girişimde bulunmamıştır.

Yahudilerin Filistin’e yerleşmeleri konusundaki ilk girişim, Laurence Oliphant¹⁶ tarafından 1879’da Osmanlı Devleti’ne sunulan bir teklifle gerçekleşmiştir. Oliphant’ın teklifine göre, Belka Sancağı’na bağlı büyük bir arazi Yahudi yerleşimine açılacak, buraya bir çeşit özerklik verilecek ve böylece Yahudiler kendi iç işlerini yürütebileceklerdir. Yahudilerin bölgeye yerleşimi, Osmanlı Devleti ve diğer devletlerle olan ilişkileri “İskân-ı Muhâcirîn Osmanlı Kumpanyası” tarafından düzenlenecektir. Başlangıçta İngiliz çıkarlarına hizmet amacıyla, sonradan da Avrupa’nın çeşitli ülkelerinde zor durumda kalan Yahudileri kurtarmak için Filistin’e Yahudi

¹⁴ Öke, *Siyonizm’den Uygarlıklar Çatışmasına Filistin Sorunu*, s. 25; Karasapan, *Filistin ve Şark-ül Ürdün II*, s. 35–36

¹⁵ Johnson, *Yahudi Tarihi*, s. 350

¹⁶ 1829 yılında Güney Afrika’da İngiliz sömürgesi Kap’ta doğmuştur. İngiltere’de yazarlık, avukatlık, gazetecilik, diplomatlık ve milletvekilliği görevleri yapmıştır. Bir ara Amerika’da Hristiyan mistiği olarak bulunmuştur. 1865’te Muhafazakâr Parti’den parlamentoya girmiştir. 1882 yılında eşiyle birlikte göçmen sıfatıyla Hayfa’ya yerleşip Siyonizm’in kurucuları arasında yer almıştır. 1888 yılında da ölmüştür. Bayram Kodaman-Nedim İpek, “Yahudilerin Filistin’e Yerleştirilmeleriyle İlgili Olarak II. Abdülhamid’e 1879’da Sunulan Lâyiha”, *Belleten*, c. LVII, Ağustos, 1993, S. 219, s. 567–568

yerleştirmeyi düşünen Oliphant'ın girişimi, Osmanlı devlet adamlarının dikkatini bu bölgede Yahudiler lehine değişecek nüfus dengesine çekmiş ve bunun bölgedeki yönetimi olumsuz yönde etkileyeceği kanaatini doğurmuştur. Çünkü nüfusun büyük çoğunluğunu Müslümanların oluşturmalarına rağmen buradaki dinî cemaatler arasında hassas bir denge bulunmaktaydı. Ayrıca XIX. yüzyılın başından itibaren giderek artan misyonerlik faaliyetleri sonucunda bölgede Rusya, İngiltere, Fransa, Almanya ve İtalya'nın yönetiminde kiliseler, dinî okullar ve dernekler kurulmuştu. Cemaatler arası dengenin bozulmasının Osmanlı Devleti yönetimini ve Kudüs'ün konumunu olumsuz yönde etkileyeceğinin farkında olan II. Abdülhamid, genel olarak Osmanlı Devleti topraklarına Yahudi göçüne itiraz etmemesine rağmen, Filistin'e Yahudi yerleşimine karşı kesin bir tavır sergilemiştir. Bu çerçevede Oliphant'a verilen cevapta, dışarıdan gelen Yahudilerin asla Filistin'e yerleştirilmeyecekleri, ancak isterlerse Mezopotamya, Anadolu ve Rumeli bölgelerine yerleştirilebileceği bildirilmiştir¹⁷.

2.4. Filistin'in Yahudileştirilmesi İçin Oluşturulan İlk Teşkilatlar

Yahudilerin Filistin'de bir arada yaşama istekleri, onları farklı isimler altında, fakat aynı amaca yönelik teşkilatlar çatısı altında toplamıştır. 1860'da Paris'te, dünyanın her tarafındaki mazlum ve mağdur Yahudilere yardım için kurulan “Evrensel İsrailoğulları Birliği” (Alliance Israelite Universelle), Filistin'in Yahudileştirilmesi gayreti içerisinde olan ilk teşkilattır. Bunu bir yıl sonra Londra'da kurulan “Londra İbrani Müessesesi” izlemiştir¹⁸. Rusya'da başlayan Yahudi aleyhtarlığı sonucunda Yahudiler, 1881 yılında Odessa'da “Hovevei Zion” (Zion'u Sevenler veya Siyon Âşıkları) adı ile bir dernek kurmuşlardır. Bu derneğin amacı da aynıdır¹⁹.

Hovevei Zion Derneği içinden ayrılan 500 kadar Yahudi genci “Biluim Hareketi” adı ile ayrı bir hareket başlatmışlardır. Biluim hareketine mensup gençlerden küçük bir grup 1882 Haziranında İstanbul'dan geçerek Yafa'ya gitmek istemişlerse de, Osmanlı Devleti'nin yasakları dolayısıyla bunlardan ancak birkaçı Filistin'e ulaşabilmiş, fakat orada herhangi bir organize hareket yaratamamışlardır. Biluim

¹⁷ Kodaman-İpek, “Yahudilerin Filistin'e Yerleştirilmeleriyle İlgili Olarak II. Abdülhamid'e 1879'da Sunulan Lâyiha”, s. 568–571; Tufan Buzpınar, “II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında Filistin'de Yahudi İskanı Girişimleri (1879–1882)”, *Türkiye Günlüğü*, S. 30, (Eylül-Ekim 1994), s. 58–63

¹⁸ Çelik, “Filistin”, *DGBİT* 13, s. 138

¹⁹ Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları*, s. 13; Öke, *Siyonizm'den Uygarlıklar Çatışmasına Filistin Sorunu*, s. 28

hareketi İstanbul Yahudilerine kadar uzanmış ve İstanbul'daki Bilu grubu 1882'de "Bilu Manifestosu" adı ile bir bildirge yayınlamıştır. Bu, Filistin'de bir Yahudi yurdu kurulmasını isteyen ilk Siyonist belgedir.

"Bilu'nun Öncüleri" imzasını taşıyan manifesto, Yahudi milletinin, mabetleri yüzlerce yıl önce yakılıp yıkıldıktan sonra, dünya üzerinde bir "sürgün" hayatı yaşamaya başladığını, fakat bu sürgünün bir uyku ve rüyadan başka bir şey olmadığını, Yahudilerin canlanmak için hiçbir şey yapmadığını söyledikten sonra, bütün Yahudi toplumlarının Bilu derneklerini kurmak istemiş ve Bilu derneklerinin merkezinin Kudüs olacağını, yönetim kurulunun da Kudüs'te bulunacağını bildirmiştir.

Bilu Manifestosu, esas olarak şu istekleri ileri sürmüştür.

1. *Ülkemizde (yani Osmanlı Devleti'nde) bir vatan bize Allah tarafından verilmiştir. Tarihimizin arşivinde kayıtlı olduğu gibi, bu vatan (yani Filistin) bizimdir.*
2. *Bu vatani bize vermesini Sultandan rica edeceğiz. Eğer bu vatani elde etmek mümkün olmaz ise hiç değilse, bu büyük devletin (Osmanlı Devleti) içinde bizim de küçük bir devlete sahip olmamızı rica edeceğiz. Bu devletin iç idaresi bize ait olacak (yani özerklik) ve medenî ve siyasî haklarımıza sahip bulunacağız. Dış politikada Osmanlı Devleti ile birlikte hareket edeceğiz.*

Bilu hareketi, Yahudiler arasında fazla bir ilgi uyandırmamış ve bir sonuç vermemiştir²⁰.

1881 yılında Yahudilerin Filistin'e göç etmesinden sonra oluşturulan yeni teşkilatlar ise yine Filistin'in Yahudileştirilmesi amacıyla, ancak bu sefer toprak satın almayı desteklemek üzere kurulan şirketler, fonlar şeklinde kendini göstermiştir.

2.5. Filistin'e İlk Yahudi Göçü

Avrupa ve Rusya'da Yahudi aleyhtarlığının şiddetlendiği dönemde Rus Çarı II. Alexander, bir suikast sonucu öldürülmüş ve Rus otoriteleri de bu suikasttan Yahudileri sorumlu tutmuştur. Rusya'nın o zamana kadar Yahudilere uyguladığı baskıcı yönetim, bu olaydan sonra saldırılar şekline dönüşmüştür. Saldırıları dayanamayan Yahudiler,

²⁰ Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları*, s. 14–15

Rusya ve Polonya'daki yerleşim bölgesinden toplu olarak göç etmeye başlamışlardır. “Aliyah” adı verilen bu göçlerin ilk dalgası 1881–1891 tarihleri arasında olmuş ve yaklaşık 145.000 Yahudi, Rusya'yı terk ederek Batı Avrupa ve Amerika'ya göç etmiş, bunlardan 3000'e yakın bir kısmı da Filistin'e gelmiştir²¹. Filistin'e gelen Yahudileri, Odessa'dan Siyon Âşıkları Cemiyeti sevk ve finanse etmiştir²².

Filistin'e gelen bu göçmenler tarafından, 1882 yılında Yafa yakınlarında, Mikveh Israel'den sonra ilk Yahudi kolonisi olarak “Siyon'da Birinci” anlamına gelen Rishon Le-Zion kurulmuştur. Bu koloniyi daha sonra “Yakub'un Hatırası” anlamında Zikhron Ya'akov, “Köşe Taşı” diye tercüme edilen Rosh Pina ve “Ümit Kapısı” anlamına gelen Petah Tikva gibi küçük koloniler takip etmiştir²³. Bu ilk kolonilerdeki göçmenler, Filistin bölgesi hakkında hiçbir fikir sahibi olmadıkları için ziraat usullerinde sıkıntı çekmişler ve sıtma yüzünden de insan kayıplarına uğramışlardır²⁴. Zor durumda kalan bu göçmenlere ünlü Yahudi zengini Baron Edmond de Rothschild yardım etmiş ve bunlar için 5-6 milyon sterlin harcamıştır. Rothschild'den sonra Yahudi kolonizasyonu için en büyük yardımda bulunan bir diğer ünlü Yahudi zengin ise Baron Maurice de Hirsch olmuştur²⁵. Bunlar sayesinde Filistin bölgesindeki koloniler kendilerini toparlamışlardır.

Osmanlı Devleti'ne Yahudi göçleri aralıklarla devam etmiş ve gelen yeni göçmenler de Filistin bölgesine yönelmişlerdir. Bu durumu siyasî ve sosyal açıdan uygun bulmayan Osmanlı Devleti, gelecek olan Yahudi göçmenlerin Osmanlı Devleti tâbiyetine geçmeleri, kanunlara uymaları ve Filistin bölgesi dışında yerleştirilmeleri şartıyla kabul edebileceğini bir fermanla duyurmuştur²⁶. Bunun üzerine Eflâk'tan göç eden üç-dört yüz hane yabancı uyruklu Yahudi, Osmanlı Devleti tâbiyetini kabul etmek suretiyle Suriye topraklarına yerleşmeye çalışmıştır²⁷. Ancak Osmanlı Devleti'ne

²¹ Kodaman-İpek, “Yahudilerin Filistin'e Yerleştirilmeleriyle İlgili Olarak II. Abdülhamid'e 1879'da Sunulan Lâyiha”, s. 571; Taylor, *İsrail'in Doğuşu*, s. 14

²² Kocabaş, *Tarihimizde Komplolar*, s. 82

²³ Karasapan, *Filistin ve Şark-ül Ürdün II*, s. 38; Dan Giladi, “The Agronomic Development of the Old Colonies in Palestine (1882–1914)”, *Studies on Palestine During the Ottoman Times*, (Ed. Moshe Ma'oz) Jerusalem, 1975, s. 176

²⁴ Karasapan, *Filistin ve Şark-ül Ürdün II*, s. 38

²⁵ Süleyman Kocabaş, “Vaat Edilmiş Toprak” *Filistin İçin Mücadele Türkiye ve Siyonizm*, İstanbul, 1987, s. 139

²⁶ BOA., Y. PRK. BŞK., 6/77, (04/Z/1299)

²⁷ Kodaman-İpek, “Yahudilerin Filistin'e Yerleştirilmeleriyle İlgili Olarak II. Abdülhamid'e 1879'da Sunulan Lâyiha”, s. 572

yapılan göçlerin kasıtlı olması, bu göçlerin arkasında Siyonist teşkilatlar ile emperyalist Avrupa devletlerinin olması, parçalanmak üzere olan Osmanlı Devleti'ni harekete geçirmiş ve Yahudi göçünün engellenmesi için bazı tedbirler almaya yöneltmiştir.

2.6. Osmanlı Devleti'nin Yahudi Göçünü Engellemek İçin Aldığı Tedbirler

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar topraklarında yaşamak isteyen Yahudileri, hiçbir zaman geri çevirmemiş ve yerleşmeleri için gerekli kolaylığı göstermiştir. 1394 yılında II. Murad zamanında, Fransa Kralı VI. Charles tarafından kovulan Yahudiler, Osmanlı Devleti'ne sığınan ilk Yahudi göçmenler olmuşlardır. Bunları daha sonra Orta Avrupa Yahudileri izlemiştir²⁸. XV. yüzyılda Portekiz ve İspanya'da ölümle tehdit edilerek Hristiyan olmaya zorlanan, 1492 yılında da bu ülkelerden kovulan Yahudiler, toplu olarak göç etmek zorunda kalmışlar ve bunların büyük bir çoğunluğu Osmanlı Devleti'ne sığınmışlardır. Hatta Padişah II. Bayezid, Yahudileri kurtarmak için kendi özel gemisini göndermiş, Osmanlı Devleti içerisindeki tüm Yahudilere iyi davranılması yolunda da bir irade yayınlamıştır. Yahudilerin Osmanlı Devleti'nde iyi karşılandıkları haberi, Yahudiler arasında yayılınca XVI. yüzyılda Macaristan, Doğu Avrupa, Kırım ve Asya'nın kimi yerlerinden göçler başlamış, Osmanlı Devleti'ne ulaşan göçmenler, İstanbul, Selanik, Edirne, Bursa, Amasya ve Tokat'a yerleştirilmişlerdir²⁹. Bir kısım göçmen de Filistin bölgesine yerleşmiştir.

Osmanlı Devleti yönetiminin Müslüman olmayanlara karşı hoşgörülü tavrı, devletin ticarî imkânları ve sahip oldukları sanatlarını kolayca icra edebilecekleri zeminin olması nedeniyle Yahudiler, Osmanlı Devleti'ne yerleşmeyi tercih etmişlerdir³⁰. XVI. yüzyıldan sonra Yahudi göçü yoğunluğunu kaybetmeye başlamış, ancak aralıklarla ve küçük gruplarla da olsa gerek Osmanlı Devleti'nin diğer topraklarına gerekse Filistin bölgesine göçler devam etmiştir³¹. Özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren aşırı dinci "Hassidim" hareketinin etkisi ile pek çok Yahudi, Filistin

²⁸ Ahmet Hikmet Eroğlu, *Osmanlı Devleti'nde Yahudiler (XIX. Yüzyılın Sonuna Kadar)*, Ankara, 1997, s. 61

²⁹ Salâhi R. Sonyel, "Osmanlı İmparatorluğu'na Yapılan İlk Musevi Göçlerinin Beşyüzüncü Yıldönümü", *Belleten*, c. LVI, S. 215, Nisan 1992, s. 201–202; Eroğlu, *Osmanlı Devleti'nde Yahudiler*, s. 62–63; Cevat Rifat Atilhan, *İslâmı Saran Tehlike ve Siyonizm*, İstanbul, (Tarihsiz), s. 38–39

³⁰ M. Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, İstanbul, 1997, s. 29

³¹ Eroğlu, *Osmanlı Devleti'nde Yahudiler*, s. 64

bölgesine akın etmiş ve kendilerini ibadete adanmışlardır. Bu dindar gruplar “haluka” denilen, Avrupa’da toplanıp Filistin bölgesinde dağıtılan sadakalarla hayatlarını devam ettirmişlerdir³².

Osmanlı Devleti, topraklarına göç eden Yahudilere sürekli kucak açmış ve Yahudilerle ciddi hiçbir sıkıntı yaşamamıştır. Ancak bu durum, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ısrarla Filistin’e yerleşmek isteyen yabancı uyruklu Yahudilerin giderek artmasıyla değişmeğe başlamıştır. Filistin’e Yahudi göçü siyasî çehre kazanıp, Filistin’de bir Yahudi devleti kurma çalışmaları hızlanınca, Yahudilerin Osmanlı Devleti’ne yerleşmelerine sınırlamalar getirilmiştir.

Osmanlı Devleti tarafından bir yandan dış temsilciler aracılığı ile Avrupa devletlerini ve Amerika’yı, Yahudilerin Filistin’e göçünü teşvik etmemeleri hususunda ikna girişimleri sürdürülmüş, diğer yandan da yeni kanunlarla Yahudilerin Filistin’e girişleri engellenmeye çalışılmıştır. 1882 yılından itibaren Yahudi hacı ve iş adamı dışındakilerin Filistin’e girişi yasaklanmıştır. Ancak birçok Yahudi kendilerine hacı ve iş adamı görüntüsü vererek bu yasağı çiğnemişlerdir. Filistin sınırlarına giren Yahudi hacıların bir kısmının izlerini kaybettirdiklerinin farkına varan Kudüs Mutasarrıfı Rauf Paşa, Osmanlı hükümetinden önlemlerin artırılmasını istemiştir. Bunun üzerine 1884’de çıkarılan bir kanunla, kapitülasyonların sadece ticarî bölgeler için geçerli olduğu gerekçesiyle Yahudi iş adamlarının Filistin’e girişi yasaklanmış, Yahudi hacılara da pasaportlarını bulundukları ülkelerdeki Osmanlı konsolosuna vize ettirmeleri ve Filistin’den ayrılmalarını sağlayacak miktarda depozito ödemeleri kaydıyla bir aylık süre için içeri alınmalarına izin verilmiştir. Ancak Avrupalı devletler, Filistin’e gelen Yahudiler arasında kendi vatandaşlarının da bulunduğunu ve kapitülasyonlar gereği bu kısıtlamaların uygulanamayacağı konusunda baskılar yapmışlardır. Bu baskılar sonucunda 1888 yılından itibaren grup halinde gelmemek kaydıyla Yahudilerin Filistin bölgesine girişlerine müsaade edilmiştir³³.

Ayrıca 5 Mart 1883’de çıkarılan yeni bir kanun ile yabancı uyruklu Yahudilerin Osmanlı Devleti topraklarında taşınmaz mal satın almaları yasaklanmıştır. Fakat Osmanlı tebaası olan Yahudilere herhangi bir yasak getirilmemesinden dolayı Siyonist

³² Öke, *Siyonizm’den Uygarlıklar Çatışmasına Filistin Sorunu*, s. 30

³³ Öke, *Siyonizm’den Uygarlıklar Çatışmasına Filistin Sorunu*, s. 75–76

örgütler, bu Yahudilere para vererek Filistin bölgesinde önemli miktarda toprak satın alınmasını sağlamışlardır. Bölgede bulunan idareci ve halktan birçok kişi de para kazanma arzusuyla, bu yıllarda Filistin'in önemli bir bölümünün Yahudilere satılmasında aracılık yapmışlardır.

II. Abdülhamid yönetimi, bu konuda bölgeden gelen şikâyetleri de göz önünde bulundurarak, yeni önlemler almak zorunda kalmıştır. 1891'de çıkarılan yeni bir kanun ile hiçbir Yahudi'nin Osmanlı vatandaşlığına alınmayacağı ve Yahudilerin Osmanlı topraklarına yerleşmesine müsaade edilmeyeceği belirtilmiştir. Daha sonra çıkarılan bir emir ile de başta Filistin olmak üzere tüm Osmanlı topraklarında Yahudilere toprak ve mülk satışı yasaklanmıştır. Ayrıca toprağını satmak zorunda kalan Filistinli Arapların toprakları, "Hazine-i Hassa" adına II. Abdülhamid tarafından satın alınarak Yahudilerin toprak satın alma yolu engellenmeye çalışılmıştır³⁴. Filistin'de toprak satın almalarına izin verilmeyen Yahudiler, Osmanlı Devleti aleyhine propagandaya başlamışlar ve İstanbul'da "İntikam" adlı gizli bir cemiyet kurmuşlardır³⁵. Birkaç ay sonra da, İngiliz Maslahatgüzarlığı tarafından verilen bir notada Filistin ve Suriye'de bulunan Rusyalı Musevî ailelerin himayesinin İngiltere'ye ait olduğu bildirilmiş³⁶, yasaklamalar konusunda müdahale edilmiştir. Başta İngiltere olmak üzere Avrupalı devletlerin işe karışması sonucunda yasaklama kararlarının uygulanmasında başarı sağlanamamıştır.

Bütün bunlara rağmen, 1891-1892 yıllarında Rusya'da şiddetlenen Yahudi aleyhtarlığı nedeniyle yeniden başlayan göç sırasında, Yahudilerin perişan durumu II. Abdülhamid'i etkilemiştir. II. Abdülhamid, Nisan 1893'de Yahudi Hahambaşısı Moşe Levi'yi huzuruna çağırarak, Rusya'dan ve diğer yerlerden kaçan Yahudilerden Türkiye'ye gelmek isteyenleri, Doğu Anadolu'ya yerleştirmek ve bunları IV. Ordu'ya asker olarak almak istediğini, böylece Yahudiler ile birlikte 10.000 kişilik bir kuvvet teşkil etmeyi düşündüğünü söylemiştir. Hahambaşı, Osmanlı Padişahı'nın Yahudi toplumuna bahsettiği bu şereften dolayı teşekkür etmiş ve bu konuyu Hahambaşılık Konseyi (Coseil du Grand- Rabbinate)' ne aktaracağını bildirerek Türk Museviliği adına

³⁴ Ahmet Akgündüz, "II. Abdülhamid'in Yahudilerin Filistin'e Yerleşmesini Yasaklayan Bir İradesi", *Türk Dünyası Tarih Dergisi.*, S. 3, İstanbul, Mart-1987, s. 27-29; Ömer Osman Umar, "Osmanlı Döneminde Yahudiler'in Filistin'e Yerleşme Faaliyetleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 12, S. 2, Elazığ, 2002, s. 424; Ahmet Uçar, "Filistin'i Kim Sattı?", *Tarih ve Düşünce Dergisi*, S. 29, Haziran-2002, İstanbul, s. 21-22

³⁵ BOA., Y. PRK. BŞK., 22/89, (29/Z/1308)

³⁶ BOA., Y. PRK. BŞK., 24/27, (20/R/1309)

minnettarlığını ifade etmiştir. Hahambaşı Moşe Levi, bu görüşmeyi ve Padişahın teklifini bütün hahamlara, konseye ve Musevi toplumunun genel kuruluna bir mektupla bildirmiştir. 17 hahamın imzası ile hahambaşına verilen cevapta, Sultanın bahsettiği bu lütuftan duyulan minnettarlık ifade edildikten sonra, Yahudi göçmenlerin askerliği kabul edilmekle beraber, bunlara kendi dinî ibadetlerine devam etmelerine izin verilmesinin de padişahın rica edilmesi istenmiştir. II. Abdülhamid, konuya Heyet-i Vükela'ya gönderdiğinde Heyet-i Vükela, Musevi toplumunun Osmanlı Saltanatına olan bağımlılığı teyit etmesinden çok memnun kalmakla beraber, diğer gayrimüslimlerin de durumunu göz önüne alarak, Musevilerin Osmanlı ordusunda istihdamını zamansız bulmuş ve konu da böylece kapanmıştır³⁷. Aslında II. Abdülhamid, bu girişimiyle Yahudileri ordu içinde istihdam ederek hem kontrolünde bulundurmak hem de Filistin'den uzak tutmak istemiştir.

Osmanlı Devleti, Filistin bölgesinde Yahudiler tarafından değerinin çok üzerinde paralar verilerek satın alınan toprakların her geçen gün arttığını, bölgede bulunan Yahudilerin batılı devletlerin konsolosluklarına müracaat ederek onların himayesine girdiklerini ve bunların asıl amaçlarının devlet kurmak olduğunu Suriye ve Filistin bölgesindeki idarecilere gönderdiği uyarı amaçlı yazılarda sık sık belirtmiştir. Fakat Yahudilerin devletlerini topla, tüfikle değil, arazi tasarrufu, ziraat, sanayi ve ticaret vasıtasıyla kurabileceklerini vurgulamış ve idarecilerden dikkatli olmalarını istemiştir. Bunun için de Osmanlı Devleti, Suriye sahillerinin bütün Yahudilere kapanması; ziyaret amacıyla gelip gizlenmek kaydıyla dönmeyenlere şiddetli cezalar verilmesi veya hiçbir Yahudinin iskelelere kabul edilmemesi; Yabancı taabiyetinde olanların hemen geri gönderilmesi ya da Osmanlı taabiyetini kabul ettirerek uygun yerlerde iskânlarına izin verilmesi; Yahudilere arazi satılmaması; bütün okulların Maarif Nezareti kontrolü altına alınarak ziraat ve sanayi mekteplerine Müslim ve gayrimüslim talebelerin kabul ettirilmesi gibi tedbirlerin alınmasını uygun görmüştür³⁸.

Osmanlı Devleti, Filistin'e Yahudi yerleşimi konusunda çok hassas davranmış ama aynı hassasiyeti bölgede bulunan yerel idareciler gösterememişlerdir. Akka Mutasarrıfı Sadık Paşa, Hayfa Belediye Reisi Mustafa Efendi, Akka Müftüsü Ali Efendi ile Hayfa Mutasarrıflığı İdare Meclisi Azası Necip Efendi'nin Filistin topraklarında

³⁷ Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları*, s. 18–19

³⁸ BOA., Y. PRK. UM., 23/66, (25/Ca/1309) Bkz. Ek 3

Yahudileri iskânlarını kesin olarak yasaklayan kanunlara rağmen, rüşvet karşılığında Rusya'dan ve Romanya'dan gelen Yahudilere toprak satıp iskânlarını sağlayarak vatana ihanette bulundukları, 15 Ağustos 1893 tarihinde bir raporla İstanbul'a bildirilmiştir. Rapor, Akka'nın eski Umumî Müdürü Nabluslu Muhammed Tevfik, Bihke'nin eski Reji Müdürü Muhammed Said ve Bihke'ye bağlı Bihar Nahiye Müdürü Beyrutlu Suphi Efendi tarafından hazırlanmıştır. Filistin bölgesinde yaşananlar raporda şu şekilde ifade edilmiştir:

Romanya ve Rusya göçmeni Yahudilerin Osmanlı ülkesinde, özellikle Filistin'de iskânları, Filistin'e girmeleri ve burada arazi satın almalarının padişahın yüce emri ile yasaklandığı herkesçe bilindiği halde, bazıları özel çıkar ve menfaatleri, bazıları da bozguncu, zararlı fikirlerin etkisiyle bu emre uymamışlardır. 1890 senesinde Yafa ve Hayfa kasabalarında Baron Hirsch'in adamları Mösyö Henger ve Mayer Zelyan aracılığı ile Yahudiler için toprak satın alınmış, Rus tebaası 140 aile Hayfa havalisine yerleştirilmiştir. Bu işte onlara Akkâ Mutasarrıfı Sadık Paşa, eski Hayfa Kaymakamı Mustafa Efendi Kanevetti, yeni Hayfa Kaymakamı Ahmet Şükrü, Akka Müftüsü Ali, Hayfa Belediye Reisi Mustafa ve Hayfa İdare Meclisi Azasından Necip Efendi aracılık yapmışlardır. Bu ekip düzenledikleri sahte mukavele ve belgelerle eski Adana Mutasarrıfı Şakir Paşa ve Cebel-i Lübnan ahalisinden Selim ve Nasrullahi'l-Havarinin vaktiyle 800 liraya aldıkları Hayfa yakınlarındaki mülkleri; Hazire, Dordore ve Nefbâte çiftliklerini 18.000 liraya satmış, ayrıca kendileri de 2000 lira aracılık parası almışlardır. Bu satış sonrası bir gece içinde Hayfa Polis Memuru Aziz ve Zabıta Memuru Yüzbaşı Ali Ağaların aracılığıyla Rus göçmeni 140 aile, Hayfa sahillerindeki bu araziye yerleştirilmişlerdir. Padişahın emri nedeniyle arazi satışının yasak olduğunu çok iyi bilen Hayfa Belediye Başkanı Mustafa Efendi, salâhiyetini kullanarak sahte ve eski tarihli bir ruhsatname ile burada 140 haneli yeni bir Yahudi köyü kurmuş, onlardan bir de vergi alarak yıllardır Osmanlı vatandaşı olduklarını belgelemeye çalışmıştır. Bununla da yetinmeyen Mustafa Efendi güya bunların yıllarca Safed ve Taberiye kazaları arasında bulunan "Mizrate'l-Hafize" köyünde yaşadıklarını, ama nüfuslarının unutulmuş kaydedilmediğini ileri sürerek onları Osmanlı nüfusuna kaydetmiş, 140 fakir Yahudi ailesinin altısından birer mecdiye, toplam altı mecdiye, "nüfusa geç kaydolma" cezası almıştır. Böylece bir gecede 140 Yahudi aile, Osmanlı

tebaası olmuş Osmanlı fakirlik ve ilmühaberi verilerek birçok devlet hizmetinden bedava yararlanmaları sağlanmıştır.

Bunların dışında Akka'da sürgünde bulunan, serveti ve nüfuzu sayesinde her istediğini yapabilen Bahaîlerin lideri İranlı Abbas Efendi ve onunla aynı fikirleri paylaşan Hayfa Belediye Başkanı Mustafa ve eski idare Meclisi Azası Necip Efendi bazı fakir ahalinin arazilerini ellerinden ucuza almışlar daha sonra da bu arazileri Yahudilere ve yabancılara satmışlardır.

Raporda, Yahudilerden başka misyoner örgütlere de uygunsuz şekilde toprak satıldığı belirtilmiştir. Devlet tarafından çok önem verilen ve Cebel-i Kermil (Carmel) adıyla bilinen yerin, 15 bin dönümden fazla bir bölümü, Belediye reisi Mustafa Efendi el- Halil ve İdare Meclis-i Azası Necip Efendi İlyas'ın girişimleri ve aracılığı ile Fransız rahiplerine satılmıştır. Bunun üzerine onlarla rekabet eden Alman rahiplerin girişimleri başlamış, onlara da çok ucuz bir fiyatla on bin dönüm toprak verilmiştir. Çok zaman geçmeden, üçüncü bir güç olarak İngilizler ortaya çıkmıştır. Elsten İngiliziyeye adlı kadın misyoner ve Hayfa İngiltere Konsolosu Mösyö Smith'in çalışmalarıyla beş bin dönüm arazi de sus payı olarak İngilizlere verilmiştir. Bu uygunsuzluklara tahammülü olmayan Akka Mutasarrıfı merhum Zeyyur Paşa; Hayfa Bidayet Mahkemesinde Trabluslu Muhyiddin Efendi Selhim'in reisliği döneminde dava açmıştır. Hüküm safhasına gelen dava, o sırada Sadaretten gelen bir telgrafla tatil edilmiş ve Zeyyur Paşa, Kale-i Sultaniye (Çanakkale) Mutasarrıflığı'na tayin edilerek bölgeden gönderilmiştir³⁹.

Rapordan da anlaşılacağı üzere, yerel idarecilerin kişisel çıkarlarının ağır basması, Osmanlı Devleti'nin Filistin bölgesine Yahudi göçünü engelleme çabalarını boşa çıkarmıştır.

Osmanlı Devleti, 1893 yılında aldığı bir kararla daha önceden yasal yollarla alınmış mülklerin tapularının verilmesi işlemine başlamıştır. Çünkü sadece siyasî amaçla değil, son günlerini ibadetle geçirmek isteyen bazı Museviler de Filistin bölgesinde arazi ve mülk satın almışlardır. Bu kişilere haksızlık olmasın diye, Siyonizm ile ilişkilerinin olmadığına dair konsolosluklardan aldıkları belgelere göre, 1893

³⁹ BOA., Y. PRK. AZJ., 27/39, (02/S/1311); Bkz. Ek 4; Ayrıca bkz. Uçar, "Filistin'i Kim Sattı?", s. 22-23

ilkbaharına kadar yasal yollarla alınmış olan mülklerin tapuları hak sahiplerine verilmiştir. Ancak bu kararlar, 1893'e kadar Siyonistlerin yasal olmayan yollardan almış oldukları topraklara da onay vermek zorunda kalınmıştır⁴⁰. Çünkü konsolosluklar, başvuruda bulunan hiçbir kimseyi Siyonist olarak deşifre etmemişler ve herkese gerekli belgeleri vermişlerdir.

2.7. Theodor Herzl Ve Dünya Yahudilerinin Teşkilatlanması

Göçlerin dışında, Siyonizmi ve Yahudilerin dünya çapında teşkilatlanması hareketini hızlandıran ikinci olay, Fransa'da Yahudi düşmanlığının bir gösterisi haline gelen "Dreyfus Olayı" olmuştur. Eylül 1894'de Yahudi asıllı Fransız subayı Alfred Dreyfus, Fransa'nın gizli askerî belgelerini Almanlara verdiği iddialarıyla suçlanarak yakalanmış, yeterli delil olmadığı halde, hapse mahkûm edilerek, ordudan çıkarılmıştır. Fakat olay hemen kapanmamış ve Dreyfus'un suçlu olup olmadığı Fransız kamuoyunda yıllarca tartışılmıştır. Birçok politikacı ve Emile Zola gibi birçok tanınmış yazar, Dreyfus'un suçsuzluğunu savunmuşlardır. Sonunda 1899 yılında Dreyfus için "af" çıkarılmış ve hatta sonraki yıllarda kendisine "Legion d'Honneur" nişanı bile verilmiştir. Ancak Dreyfus olayı Fransa'da yeni bir anti-semitizm dalgasının patlak vermesine sebep olmuştur⁴¹.

Dreyfus davası sırasında, Viyana'da yayınlanmakta olan *Neue Freie Presse*'in Paris muhabirliğini yapan Theodor Herzl⁴², üniversite yıllarında, Avrupa'daki Yahudi düşmanlığıyla yakından ilgilendiğinden, bir anti-semitizm şeklinde ortaya çıkan "Dreyfus Davası"ndan da derinden etkilenmiştir. Bunun sonucu olarak, Yahudilerin geleceği konusuna eğilen Herzl, çareyi Filistin'de bir Yahudi devletinin kurulmasında görmüş ve 1896'da "Der Judenstaat (Yahudi Devleti)" adlı bir kitapçıkta fikirlerini yayınlamıştır. Filistin'de bir Yahudi devletinin kurulabilmesi için, her şeyden önce, dünyadaki bütün Yahudilerin teşkilatlanması gerektiğine inanmıştır⁴³. Herzl, Yahudiler

⁴⁰ Öke, *Siyonizm'den Uygarlıklar Çatışmasına Filistin Sorunu*, s. 80; Umar, "Osmanlı Döneminde Yahudiler'in Filistin'e Yerleşme Faaliyetleri", s. 424

⁴¹ Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları*, s. 16; General Netcheolodon, *Rus İhtilali ve Yahudiler*, İstanbul, 1996, 2. Baskı, s. 252-254; Kocabaş, *Tarihimizde Komplolar*, s. 84

⁴² 1860 yılında Budapeşte'de doğmuştur. Dindar bir Yahudi aileye mensup olan Herzl, Viyana Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirdikten sonra 1884 yılında Roma Hukuku alanında doktorasını tamamlamıştır. Kısa öyküler ve piyesler de yazan Herzl, gazetecilik mesleğini seçmiş ve 1891'de Avrupa'nın en tanınmış günlük gazetelerinden biri olan *Neue Freie Presse*'in Paris temsilciliğine atanmıştır. Öke, *Siyonizm'den Uygarlıklar Çatışmasına Filistin Sorunu*, s. 33

⁴³ Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları*, s. 16-17

ve Filistin konusundaki fikirlerini şöyle ifade etmiştir: “Yahudilere verilecek şey müsamahaya değil, milletlerarası münasebet sahasında tanınmış bir hakka dayanmalıdır. Böyle bir hak tanınması olmaksızın yama şeklinde kolonizasyonlarla Yahudi davası halledilemez. Kaldı ki geniş bir ölçüde Yahudi iskânının başarılabilmesi halinde dahi bu, bütün diğer memleketlerdeki Yahudilerin bulundukları yerlerden çıkışı anlamını ihtiva etmemelidir. Yahudilerin Filistin’e göçmeleri bunların halen yaşamakta oldukları memleketlerin kendilerinden yakalarını kurtarmak demek olmamalıdır. Göç, antisemitizmin yavaş yavaş azalması ve büsbütün kesilmesi ile sona ermelidir.”⁴⁴ Batı Avrupa Yahudileri Herzl’in fikirlerini gerçekçi bulmayıp desteklememelerine rağmen Rusya, Almanya ve Galiçya Yahudileri kendisini hararetle desteklemişlerdir⁴⁵.

Filistin’de Yahudi devleti tesis edebilmek için Ortadoğu ve dünya politikasında yeni düzenlemeler gerekeceğine inanan Herzl, uluslararası ilişkilerde en önemli öğenin güç olduğunu düşünmüştür. Avrupa devletleri ve Osmanlı Devleti ile olan diplomatik pazarlıklarına başlamadan önce, Siyonizm siyasetini yürütebilmek için kendisine maddî ve manevî desteği sağlayacak sağlam bir alt yapıya ihtiyaç duymuştur. Yahudi cemaatinin liderlerinden ve zengin Musevilerden oluşmuş bir kadro örgütü kurmayı düşünmüştür. İlk olarak Baron de Hirsch⁴⁶ ile görüşen Herzl, istediğini alamayınca Baron Edmond de Rothschild’e başvurmuştur. Ancak 18 Temmuz 1896 tarihinde yapılan görüşme de sonuçsuz kalmıştır⁴⁷. Zengin Yahudilerle görüşmelerini sürdüren Herzl, Filistin’in Yahudi göçüne açılması ve buranın muhtar bir Yahudi yönetimine sahip olmasına karşılık olarak, Osmanlı Devleti’nin Avrupa devletlerine olan borçlarının ödenmesi ve Avrupa basınında Osmanlı Padişahı lehine propaganda yapma tekliflerini, II. Abdülhamid’e sunmak ve nabız yoklamak üzere Haziran 1896’da İstanbul’a gelmiştir. Ancak kendisi padişah ile görüşememiş, tekliflerini Viyana’da tanıştığı ve II. Abdülhamid’in Avrupa’daki hafiyelerinden biri olduğu öne sürülen,

⁴⁴ Karasapan, *Filistin ve Şark-ül Ürdün II*, s. 41

⁴⁵ Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları*, s. 17

⁴⁶ Baron de Hirsch, Osmanlı Devleti’nden önemli imtiyazlar alan biridir. 1878’de Viyana’da Baron de Hirsch tarafından kurulan “Şark Demiryolları Şirketi”nin Deuche Bank’ın denetimine vererek Alman siyasal yayılmasının Avrupa ile bağlantısını kurmuştur. Bu bankaya Selanik-Manastır demiryolunun yapım imtiyazı verilmiştir.

⁴⁷ Öke, *Siyonizm’den Uygarlıklar Çatışmasına Filistin Sorunu*, s. 35; Herzl-Baron de Hirsch görüşmelerinin ayrıntıları için bkz. Theodor Herzl, *Siyonizm’in Kurucusu Theodor Herzl’in Hatıraları ve Sultan Abdülhamid*, (Türkçesi: Ergun Göze), İstanbul, 2002, 2. Baskı, s. 23–40

Polonyalı Kont Philipp de Newlinski ile iletmiştir. II. Abdülhamid-Newlinski görüşmesi sırasında II. Abdülhamid, Herzl'in tekliflerini şu sözlerle reddetmiştir:

“Eğer Bay Herzl senin, benim arkadaşım olduğun gibi arkadaşın ise, ona söyle, bu meselede ikinci bir adım atmasın. Ben bir karış dahi olsa toprak satmam, zira bu vatan bana değil, milletime aittir. Milletim bu vatanı kanlarıyla mahsuldar kılmuşlardır. O bizden ayrılıp uzaklaşmadan tekrar kanlarımızla örteriz. Benim Suriye ve Filistin alaylarımın efradı birer birer Plevne’de şehit düşmüşlerdir. Bir tanesi dahi geri dönmek üzere hepsi muharebe meydanında kalmışlardır. Türk imparatorluğu bana ait değildir, Türk milletininindir. Ben onun hiçbir parçasını vermem. Bırakalım, Museviler milyonlarını saklasınlar, benim imparatorluğum parçalandığı zaman onlar, Filistin’i hiç karşılıksız ele geçirebilirler. Fakat yalnız bizim cesetlerimiz taksim edilebilir. Ben canlı bir vücuttan parça koparılmasına müsaade edemem.”

Bu cevap üzerine hayal kırıklığına uğrayan Herzl, Viyana’ya geri dönmüştür⁴⁸. Hem Osmanlı Devleti hem de Yahudi zenginler ile olan temaslarında bir başarı sağlayamayan Herzl, halkı yanına almayı ve halk kitlelerini, zengin Yahudileri Siyonizm’e ikna edebilmek için bir baskı aracı olarak kullanmayı düşünmüştür. Bu amaçla da 1897 yılında dünya Musevilerinden Siyonizm’e yatkın olanları bir çatı altında toplayacak bir kongrenin hazırlıklarına girişmiştir. Nihayet 27 Ağustos 1897 tarihinde, İsviçre’nin Basel kentinde, üç gün sürecek olan Birinci Siyonist Kongresi toplanmıştır. Kongrenin yapıldığı Stadt Gazinosunun girişine altı köşeli yıldızlı Siyonist bayrağı çekilmiştir. Delegelerin, Avrupa’nın başkentlerinden gelen gazetecilerin ve dinleyicilerin hazır bulunduğu kongre, Doğu Yahudisinden Batı Yahudisine, bağnaz hahamlardan reformcu Musevilere, emekli Siyon Âşıkları’ndan örgüte yeni katılmış milliyetçilere, sosyalist devrimcilerden burjuva bankerlerine, esnaflardan öğrencilere kadar her cins Musevi’yi aynı çatı altında toplayan küçük bir Yahudi âlemi yaratmıştır⁴⁹.

Kongrede “Dünya Siyonist Teşkilatı” kurulmuş ve başkanlığa Theodor Herzl getirilmiştir. İlk kongre, bağımsız bir parlamento gibi davranmış ve Siyonist hareketin

⁴⁸ Herzl, Hatıralar, s. 81; Öke, *Siyonizm’den Uygarlıklar Çatışmasına Filistin Sorunu*, s. 41–42; Kocabaş, *Tarihimizde Komplolar*, s. 86; Umar, “Osmanlı Döneminde Yahudiler’in Filistin’e Yerleşme Faaliyetleri”, s. 422

⁴⁹ Öke, *Siyonizm’den Uygarlıklar Çatışmasına Filistin Sorunu*, s. 35–36

amaçlarını, bu amaçlara ulaşmak için gerekli araçları ve bu araçları kullanacak bir yürütme heyetini tespit etmiştir. Kongre sonunda Siyonist teşkilatın çalışma şekli de “Basel Programı” adı altında şu şekilde belirlenmiştir:

Siyonizm, Yahudi halkı için Filistin’de kamu hukukunun güvencesi altında bir yurt (heimstätt) kurulmasını amaçlamaktadır. Bunun için kongre,

- 1) *Filistin’de Yahudi çiftçi, esnaf ve tüccarının anlamlı bir şekilde yerleştirilmesine,*
- 2) *Her ülkenin yöresel yasalarına uygun bir biçimde Musevilerin birleştirilmesi ve örgütlenmesine,*
- 3) *Yahudi ulusal duygularının ve bilincinin kuvvetlendirilmesine,*
- 4) *Siyonizm’in amacına erişebilmek yolunda ilgili hükümetlerin onayını almak için hazırlık çabalarına girişilmesine karar vermiştir⁵⁰.*

Görüldüğü gibi bu programda “Yahudi Devleti” tabiri yer almamış, onun yerine “Yahudi milleti için bir yurt, bir yuva” ifadesi kullanılmıştır. Daha sonraları buna, sadece “Yahudi Milli Yurdu” denmiştir.

Siyonist Kongresi’ni takip etmek amacıyla Osmanlı Devleti’nin Berlin Sefareti de, Ahmed Tevfik Paşa’yı Basel’e göndermiş ve kongrenin oturumlarını izletmiştir. Ahmed Tevfik Paşa, kongre ile ilgili Osmanlı Devleti’ne gönderdiği raporunda; Yahudilerin Filistin’de büyük bir devlet kurmayı tasarladıklarını yazmıştır. Filistin’e yerleşen Siyonistlerin yayılma ve genişleme siyaseti güdeceğine Hariciye Nezareti’nin dikkatini çeken Ahmed Tevfik Paşa, kongredeki Yahudi konuşmacıların sözlerinde temkinli olduklarını, Yahudi milletin hayati meselelerinden bahsederek ana amaçlarını gizlediklerini kaydetmiştir. Siyonistler, hem Osmanlı Devleti’ni hem de ılımlı Yahudileri kaygılandırmamak için kongrede bazı düşüncelerini gizlemek zorunda kalmışlardır⁵¹. Çünkü bütün Yahudiler, Siyonistler gibi tek yerleşebilecek alanın Filistin olacağını düşünmemişlerdir. Mesela, 11 Eylül 1897’de New York’da

⁵⁰ Karasapan, *Filistin ve Şark-ül Ürdün II*, s. 41; Öke, *Siyonizm’den Uygarlıklar Çatışmasına Filistin Sorunu*, s. 38; Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları*, s. 17–18; Kocabaş, *Tarihimizde Komplolar*, s. 85; Taylor, *İsrail’in Doğuşu*, s. 16

⁵¹ Öke, *Siyonizm’den Uygarlıklar Çatışmasına Filistin Sorunu*, s. 37

düzenlenen bir mitingde Rahip Fauest bir konuşma yaparak, Filistin’de Yahudi yurdu kurmayı abes olarak nitelendirmiştir⁵².

Osmanlı Devleti, Basel’deki Siyonist kongresinden sonra Yahudilerin hal ve hareketlerini daha yakından takip etmeye başlamıştır. Nisan 1898’de İzmir’de İbranice adı “Avadihyu (?)” olan ve asıl merkezi Amerika’da bulunan bir Musevi cemiyetinin açılması üzerine Osmanlı Devleti, Washington Sefareti’ne gönderdiği bir telgrafla bu cemiyet ve bu cemiyetin üyesi Ben Berneb isimli kişi hakkında bir inceleme yapılmasını istemiştir. Washington Sefareti’nin yaptığı incelemeler sonucunda, New York’taki merkez komitesinin başkanının Gutayil ve Washington’daki komitenin başkanının da Omil olduğu; amaçlarının sadece Filistin bölgesine göçmen yerleştirip imar etmek olmadığını, cemiyetlerin eskiden olduğu gibi Filistin’e sahip olabilmek için Yahudi millî fikrinin canlandırılması ve dünyadaki bütün Musevilerin bu fikre katılmaya davet edilmesi gibi çalışmalarının olduğu belirlenmiştir⁵³. Siyonistler, özellikle birçok Yahudinin yaşadığı İzmir’de bu cemiyeti açarak yüzyıllardır Osmanlı tebaası olarak yaşayan Yahudileri de kendi taraflarına çekmeğe çalışmışlardır.

Dünyanın birçok yerinde açtıkları cemiyetlerle propagandalarına devam eden Siyonistler, 28 Ağustos 1898’de Bâl şehrinde İkinci Siyonist Kongresi’ni toplamışlardır. 600’de fazla üyenin katıldığı kongrede, Theodor Herzl bir konuşma yaparak bazı hahamların Siyonist hareketi kabul etmediklerini, aleyhine konuştuklarını, buna bir çare bulunması gerektiğini, çünkü Tevrat-ı Şerif’e inanan Yahudi milleti ve kavminin Siyonist hareketi onaylamaya mecbur olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, yakın bir zamanda Filistin’in Asya’ya açılan bir medeniyet ve ticaret yolu haline geleceğinden on sene içerisindeki diplomasi programını Asya kıtasının oluşturacağını da sözlerine eklemiştir. Herzl konuşmasında, Yahudi kavminin Osmanlı Devleti’ne katılmasıyla, devletin kuvvet ve servetini arttıracığını, çalışma şekillerinin ve samimi sevgilerinin Osmanlı Devleti tarafından bilindiğini beyan etmiş, kaçak olarak Filistin’e göç etme niyetinde olmadıklarını Osmanlı Devleti’ne karşı “*Sen ver ben de vereyim*” kaidesinin uygulanacağını söylemiştir. Daha sonra kongrede, Herzl tarafından hazırlanan *Filistin topraklarına dönüş programı* kabul edilmiştir⁵⁴. Ancak önceden bağımsız bir Yahudi

⁵² Umar, “Osmanlı Döneminde Yahudiler’in Filistin’e Yerleşme Faaliyetleri”, s. 423

⁵³ BOA., Y. PRK. HR., 25/50, (02/Z/1315)

⁵⁴ BOA., Y. PRK. TKM., 41/5, (16/R/1316) Bkz. Ek: 5

Devleti kurmayı düşünen Herzl, İkinci Siyonist Kongresi'nde Osmanlı Devleti'ne tabi olarak Filistin'e yerleşileceğini ifade etmiştir. Herzl, Osmanlı Devleti'nin malî sıkıntı içinde olmasından dolayı, yapılacak maddî yardımlara karşılık olarak devletin, Filistin'e Yahudilerin yerleşmesine izin vereceğini düşünmüştür.

Ancak Yahudiler, Filistin'e doğrudan yerleşmenin mümkün olmadığını anlayınca hileli yollara başvurmuşlardır. Rus ve Doğu Avrupa Musevileri Almanya, Avusturya veya İngiltere'ye uğrayıp bu devletlerin vatandaşlığına geçtikten sonra Filistin'e sızmışlardır. Çünkü Rus ve Doğu Avrupa ülkelerinin aksine Batı Avrupa devletlerinin vatandaşlarının pasaportlarında herhangi bir din ve mezhep kaydı bulunmamaktaydı. Bu nedenle, Osmanlı Devleti görevlileri, Filistin'e girmek isteyen kişinin Musevi olup olmadığını hiçbir şekilde ortaya çıkaramayacaklarından dolayı Siyonistler herhangi bir muhalefetle karşılaşmaksızın hileli yollarla Filistin'e girebilmişlerdir. Bunu gören Dâhiliye Nezareti yeni bir tedbir alarak, 1898 Ağustosunda Kudüs mutasarrıfı aracılığıyla, yabancı devletlerin Filistin temsilcilerine bir bildiri dağıtmış, bundan böyle Filistin'in milliyet ayrımı gözetmeksizin tüm Musevilere kapalı olduğunu tebliğ etmiştir⁵⁵. Aynı yıl içerisinde II. Abdülhamid de, Amerika'da çok etkin olan Amerikalı Müslümanların lideri Muhammed Weeb aracılığı ile Amerikan Yahudilerinin lideri Richard Gottheil'e ulaşmayı başarmış, ona, "Filistin'e Yahudi İskânı" emelinden vazgeçme çağrısı yapmıştır. Osmanlı Devleti özellikle Amerika ve Rusya'daki dindar ve reformcu Yahudi gruplarla temas kurmuş, onlara, Filistin'de bağımsız bir devlet kurulursa vatandaşı oldukları ve müreffeh yaşadıkları ülkelerde her şeylerine el konulacağını, kendilerinin hiçbir maddî imkânı olmayan Filistin'e sürüleceklerini anlatmıştır. Özellikle Amerika'da Siyonist Federasyonu'nun üye kaybetmesi bu girişimlerin etkili olduğunu göstermektedir⁵⁶.

Osmanlı Devleti'nin Filistin konusundaki tavrının netliğine rağmen Herzl, davasından vazgeçmemiş ve II. Abdülhamid'i ikna edebilmek için çeşitli alternatifler aramıştır. Herzl, Filistin konusunda doğrudan doğruya Abdulhamid'e başvurmadan önce, bu sırada Osmanlı Devleti ile yakın münasebetlere ağırlık vermiş olan ve "Doğuya Açılma" (Drang nach Osten) politikasını takip eden, Alman İmparatoru II.

⁵⁵ Öke, *Siyonizm'den Uygurluklar Çatışmasına Filistin Sorunu*, s. 77-78; Umar, "Osmanlı Döneminde Yahudiler'in Filistin'e Yerleşme Faaliyetleri", s. 424

⁵⁶ Öke, *Siyonizm'den Uygurluklar Çatışmasına Filistin Sorunu*, s. 72-73; Uçar, "Filistin'i Kim Sattı?", s. 21

Wilhelm'den yararlanmak istemiştir. İmparatorun Osmanlı Devleti'ni ziyareti sırasında, 1898 Ekiminde, İstanbul'da bir yolunu bulup, II. Wilhelm ile konuşmayı başarmıştır. II. Wilhelm kendisine, Yahudilerin Filistin'e yerleşme meselesini II. Abdülhamid ile görüşeceğini söylemiştir. Herzl, Alman İmparatoru'nun Suriye ve Filistin ziyareti sırasında da, kendisiyle tekrar karşılaşmış, fakat İmparator'dan hiç ses çıkmamıştır⁵⁷. Çünkü İstanbul'da Herzl'in görüşlerini makul bulan II. Wilhelm, II. Abdülhamid ile görüşmelerinde konuyu açmış, ancak Sultanın Yahudilere Filistin'de bir yurt vermemekte ısrarlı olduğunu görünce, ikili ilişkilerine gölge düşürmemek için bu konudaki tavırlarını değiştirmiştir. Alman İmparatoru'nun aracılığının da işe yaramaması üzerine Herzl, yeni siyasî çözüm arayışlarına başlamıştır.

Osmanlı Devleti'ne yapılacak maddî destek sayesinde Filistin'e yerleşebileceği konusunda Yahudilerin ısrarlı davranışları üzerine, Osmanlı Devleti Washington Sefiri Ali Ferruh Bey, devletin bu konudaki düşüncesini 24 Nisan 1899'da mahallî bir gazeteye verdiği demeçte şu sözlerle açıklamıştır: *“Hükümetimiz, Arap memleketlerinin hiçbir bölümünü satmak niyetinde değildir. Ceplerimizi milyonlarca altınla doldursalar bu azmimizden ricat etmeyiz.”* Ayrıca Ali Ferruh Bey, Filistin'in satın alınması meselesinin malî değil siyasî bir mesele olduğunu da belirtmiştir⁵⁸.

Osmanlı Devleti, Filistin'e Yahudi göçünü engellemek için aldığı tedbirlere 1900 yılında bir yenisini daha eklemiştir. Hükümet, 21 Kasım 1900 tarihinde “İbranî Misafirler İçin Mukaddes Topraklara Duhuliye Şartları” adı altında yeni bir nizamname ilan etmiştir. Dört maddeden oluşan bu yeni nizamname, aynı gün Filistin bölgesindeki tüm yabancı temsilciliklerine dağıtılmıştır. Nizamnamenin birinci maddesinde, dünyanın herhangi bir ülkesinden kalkıp Filistin'i ziyaret etmek isteyen her Musevi'ye, her şeyden önce üzerinde mesleği, milliyeti ve yolculuk nedeninin yazılı olduğu bir tezkere ya da pasaport edinme zorunluluğu getirilmiştir. Nizamnamenin ikinci maddesinde, Musevilerin Filistin'e vardıkları zaman bu tezkereleri pasaport memurlarına teslim etmeleri, bunun karşılığında ise kendilerine geçici ziyaret ve oturma tezkeresi verileceği, adı geçen tezkerenin diğer belgelerden kolaylıkla ayırt edilebilmesi için *kırmızı* renkte olacağı, vilayetteki idarecilerin ya da güvenlik görevlilerinin şüpheli gördükleri kişilerden teftiş için bu belgeyi isteyebilme yetkilerinin olduğu, Musevilerin

⁵⁷ Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları*, s. 19

⁵⁸ Umar, “Osmanlı Döneminde Yahudiler'in Filistin'e Yerleşme Faaliyetleri”, s. 425

30. günün sonunda Filistin bölgesini terk etme zorunda oldukları⁵⁹, aksi takdirde konsoloslukların onayı ve Osmanlı zaptiyelerinin yardımıyla sınır dışı edilecekleri belirtilmiştir. Nizamnamenin üçüncü maddesi ile Filistin bölgesindeki mahallî karakolların tezkereyi verdikleri kişilerin adlarını, Filistin’e giriş tarihlerini ve adreslerini aylık sicillere geçirme zorunluluğu getirilmiştir. Nizamnamenin dördüncü maddesinde ise, süresi dolan Musevilerden “*kırmızı tezkere*” alınarak orijinal pasaportlarının verilmesi ve bu işlemten sonra gönderilmesi bildirilmiştir⁶⁰.

Osmanlı Devleti’nin 1882 yılından itibaren Yahudilerin Filistin bölgesine göçünü engellemek için aldığı tedbirlere rağmen, bölgedeki Yahudi nüfusu her geçen yıl artış göstermiştir. 1882 yılında Yahudilerin tarımsal yerleşim merkezlerinin sayısı 6, tasarruflarında olan arazi miktarı 22.530 dönüm ve kırsal nüfusları 480 iken, 1900 yılında tarımsal yerleşim merkezlerinin sayısı 22’ye, tasarruflarında olan arazi miktarı 218.170 dönüme ve kırsal nüfusları 5.210’a yükselmiştir⁶¹. Çünkü Yahudiler, Osmanlı Devleti’nin aldığı tedbirlerden dolayı Filistin’e normal olarak yerleşemeyeceklerini anlayınca bu sefer bazı sanayi ve ziraat şirketleri kurarak, şirket için toprak satın aldıklarını basamak olarak gösterip, büyük topraklar satın alma yoluna gitmişlerdir. Devlet yönetimi bunu fark edince Suriye, Beyrut vilayetleri ile Kudüs sancağında bu tür şirketlerin kurulmasını yasaklamıştır. Böyle bir şirket Suriye ve Beyrut vilayetleri eski ziraat müfettişi İshak Leyfi, Müheylis ve Aron İzabzağ tarafından istenmişse de buna izin verilmemiştir⁶². Ancak Yahudiler, bu yasağı da aşmanın yollarını bulmuşlardır.

Osmanlı Devleti’nin, Filistin’e Yahudi yerleşimi konusundaki tavrının netliğine rağmen Herzl, II. Abdülhamid ile doğrudan görüşerek sunacağı teklifler karşılığında onu ikna edebileceğini düşünmüştür. 1899 yılında Newlinki’nin ölümüyle aracısız kalan Herzl, İstanbul’a ilk gelişi sırasında tanıştığı Mabeyn İkinci Kâtibi İzzet Paşa’ya bir mektup yazarak II. Abdülhamid’le doğrudan görüşme isteğini bildirmiş fakat bir sonuç alamamıştır. Bunun üzerine Yahudi asıllı Macar Türkolog Arminius Vambery ile irtibata geçmiş ve beş bin altın karşılığında arabuluculuğu kabul eden Vambery, Herzl’in II. Abdülhamid ile doğrudan görüşmesini sağlamıştır.

⁵⁹ Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 81’de İsrail Devlet Arşivi, Ali Ekrem Bey Koleksiyonu, 83/16, kaynak gösterilerek Filistin’e gelen Musevilerin ikamet süresinin üç ay olduğu belirtilmiştir.

⁶⁰ Öke, *Siyonizm’den Uygarlıklar Çatışmasına Filistin Sorunu*, s. 76–77

⁶¹ Öke, *Siyonizm’den Uygarlıklar Çatışmasına Filistin Sorunu*, s. 30

⁶² Karasapan, *Filistin ve Şark-ül Ürdün II*, s. 35–36

19 Mayıs 1901’de Herzl, Yıldız Sarayı Selamlığında Padişahın huzuruna alınmıştır. Mabeyn teşrifatçısı İbrahim Bey’in tercümanlığı ile II. Abdülhamid’e Batı ülkelerinde ırkdaşlarının uğradığı haksızlıkları ve çektikleri zulümleri anlatan Herzl, Musevi uyruklarına göstermiş olduğu iyilik ve adaletten dolayı Padişah’a dünya Yahudiliğinin şükranlarını iletmiş, bunun üzerine II. Abdülhamid de, devletin kapısının Musevi göçmenlere açık olduğunu söylemiştir. Ziyaretinin ana gayesine gelince, Herzl Osmanlı Devleti’nin Mezopotamya’da bulunan petrol yatakları, altın ve gümüş madenleri, verimli toprakları ile ileri düzeyde iktisadî potansiyelinin olduğunu hatırlatmış, fakat tüm bu zenginliklerin Avrupa devletleri tarafından sömürüldüğünü söylemiştir. Berlin-Bağdat demiryolu projesini alan Alman sanayicilerin, Reji idaresini ellerine geçirmiş olan Fransız bankerlerinin Osmanlı’nın çıkarlarını düşünmediklerini, sadece kendi ceplerini doldurduklarını belirtmiştir. Büyük güçlerin Osmanlı Devleti’ni boyunduruk altında tutabilmek için ülkenin ekonomik kalkınmasını engellediklerini, devletin ihtiyacının, Israiloğullarının bilgi, yetenek ve imkânları olduğu, Filistin’de yerleşmeleri kabul edildiği takdirde, Yahudilerin Osmanlı maliyesini Batının vesayetinden kurtarabileceklerini ve Osmanlı Devleti’ni kalkındıracak iktisadî hamlelerin gerçekleştirilmesini sağlayabileceklerini söylemiştir. Herzl’i dikkatle dinleyen II. Abdülhamid, ondan Osmanlı Devleti’nin borçlarının konsolide edilmesi için bir plan hazırlamasını istemiştir. İstanbul’dan ayrılışından tam bir ay sonra Herzl, II. Abdülhamid’e planını sunmuştur⁶³.

II. Abdulhamid’in, Herzl’i kabul etmek suretiyle kendisine gösterdiği bu ilginin sebebi, bu sırada Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun Makedonya meselesi ile yakından ilgilenmesi ve Herzl’in de bu ülkenin nüfuzlu gazetelerinden Neue Freie Presse’nin muhabiri bulunmasından kaynaklanmıştır. Bundan dolayı da Abdülhamid, bu görüşme sonunda Herzl’e “ Birinci Sınıf Mecidiye Nişanı” ve kıymetli taşlarla süslü bir kravat iğnesi hediye ederek kendisini onurlandırmıştır.

II. Abdulhamid ile 1901 Mayısındaki bu görüşmesinde Herzl, Yahudilerin Filistin’e yerleşmesine izin verilmesine karşılık, Avrupa’daki zengin Yahudi bankerlerin Osmanlı Devleti’nin dış borçlarını ödeyeceğini söylemiş, hâlbuki hiçbir Yahudi bankerle bu konuyu görüşmemiştir. Fakat padişahın, Filistin’i Yahudi yurdu

⁶³ Öke, *Siyonizm’den Uygarlıklar Çatışmasına Filistin Sorunu*, s. 43–44

yapma iznine karşılık, bu bankerlerin Osmanlı borçlarını ödeyeceğine inanmıştır. Oysa bu konuşmadan sonra Herzl, hemen Paris'e dönerek Baron Hirsch ve Baron de Rotshild'a konuyu açtığında, bu iki banker Herzl'in teklifine yanaşmamışlardır⁶⁴.

19 Mayıs 1901'deki II. Abdülhamid-Herzl görüşmesi sırasında II. Abdülhamid'in Herzl'den Osmanlı Devleti'nin borçlarının konsolide edilmesi için hazırlamasını istediği planı Herzl, İstanbul'dan ayrılışından tam bir ay sonra, bir mektupla II. Abdülhamid'e sunmuştur. Mektupta bir-iki yıl içinde Musevi bankerlerin Avrupa borsasındaki tüm Osmanlı borçlanma tahvillerini toplayabileceklerini belirterek, Türkiye'de ziraat, endüstri ve ticaret hayatını geliştirecek bir Osmanlı-Musevi Şirketi'nin kurulmasını da teklif etmiştir. Bu çalışmalara başlanabilmesi için ise Padişah'ın Yahudilere Filistin'de yerleşme ve özerk idare kurma hakkı tanınması şartı getirilmiştir. Fakat II. Abdülhamid bu teklife de red cevabı vermiştir⁶⁵.

Normal yollarla II. Abdülhamid'e isteklerini kabul ettirmeyeceklerini anlayan Yahudiler, kendi emellerinin gerçekleşmesinin önünde Sultan'ı büyük bir engel olarak görmüşlerdir. II. Abdülhamid'i tahttan uzaklaştırmanın yolunu aramaya başlayan Yahudiler bu amaçla, Jön Türk grubu içine sızmışlar, İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisinde büyük rolü bulunan Emmanuel Carasso'yu kendi taraflarına çekerek kullanmışlardır. Emmanuel Carasso, Siyonist bir heyetle 17 Eylül 1901'de II. Abdülhamid'in huzuruna çıkarak, Rusya'da zulüm gören Yahudilerin Filistin'e yerleştirilmesi ve muhtar idareye sahip olmaları karşılığı olarak 20 milyon teklif etmiştir. Bu tekliflere sinirlenen II. Abdulhamid heyeti kovmuştur⁶⁶.

5 Şubat 1902'de Herzl, bir telgrafla acele olarak İstanbul'a çağırılmıştır. Hemen İstanbul'a gelen Herzl'e Mabeyn İkinci Kâtibi İzzet (Holo) Paşa, II. Abdülhamid'in Osmanlı Devleti'nin kapılarını Musevi göçmenlere açmaya hazır olduğunu, ancak bu gelenlerin Osmanlı Devleti tabiyetine geçmeyi daha başlangıçta kabul ve beyan edeceklerini, bu takdirde Musevilere Filistin dışında her yerde kolonizasyon izni tanınacağını, buna karşılık ise Siyonistlerin bir sendika kurmak suretiyle Osmanlı Devleti'nin borçlarını konsolide edeceklerini ve halen var olan ve bundan sonra da

⁶⁴ Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları*, s. 19-20

⁶⁵ Öke, *Siyonizm'den Uygarlıklar Çatışmasına Filistin Sorunu*, s. 44

⁶⁶ Umar, "Osmanlı Döneminde Yahudiler'in Filistin'e Yerleşme Faaliyetleri", s. 425

bulunacak olan tüm madenlerin işletilmesini üzerlerine alacaklarını söylemiştir. Filistinsiz bir imtiyazı derhal geri çeviren Herzl, II. Abdülhamid'in bu önerilerinin, Osmanlı Devleti'nin tüm borçlarını tasfiye etmek için Musevileri harekete geçirmeye yeterli olmadığını belirterek bir kez daha anlaşmaya varamadan İstanbul'dan ayrılmıştır.

Herzl'in Osmanlı Devleti ile anlaşamamasının nedeni "konsolidasyon" ile "kolonizasyon" projelerini birlikte değerlendirmesi, birincisinde göstereceği gayretlere karşılık olmak üzere Padişah'tan ikincisini istemesi idi. Oysa Osmanlı Devleti, "konsolidasyon" ile "kolonizasyon" sorunlarını birbirinden ayrı iki konu olarak görmüştür. II. Abdülhamid, Herzl'i Siyonistlerin lideri olarak değil, Osmanlı Devleti'nin borçlarının tasfiyesini üzerine alacak Musevi banka ve bankerlerle gerekli teması sağlayacak bir arabulucu kimliğinde huzuruna kabul etmiştir. II. Abdülhamid, Osmanlı Devleti'nin borçlarının ödenip devletin maliyesini Düyûn-u Umumiye'nin denetiminden kurtarabilmek için Musevilerden yararlanmayı düşünmüştür⁶⁷.

Herzl, II. Abdülhamid nezdinde ikinci şansını 1902 yılında denemiştir. Haziran başında İstanbul'a tekrar gelen Herzl, Musevi Hahambaşılığı vasıtasıyla padişah'tan huzura kabul edilmesini istemiş ve bu konuda saray ile hahambaşılık arasında yazışmalar olmuştur. Bu yazışmalarda dikkat çeken husus, Herzl'in Avusturya-Macaristan vatandaşı olmasına rağmen, neden bu devletin büyükelçiliği değil de hahambaşılık kanadı ile başvuruda bulunmuş olmasının sebebinin sorulmasıdır. Verilen cevapta ise, Herzl'in, "mensubu olduğu Yahudi milleti" hakkında padişah ile görüşmek istediği bildirilmiştir.

II. Abdülhamid Herzl'i, Hahambaşı Moşe Levi, Hahambaşılık Kapı Kâhyası Acimen Efendi ile birlikte 4 Temmuz 1902 Cuma günü kabul etmiş ve bu görüşmede Münir Paşa tercümanlık yapmıştır. Padişahın iznini alarak konuya giren Herzl, Yahudilerin Filistin'e göç etmelerine izin verdiği takdirde, Mısır'ın durumunda olduğu gibi Filistin'in bir iç özerkliği söz konusu olmayacağını, Filistin'in kendi bayrağının da bulunmayacağını, Filistin'e Girit'e verilen statünün bir benzerinin verilmesini

⁶⁷ Öke, *Siyonizm'den Uygarlıklar Çatışmasına Filistin Sorunu*, s. 44

istemiştir⁶⁸. Bu teklifin kabul edilmesi durumunda, Dünya Siyonist Teşkilatı'nın Osmanlı Devleti'ne istediği parayı vereceğini belirtmiştir.

Abdülhamid verdiği cevapta, bu teklifi doğrudan doğruya reddetmemiş, kabul edilmesi ihtimalini belirterek, konuya Heyet-i Vükelâ'ya intikal ettireceğini, uygun görülmesi halinde pratik bir çözümün bulunmasına çalışacağını bildirmiştir. Esasında bir “menfi evet” olan bu cevap Herzl'i çok sevindirmiş ve meseleyi çözümlemiş gibi Viyana'ya çektiği telgraf, bütün Siyonist çevrelerde heyecan uyandırmıştır. Ancak Abdülhamid, üç gün sonra hahambaşını huzuruna çağırarak böyle bir şeyin mümkün olmayacağını söylemiştir.

1902 yılında İstanbul'dan ayrıldıktan sonra İngiltere Sömürgeler Bakanı Joesph Chamberlain ile görüşen Herzl, Filistin'e bitişik olması sebebiyle Sina Yarımadası'ndaki El-Ariş'in Yahudi yerleşim yurdu olmasını teklif etmiştir. Chamberlain bu teklifi kabul etmeyerek, Mısır topraklarında başka bir yer teklif etmiş, bunu da Herzl, “*Sayın Bakan, biz oraya gitmeyiz, zaten daha önce orada bulunduk.*” diyerek, İsrailoğullarının Mısır'daki dönemine atıfta bulunmuştur. Yahudilerin El-Ariş'i istediğini duyan gerek Mısır hükümeti gerekse Osmanlı Devleti, buna şiddetle itiraz etmişler ve El-Ariş meselesi de böylece kapanmıştır⁶⁹.

1903 yılında İngiliz hükümeti tarafından Londra'ya davet edilen Herzl'e, Doğu Afrika'daki sömürgelerinden biri olan Uganda'da Yahudi yurdu kurulması teklifinde bulunulmuştur. Herzl, teklifi kabul etmek zorunda kalmış ve aynı yıl toplanan Altıncı Siyonist Kongresi'nde de Uganda'nın “geçici yurt” olması şartı ile kabul edilmesi kararlaştırılmıştır. Uganda'nın geçici de olsa yurt olarak kabulü, Siyonistler arasında görüş ayrılıklarına ve tartışmalara sebep olmuştur. Chaim Weizmann'ın liderliğini yaptığı ve “Ostjuden” denen Rusya Yahudileri tarafından desteklenen çoğunluk, Filistin'den başka bir yeri Yahudi yurdu olarak kabul etmemişlerdir. Bu grup daha sonra 27 Temmuz 1905'te yapılan Yedinci Siyonist Kongresi'nde de Yahudi yurdu olarak İngiltere'nin teklif ettiği Uganda'yı kesinlikle reddetmiş ve Filistin'den başka toprağın

⁶⁸ Herzl'in Girit'in bu sıradaki durumunu iyi bilmediği anlaşılmaktadır. Zira Girit, 1896 yılının Aralık ayından itibaren bir Yunan prensinin yönetiminde, anayasası, Mebuslar Meclisi, bayrağı, posta pulu, polis teşkilatı olan “bağımsız bir Hristiyan devleti” haline gelmiştir. Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları*, s. 20–21

⁶⁹ Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları*, s. 21–22

Yahudi yurdu olarak nazarı itibara alınmamasını kararlaştırmıştır⁷⁰. Birinci Siyonist Kongresi ve Dünya Siyonist Teşkilatı'nın kuruluşu Siyonizm hareketinde nasıl ilk ve en önemli adımı teşkil etmiş ise, Yedinci Siyonist Kongresi'nde Filistin'den başka bir yerde yerleşilmemesi yönünde alınan karar da, Siyonizm hareketinde ikinci önemli adımını oluşturmuştur⁷¹.

Dünya Yahudilerini teşkilatlandıran, hayatını Yahudilerin Filistin'e yerleşmesi konusuna adayan ve bunun gerçekleşmesi için II. Abdülhamid'i ikna etmeye çalışan Theodor Herzl, Osmanlı Devleti nezdinde gerçekleştirdiği girişimlerden somut bir sonuç alamadan 3 Temmuz 1904'te ölmüştür. Herzl'in ölümü üzerine Siyonist Teşkilatı'nın liderliğine, gençliğinde Siyon Âşıkları hareketinde faaliyet göstermiş ve daha sonra da Herzl ile çalışmaya başlamış olan David Wolffsohn getirilmiştir. Wolffsohn da Herzl gibi Filistin'e Yahudi göçü meselesinin İstanbul'da çözümleneceğine inanmış ve 25 Ekim 1907'de İstanbul'a gelerek Osmanlı Devleti'ne yeni bir teklifte bulunmuştur. Buna göre, Kudüs hariç tutulmak üzere 50.000 Yahudi ailesi Filistin'e yerleştirilecek, bu aileler Osmanlı Devleti'nin tabiyetini kabul ederek yasalara uymakla yükümlü olacak, Yahudi erkekleri askerlik yapacak fakat vergiden muaf tutulacaklardır. Yerleşim için ayrılacak yerleri hükümet tespit edecek ve Siyonist örgüt adına kaydedilip tapulanan topraklar kısa bir süre içinde Yahudi kolonizatörlere dağıtılacaktır. Bu imtiyazlara karşılık olarak Siyonistler, Osmanlı Devleti'ne iki milyon sterlin ödeyeceklerdir. Bu teklifi de reddeden Osmanlı Devleti, iyi niyetin bir işareti olarak Siyonistlere İstanbul'da bir banka açabileceklerini belirtmiştir. “İngiliz-Levanten Bankacılık Anonim Şirketi (Anglo-Levantine Banking Company)” adı ile kurulan bu bankanın başına Beyrut'taki İngiliz-Filistin Bankası'nın Müdürü Dr. Victor Jacobson getirilmiştir. Siyonistler bundan sonra bu bankayı Osmanlı Devleti'nin başkentindeki temsilcilikleri, Dr. Victor Jacobson'u ise elçileri olarak görmüşlerdir⁷². David Wolffsohn, Osmanlı Devleti'ne sunduğu teklifle, Filistin bölgesine Yahudi yerleştirmeyi başaramamışsa da daha sonraki diplomatik ilişkileri yürütecek bir bankanın açılmasını sağlamıştır.

⁷⁰ Öke, *Siyonizm'den Uygarlıklar Çatışmasına Filistin Sorunu*, s. 48; Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları*, s. 22; Umar, “Osmanlı Döneminde Yahudiler'in Filistin'e Yerleşme Faaliyetleri”, s. 425

⁷¹ Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları*, s. 22–23'de Yedinci Siyonist Kongresi'nin 1904'te toplandığı bilgisi yer almaktadır.

⁷² Öke, *Siyonizm'den Uygarlıklar Çatışmasına Filistin Sorunu*, s. 48–50

II. Abdülhamid döneminde Filistin'e Yahudi yerleştirilmesine karşılık Osmanlı Devleti'ne yapılan tüm teklifler reddedilmiştir. Çünkü II. Abdulhamid, Siyonizm'i siyasî bir mesele olarak görmüş; Yahudilerin toplu olarak Filistin'e yerleştirilmelerinin Osmanlı Devleti'nde yeni bir Yahudi sorununu çıkaracağından çekinmiş ve Yahudilerin asıl amaçlarının Filistin'e sadece yerleşmek olmayıp, burada bir devlet kurmak olduğunu sezmıştır.

II. Abdulhamid'in tüm titizliğine ve devletin çabasına rağmen Siyonistler, binlerce Yahudi'yi Filistin'e yerleştirmeyi başarmışlardır. II. Meşrutiyet'in ilan edildiği 1908 yılında Filistin'de yaşayan Musevi nüfusu, göçler sayesinde II. Abdulhamid'in tahta çıktığı 1876 yılına göre üç kat artmış ve 80.000'e ulaşmıştır. Bu döneme kadar Siyonistler 40.000 dönüm toprak satın almayı ve 33 yerleşim merkezi kurmayı başarmışlardır⁷³.

Filistin'e Yahudi göçü konusunda koyulan engellerin, II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından kaldırması sonucunda Filistin'e Yahudi göçleri hızlanmıştır. Ancak kısa sürede işin ciddiyetini fark eden İttihatçılar da II. Abdulhamid'in önceden koyduğu kuralları tekrar geri getirmişlerdir. Bu dönemde de bir şey elde edemeyeceklerini anlayan Yahudiler, isteklerine kavuşmanın yolunun Osmanlı Devleti'nin yıkılması ile açılacağını görmeye başlamışlardır.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması Yahudilere bu fırsatı vermiştir. Savaş sırasında İngilizler ile Fransızların yanında yer almışlar ve kurdukları Yahudi Lejyon Kuvvetleri'yle Osmanlı Devleti'ne karşı savaşıp isteklerinin gerçekleşmesine çalışmışlardır. Bu hizmetlerine karşılık, 1917 yılında yayınlanan Balfour Deklarasyonu ile Yahudiler desteklenmiştir. Araplar savaşın başından itibaren Yahudilerin İngilizlerin yanında Filistin'i elde etmek için savaştıklarının farkında olmalarına rağmen, bu konuyu İngilizlerle olan ilişkilerini zedelememek düşüncesiyle anlaşmazlık konusu yapmamışlardır. İngilizler de Arap müttefiklerinden bu konuda şiddetli bir tepkinin gelmemesinden faydalanarak Yahudilere olan desteklerini daha da arttırmışlardır. Osmanlı Devleti'nin, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Filistin bölgesinden çekilmek zorunda kalması; savaş sırasında ve sonrasında Şerif Hüseyin ve oğlu Faysal'ın bir Arap

⁷³ Öke, *Siyonizm'den Uygarlıklar Çatışmasına Filistin Sorunu*, s. 81; Umar, "Osmanlı Döneminde Yahudiler'in Filistin'e Yerleşme Faaliyetleri", s. 426-427

devleti kurma amacıyla İngiliz isteklerine göre Yahudilerle anlaşmaları ve Yahudilerin faaliyetlerine göz yummaları Filistin’de İsrail Devleti’nin kurulmasına zemin hazırlamıştır⁷⁴.

2.8. Filistin’e Yahudi Göçünün Batılı Devletler Tarafından Desteklenmesi

Siyonistler, Osmanlı Devleti’nin tüm çabalarına rağmen Filistin’e göç ederek orada İsrail Devleti’nin çekirdeğini oluşturacak Yahudi kolonilerini kurabilmelerini, Amerika ve Avrupa devletlerinin siyasal nüfuzlarını kullanarak Siyonistler lehine Osmanlı Devleti’ne müdahale etmelerine, konulan kısıtlama ve yasakları birer birer ortadan kaldırmalarına borçludurlar⁷⁵. Aslında Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti’ne müdahaleleri, devletin zayıflama sürecine girdiği dönem ile birlikte başlamıştır. Osmanlı Devleti, 1735 yılında Fransa’ya, 1830 yılında da İngiltere, Hollanda, Rusya, Prusya ve Amerika’ya devlet içerisindeki cemaatlerin korunma hakkının da bulunduğu bir takım imtiyazlar vermiştir⁷⁶.

Osmanlı Devleti’nin topraklarında, nüfuz artırmak ve çıkar korumak amacındaki Avrupa devletleri arasındaki yarış, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren iyice şiddetlenmiştir. Avrupalı devletler, Osmanlı Devleti’nde konsolosluklar açabilmek için büyük çaba göstermişlerdir. Filistin bölgesindeki ilk konsolosluk da 1839 yılında İngiltere tarafından Kudüs’te açılmıştır. Üzerinden çok fazla bir zaman geçmeden de 1842’de Prusya, 1843’de Sardinya ve Fransa, 1847’de Avusturya, 1854’te İspanya, 1856’da Amerika ve 1857’de Rusya Kudüs’te konsolosluklarını açmışlardır⁷⁷. Bölgede bulunan konsoloslar, Osmanlı Devleti’nin iç işlerine müdahale edebilmek amacıyla gerekli olan imtiyazları alabilmek için büyük gayret göstermişlerdir. Kudüs’te bulunan Avrupa devletlerinin konsoloslukları, İstanbul’da bulunan sefirleriyle birlikte kasıtlı olarak Osmanlı Devleti tebaası olmayıp da Filistin bölgesine gerek hac için gerekse yerleşmek üzere gelen Yahudilerin himaye edilmesi hakkının arttırılması için çalışmışlardır. Ancak bu çalışmalarını dikkat çekmeden, bazı Siyonist Yahudiler

⁷⁴ Geniş bilgi için bkz. Öke, *Siyonizm’den Uygarlıklar Çatışmasına Filistin Sorunu*, s. 105–310; Umar, “Osmanlı Döneminde Yahudiler’in Filistin’e Yerleşme Faaliyetleri”, s. 427–436

⁷⁵ Öke, *Siyonizm’den Uygarlıklar Çatışmasına Filistin Sorunu*, s. 84

⁷⁶ En-Nedşe, *Sultan II. Abdulhamid ve Filistin*, s. 94–95

⁷⁷ Schölch, “Jerusalem in the 19th Century”, s. 229; Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 63

tarafından yürütülmesine özel dikkat göstermişlerdir⁷⁸. Ayrıca Filistin bölgesindeki Yahudilerin haklarının korunması yetkisini üzerlerine almak istemelerinin sebebini de 1840 yılında Şam'da patlak veren ve yüzlerce Yahudi'nin ölümüyle sonuçlanan soykırımın getirdiği acıma ve insanlık hislerine bağlamışlardır⁷⁹. 1840 yılında Yahudiler, bir rahibi kaçıarak öldürdükleri ve kanını da ayinlerinde kullandıkları şeklinde bir iftiraya maruz kalmışlardır. Bunun üzerine bölgede bulunan Hristiyanlar, Yahudiler saldırmış Osmanlı Devleti'nin de zamanında müdahale edememesi üzerine birçok Yahudi öldürülmüştür. Bu olaydan sonra özellikle İngiltere, Osmanlı Devleti'nin Yahudi tebaasını koruyamadığını belirterek, Yahudilerin hamiliğini üstlenmeye çalışmıştır. Aslında Şam'daki isyanın ortaya çıkmasında en büyük etken yine Avrupalı devletlerdir. Müslüman ve Hristiyanları Yahudilere karşı ayaklandırmak, onlarla savaştırmak ve yaşadıkları bölgelerden sürülmeleri için bir Yahudi sorunu oluşturmak gayesiyle Yahudilere böyle bir iftira atılmıştır. Bir süre sonra da bu iftiranın Fransız misyonerler tarafından uydurulmuş olduğu anlaşılmıştır⁸⁰.

İngilizler, her ne kadar Yahudileri insaniyet adına koruma altına almış gibi görünse de asıl amaçlarının bu olmadığı kesindir. Siyonistler de bu himaye sistemini kullanarak Osmanlı Devleti'nin Filistin'e Yahudi yerleşimini engellemek için koyduğu kısıtlama ve yasakları çiğnemeye başlamışlardır. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, İngiltere'ye başvurarak himaye sisteminin oluşturulmasına neden olan Şam olayının üzerinden yıllar geçtiğini, ülkelerinde yaşayan yabancı ya da azınlıkların can ve mal güvenliklerini sağlayacak güce sahip olduklarını, bu nedenle himaye sisteminin devam ettirilmesinin gereği kalmadığını açıklamıştır. İngiltere de Yahudilere yönelik himayeyi kademeli olarak kaldırmayı kabul etmiştir. Ancak İngiltere, güçsüz bir Osmanlı Devleti'nin ayakta kalabileceği inancını yitirmiş ve Osmanlı Devleti'nin yakın bir gelecekte dağılması durumunda, kendi payına düşecek yerleri himaye sistemini kullanarak garanti altına almayı istemiştir. Almanya ve Rusya'nın Ortadoğu'daki faaliyetlerini arttırmasıyla birlikte İngiltere, Yahudilerin himayesini bırakmadığı gibi

⁷⁸ En-Nedşe, *Sultan II. Abdulhamid ve Filistin*, s. 94

⁷⁹ Öke, *Siyonizm'den Uygarlıklar Çatışmasına Filistin Sorunu*, s. 84. Her ne kadar Sn. Öke bu anarşik ortamda ölen birkaç yüz Yahudi için "Soykırım" ifadesini kullanıyorsa da biz buna katılmıyoruz. Çünkü "soykırım", savaş ve barış zamanlarında belirli bir ırk veya millete mensup bireylerietnik ya da dinî bir grubun üyelerini öldürmeye, onlara zihinsel ya da bedensel açıdan zarar vermeye, nesillerini devam ettirmelerine engel olacak bir takım tedbirler almaya ve onları toptan yok etmeye yönelik eylemlerin tümüdür.

⁸⁰ En-Nedşe, *Sultan II. Abdulhamid ve Filistin*, s. 108–109

daha fazla yabancı ve gayrimüslim unsurları himayesi altına almaya başlamıştır. İngiltere'nin bu politikası içerisinde varlığı ve rolü birdenbire önem kazanmıştır. Yahudilerin Osmanlı Devleti içinde İngiltere'nin nüfuzunu geliştirecek bir araç olabilecekleri, Osmanlı Devleti'nin tarihe karışmasıyla İngiltere'nin himayesi altında Filistin'de kurulacak bir Yahudi devleti ya da yurdunun, İngiltere'nin Ortadoğu ve dolayısıyla Hindistan'daki çıkarları açısından oldukça yararlı olacağı, en azından Hindistan'a ulaşım yollarının dost bir yönetim idaresinde güvence altına alınacağı düşünülmüştür⁸¹. Görüldüğü gibi İngiltere'nin Ortadoğu'daki çıkarları, insaniyet kılıfına büründürülmüştür.

Almanya ve Rusya ise Siyonistlerin siyasal amaçlarına ulaşmalarını uluslararası politikaları açısından sakıncalı bulmuşlar, ancak bununla beraber Yahudilerin Filistin'e yerleşmelerine de büyük katkı sağlamışlardır. Yahudilerin bu ülkelerden ihracı, sosyalist partileri ve devrimci örgütleri lidersiz ve taraftarsız bırakacağı için Siyonizm'in bu iki devlet tarafından desteklenmesi iç politikaları açısından son derece önemli olmuştur. Ayrıca Yahudilerin ihracıyla ülkelerdeki milliyetçi kanatların hükümetlerden şikâyetçi olmalarına yol açan nedenin ortadan kalkacağı ve Yahudi aleyhtarlığının sona ereceği düşünülmüştür. Gerek Rusya gerekse Almanya bir yandan Yahudileri yurtlarından ihraç ederek önemli bir sosyal sorunu çözümlemeyi, diğer yandan da kendi ülkelerinde istemedikleri bu unsurları, Osmanlı Devleti'nde himaye altına alarak onlardan dış politika çıkarları doğrultusunda yararlanmayı amaçlamışlardır⁸².

Amerika Birleşik Devletleri ise Avrupalı devletlerin aksine emperyalist amaçlar yerine, Osmanlı Devleti gibi istibdatla yönetilen bir doğu devletinde en çok eziyete uğradıklarını sandıkları grupları himaye altına almayı özgürlükçü dünya inançlarının bir gereği, cumhuriyetlerinin var oluş nedeni olarak kabul etmişlerdir. Bu nedenle de o zamana kadar hiçbir Avrupa devleti tarafından desteklenmeyen Ermenilerle birlikte Yahudileri de koruma altına almışlardır⁸³.

⁸¹ Öke, *Siyonizm'den Uygarlıklar Çatışmasına Filistin Sorunu*, s. 85

⁸² Öke, *Siyonizm'den Uygarlıklar Çatışmasına Filistin Sorunu*, s. 87

⁸³ Öke, *Siyonizm'den Uygarlıklar Çatışmasına Filistin Sorunu*, s. 86

Avrupalı devletler için Ortadoğu'daki siyasal, iktisadî ve kültürel çıkarlarını koruyabilmenin en kolay yolu, kapitülasyonlardan ve bu antlaşmaların öngördüğü ayrıcalıklardan yararlanmak olmuştur. Siyonistler de bu ayrıcalıklardan kendi amaçları doğrultusunda yararlanmak istemişlerdir. Hiçbir muhalefetle karşılaşmadan Filistin bölgesine girebilmek ve ondan sonra da yine kapitülasyonların yabancılara tanıdığı ayrıcalıkları kullanarak koloniler oluşturabilmek için Siyonistler, yabancı devletlerin himayesine girmek istemişler bunda da oldukça başarılı olmuşlardır. Ancak Batılı devletler, Siyonistlerin sadece Osmanlı Devleti'nin koymuş olduğu yasaları çiğnemek için kendi vatandaşlıklarını tercih ettiklerini anlamakta gecikmemişlerdir. Durumun fark edilmesi üzerine devletler eskisi kadar himaye belgesi dağıtmamışlardır. Fakat bu kez de Siyonistler sahte belgeler tanzim ederek amaçlarına ulaşmışlardır. En çok kullandıkları yöntem ise, ölmüş dindaşlarının belgelerine el koyup adlarını değiştirerek yeni taliplerine satmak olmuştur. Konsoloslar, Siyonistlerin bu belgeleri hileyle ele geçirdiklerini bilmelerine rağmen yine de seslerini çıkaramamışlar ve Osmanlı Devleti'ne karşı Yahudilerin haklarını savunmaya çalışmışlardır. Eğer Batılı devletler, himayesi altındaki Yahudilerin çıkarlarını korumadığını ve buna neden olarak da, Siyonistlerin himaye belgelerine hile ile sahip olduklarını iddia ettiği takdirde, himaye sisteminin de bir bölümünü oluşturduğu kapitülasyonların yozlaştığını kabullenmek ve suiistimallere yol açtığını itiraf etmek durumuyla karşı karşıya kalacaktı. Bu durum ise Osmanlı Devleti'nin o güne kadarki kapitülasyonlar hakkındaki düşüncesinin Batılı devletler tarafından kabul edilmesi demektir. Osmanlı Devleti, Tanzimat'tan itibaren kapitülasyonların amacını yitirdiğini savunmuş ve karşılıklı feshedilmesini istemiştir. Fakat Batılı devletler, Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzlarının en önemli kaynağı olan kapitülasyonlardan vazgeçmek istememişlerdir. Bu nedenle de Siyonistler tarafından kullanıldıklarını bile bile Filistin bölgesinin Yahudilerce iskân edilmesi fikrine karşı çıkmamışlar ve onları himaye ederek Osmanlı Devleti'nin yasak ve kısıtlamalarından muaf tutmuşlardır. Bu tutum özellikle Fransa için geçerlidir. Fransa, daha başından beri Siyonizm'e karşı olmasına rağmen Osmanlı Devleti'nin, Yahudi yurttaşlarına Filistin bölgesine girişlerinde zorluk çıkartmasını doğru bulmamış ve bu hususta diplomatik girişimlerde bulunmaktan kaçınmamıştır⁸⁴. Amerika ve Avrupa devletlerinin müdahaleleri nedeniyle Osmanlı Devleti'nin, Siyonistlerin Filistin'e yerleşmelerini ve

⁸⁴ Öke, *Siyonizm'den Uygarlıklar Çatışmasına Filistin Sorunu*, s. 88–89

orada koloni kurmalarını engellemek üzere aldığı tedbirleri uygulamak mümkün olmamıştır.

Görüldüğü gibi Filistin bölgesine Yahudi göçü konusunda Avrupa devletlerinin her biri, bölge ve Osmanlı Devleti üzerindeki hedeflerine uygun politikalar izlemişlerdir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. İDARÎ TAKSİMAT VE NÜFUS

3.1. İdarî Taksimat

3.1.1. XIX. Yüzyıla Kadar Filistin Bölgesinin İdarî Taksimatı

Osmanlı Devleti, idarî taksimat bakımından *beylerbeylik*, *eyalet* veya *vilayet* olarak adlandırılan büyük birimlere ayrılmış ve bu birimler de *sancak* veya *liva* diye isimlendirilen daha temel birimlere bölünmüştür. Coğrafi ve iktisadî şartların sonucunda oluşmuş birimler olan sancakların, idare ve hukuk yönünden birbirlerinden tamamen ayrılmaları söz konusu değildir. Osmanlı idarî taksimatında ülke idarî ve askerî bakımdan sancak, adlî bakımdan ise kazalara ayrılmıştır¹. Mesela Diyarbakır Sancağı adlî bakımdan bir kazadır. Aynı durum Filistin için de sözkonusudur. Akka idarî bakımdan bir sancak, adlî bakımdan bir kazadır. Sancaklar askerî-idarî bakımdan *nahiyelere*, idarî-adlî bakımdan da *kazalara* ayrılmıştır. Kadının sorumluluk bölgesinde bulunan kaza, merkez durumundaki bir kasaba veya şehir ile etrafında bulunan köylerin oluşturduğu idarî bir birliği ifade etmiştir².

Osmanlı Devleti'nin idarî taksimatı içerisinde, daha önce de belirtildiği gibi *Filistin* adı altında herhangi bir idarî birim bulunmamaktadır. Ancak Filistin; Kudüs, Nablus ve Akka sancaklarının bulunduğu bölge için, XIX. yüzyılın sonlarına doğru batılı devletler tarafından kullanılan ve zamanla Osmanlı Devleti'nin de kullandığı bir tabir olmuştur. Filistin adında idarî bir yapılanmanın olmamasından dolayı Filistin bölgesinin idarî taksimatı incelenirken zikredilen sancaklar ve bunlara bağlı birimler ele alınacaktır.

Suriye ve Filistin bölgesi Osmanlı Devleti'nin yönetimine girdikten sonra, Memlûklar dönemindeki idarî yapısını büyük ölçüde korumuş³, Filistin bölgesine ait

¹ Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu*, s. 79

² Geniş bilgi için bkz. Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdarî Taksimatı*, Ankara, 1988, s.87; İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete 1550–1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul, 1978, s. 17–18; Yaşar Yücel, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler”, *Belleten*, XXXVIII/152, 1974, s. 665

³ Memlûklar döneminde Filistin bölgesi; Gazze, Lûd, Kakun, Kudüs, Halil ve Nablus olmak üzere Dimaşk'a bağlı altı bölgeye ayrılmıştır. Karaman, “Filistin”, *TDV. İA. 13*, s. 92

topraklar, yine Şam Eyaleti'ne bağlı Kudüs-Gazze, Nablus-Safed, Salt-Aclun⁴ olmak üzere üç birime ayrılmıştır. İlk aşamada Kudüs'ün yönetimi Evrenosoğlu'na, Safed'in yönetimi de Muntasıroğlu'na verilmiştir. 25 Eylül 1517'de ise Kudüs, Gazze ve Safed'in yönetimi, daha önce Memlukların Şam naibi olan Canberdi Gazalî'ye tevcih edilmiştir. 1520'de Yavuz Sultan Selim'in ölümünü ve Kanuni Sultan Süleyman'ın tahta çıkışını fırsat bilen Canberdi Gazalî, Suriye'de ve Mısır'da eski Memlûk yönetimini tekrar kurabilmek için büyük bir isyan çıkarmış ve “Melik Eşref” unvanıyla hükümdarlığını ilan etmiştir. Fakat isyan, kısa bir süre sonra bastırılmış ve Gazalî de yakalanarak idam edilmiştir. Bu olaydan sonra Şam Eyaleti'nin yönetimi Anadolu Beylerbeyi Ayas Paşa'ya bırakılırken Safed, Gazze ve Kudüs sancakları da Şam Sancağı'ndan ayrılarak her biri Şam Eyaleti içerisinde müstakil sancak haline getirilmiştir⁵. Tablo 1'de 1522–1523 yıllarında Şam Eyaleti'ne bağlı sancaklar gösterilmiştir.

Tablo: 1. 1522–1523 yıllarında Şam Eyaleti'nin İdarî Taksimatı⁶

1522	1523
Sancaklar	Sancaklar
Adana	Adana
Antakya	Ayntâb
Ayntâb	Birecik ve Rum-kal'a
Birecik ve Rum-kal'a	Gazze
Gazze (Remle ile birlikte)	Haleb
Haleb	Hama ve Hums
Hama ve Hums	Safed
Safed	Salt ve Aclûn
Sis	Sis
Şam (Paşa sancağı)	Şam (Paşa sancağı)
Tarsus	Tarsus
Trablus	Trablus
	Üzeyr

Yukarıdaki tabloda Kudüs, Şam Eyaleti içerisinde bir sancak olarak gösterilmemesine rağmen Kanuni Sultan Süleyman tarafından 1522 yılında hazırlatılan

⁴ Cin, “Filistin Topraklarının Osmanlı Dönemindeki Hukukî Statüsü ve Yahudilere Karşı Alınan Tedbirler”, s. 28

⁵ Solak-zâde, *Solak-zâde Tarihi*, c. II, s. 112–119; Karasapan, *Filistin ve Şark-ül Ürdün*, c.1, s. 1; Yücel, *Muhteşem Türk Kanuni İle 46 Yıl*, s. 15; Öztürk, “Population of the Sanjak of Safed According to the Record Register”, s.1–2; Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516–1566)*, Elazığ, 2003, s. 25-26; Çakar, “XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyiliğinin İdarî Taksimatı”, s. 356, 358

⁶ Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516–1566)*, 26

kanun-nâmede müstakil sancak olarak kaydedilmiş ve sancakbeyinin de Kara Hasan Bey⁷ olduğu belirtilmiştir.

Şam Eyaleti içerisinde yer alan ve Filistin bölgesi olarak adlandırılan Nablus, Gazze, Kudüs-i Şerif ve Safed sancaklarının nahiyeleeri Tablo 2’de gösterilmiştir.

Tablo:2. Şam Eyaleti’ne Bağlı ve Filistin Bölgesi Olarak Adlandırılan Sancaklar ve Nahiyeleeri⁸

Sancak Adı	Nahiye Adı
Nablus	Cebel-i Sami Nahiyesi
	Cebel-i Kiblî Nahiyesi
	Cebel-i Sa’b Nahiyesi
	Cemâ’in Nahiyesi
Gazze	Nefs-i Gazze
	Gazze Nahiyesi
	Ramle Nahiyesi
Kudüs	Kudüs-i Şerif Nahiyesi
	Halil’ür-Rahman Nahiyesi
	Kerek Ma’a Şevbek Nahiyesi
Safed	Nefs-i Safed
	Cenin Nahiyesi
	Taberiye Nahiyesi
	Akka Nahiyesi
	Sakif Nahiyesi
	Ba’albek Nahiyesi

1549 yılında Haleb, Şam Eyaleti’nden ayrılarak müstakil eyalet haline getirilmiştir⁹. Kanuni Sultan Süleyman’ın son yılları ile II. Selim’in tahta geçtiği ilk dönemlerde de idarî yapıda yeni düzenlemelere gidilmiştir. Bu düzenlemeler sonucu Şam Eyaleti’nin idarî taksimatı Tablo 3’de gösterilmiş olup burada Filistin bölgesi açısından dikkati çeken nokta, daha önce Safed Sancağı içerisinde yer alan Akka Nahiyesi’ne sancak statüsü verilmiş olmasıdır.

⁷ Enver Çakar, “Kanuni Sultan Süleyman Kanun-nâmesine Göre 1522 Yılında Osmanlı İmparatorluğu’nun İdarî Taksimatı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 12, S. 1, Elazığ, 2002, s. 281

⁸ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, İstanbul, 1994, c. 7, s. 21

⁹ Çakar, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516–1566)*, 29

Tablo: 3. XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Şam Eyaleti'nin İdarî Taksimâtı

Kanuni Sultan Süleyman'ın Son Yılları ¹⁰	II. Selim'in İlk Yılları ¹¹
Aclun	Aclun
Akka	Akka
Beyrut	Beyrut
Bika	Cebele
Şam	Şam
Gazze	Gazze
Kerek	Hums
Kudüs-i Şerif	Kerek
Leccun	Kudüs-i Şerif
Nablus	Leccun
Safed	Nablus
Trablus	Safed
	Sayda
	Tedmur
	Trablus-Şam

Bu idarî yapılanma XVII. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir. 1614 yılında Safed-Sayda-Beyrut Eyaleti ismiyle yeni bir eyalet oluşturulmuş, Şam Eyaleti içerisinde yer alan Nablus, Cebel-i Aclun, Tedmür, Kerek-i Şevbek sancakları da bu eyalete dâhil edilmiştir. Bu yeni taksimattan sonra Filistin bölgesini oluşturan topraklar, iki ayrı eyalet içerisinde yer almıştır. Şam Eyaleti'ni tasarruf eden paşalar, eyaletin yanı sıra çoğu kez Şam Eyaleti'ne bağlı Kudüs-i Şerif, Laccun ve Gazze ile Safed-Sayda-Beyrut Eyaleti'ne bağlı Nablus ve Cebel-i Aclun gibi sancaklardan ikisini üçünü de tasarruf etmişlerdir. Özellikle Kudüs-i Şerif, Nablus ve Gazze sancakları Şam Eyaleti mülhakatı içerisinde gösterilmişlerdir¹². XVII. yüzyılın ortalarından itibaren Safed-Sayda-Beyrut Eyaleti'nin ismi Sayda Eyaleti olarak değiştirilmiştir. Kısa bir süre sonra, eyalet olarak idarî yapıdaki ağırlığı hissettirmeye başlayan Sayda Eyaleti'nin XVIII. yüzyıldaki idarî taksimâtı Tablo 4'de gösterilmiştir.

Tablo: 4. XVIII. Yüzyılda Sayda Eyaleti'nin İdarî Taksimâtı¹³

Nahiye Adı	Köy Sayısı
Safed ve Ramle	15
Cira	20
Sahil-i Akka	10
Makr Jülis ?	5
Hayfa	2
Şafa Amr ve Nasıra	2
Şakif	33
Bilad-ı Bişâra	144
Merc-i Uyun	20
İklim-i Tufah	52
İklim-i Şomar	35

¹⁰ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 7, s. 20

¹¹ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c.7, s. 785

¹² Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimâtı-Eyalet ve Sancak Tevcihati*, Elazığ, 1997, s. 57–58

¹³ Cohen, *Palestine in the 18th Century*, s.126

Bir kısmı Şam Eyaleti bir kısmı da Sayda Eyaleti içerisinde yer alan Filistin bölgesinin idarî taksimatında XIX. yüzyılın başlarına kadar önemli bir değişiklik olmamıştır.

3.1.2. XIX. Yüzyılda Filistin Bölgesinin İdarî Taksimatı

Filistin bölgesinin idarî yapısı XIX. yüzyılda pek çok değişiklik arz etmiştir. Dönemin başında Şam ve Sayda eyaletleri içerisinde yer alan bölge 1831–1840 yılları arasında Kavalalılar'ın yönetimine geçmiştir. 1840 yılında yeniden Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine geçen bölge tamamen Sayda Eyaleti'ne bağlanırken, 1865 yılında Suriye Vilayeti'nin oluşturulmasıyla birlikte Kudüs, Nablus ve Akka sancakları Suriye Vilayeti'ne dâhil edilmişlerdir. Kırım Savaşı sırasında Kudüs, *Kutsal Yerler Meselesi* nedeniyle idarî olarak doğrudan İstanbul'a bağlanmış, fakat bu durum kısa sürmüş tekrar Suriye Vilayeti idaresi içerisinde yer almıştır. 1887 yılında Beyrut Vilayeti'nin teşkilinden sonra Nablus ve Akka sancaklarının idaresi yeni kurulan bu vilayete aktarılırken, Batılı devletlerin müdahalelerinin engellenebilmesi için Kudüs, yeniden İstanbul'a bağlanmış ve Kudüs Mutasarrıflığı adını almıştır. Bu idarî yapı, bölgenin Osmanlı Devleti hâkimiyetinden çıkışına kadar devam etmiştir.

3.1.2.1. Kudüs Sancağı'nın İdarî Taksimatı

Daha önce de belirtildiği gibi Şam Eyaleti'nin yönetimi, 1520 yılından sonra Anadolu Beylerbeyi Ayas Paşa'ya bırakılmış ve bu tarihten itibaren Şam Sancağı'ndan ayrılan Kudüs, Şam Eyaleti içerisinde müstakil sancak haline getirilmiş ve bu idarî yapısını 1831 yılına kadar korumuştur¹⁴. 1831–1840 yılları arasında Kavalalılar'ın bölgeye hâkim olmalarıyla Kudüs Sancağı, yönetim merkezi olan Akka'dan idare edilmiştir¹⁵. 1840 yılında Osmanlı Devleti bölgede hâkimiyetini yeniden tesis ettikten sonra idarî yapıda değişiklikler yapmıştır. 1841 yılında Gazze, Yafa ve Nablus'u da içine alacak şekilde yeniden düzenlenen Kudüs Sancağı doğrudan İstanbul'a bağlanmış¹⁶, ancak bu durum kısa sürmüş ve yeni bir idarî düzenlemeyle Sayda Eyaleti'ne dâhil edilmiştir. Nablus da Kudüs Sancağı'ndan ayrılarak Sayda Eyaleti

¹⁴ 1831 yılında Şam Eyaleti; Gazze, Kudüs-i Şerif, Nablus, Leccun, Aclun (Aclun) ve Tedmür olmak üzere 6 idarî bölüme ayrılmıştır. Fazıla Akbal, “1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat ve Nüfus”, *Belleten*, c.XV, Ekim 1951, s. 624

¹⁵ Geniş bilgi için bkz. Birinci Bölüm Kavalalılar Dönemi

¹⁶ Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 60

içerisinde müstakil sancak haline getirilmiştir. Bu dönemde Kudüs Sancağı yedi idarî birime ayrılmıştır.

Tablo: 5.Sayda Eyaleti'ne Bağlı Kudüs Sancağı'nın İdarî Taksimatı

1848–1849/1266 ¹⁷	1860–1861/1278 ¹⁸
Kudüs-i şerif	Kudüş-i şerif kazası
Lud nahiyesi	Lud kazası
Yafa nahiyesi	Yafa kazası
Ramle nahiyesi	Ramle kazası
Mecdel nahiyesi	Mecdel nahiyesi
Halilürrahman nahiyesi	Halilürrahman nahiyesi
Gazze ile Hanyunus	Gazze ile Hanyunus

1266 (1848–1849) ve 1278 (1860–1861) tarihli salnamelerde Kudüs Sancağı'nın köy ve nahiye sayıları belirtilmemiştir. Lud, Yafa ve Ramle nahiyeleri de 1278 tarihli salnamede kaza olarak kaydedilmiştir.

Kırım Savaşı sırasında bir süreliğine yeniden İstanbul'a bağlanan sancak¹⁹, daha sonra yine Sayda Eyaleti içerisinde yer almıştır²⁰. 1864 Vilayet Nizamnamesi'nde belirtilmiş olan yeni düzenlemelerle 1865 yılında Şam ve Sayda eyaletinin yerine Suriye Vilayeti oluşturulmuştur. Bu tarihten sonra Kudüs Sancağı, Suriye Vilayeti içerisinde yer almıştır. Ancak bir ara yeniden İstanbul'a bağlanmışsa da bu durum kısa sürmüş tekrar Suriye Vilayeti'ne dâhil edilmiştir²¹. Osmanlı Devleti'nin Kudüs Sancağı'nın idarî yapısında sürekli değişiklik yapmasındaki neden, Batılı devletlerin bölgeye olan müdahaleleridir. Müdahalelerin engellenebilmesi için doğrudan İstanbul'a bağlanan Kudüs Sancağı'nın merkeze uzak olması sebebiyle istenilen başarı sağlanamamış ve Suriye Vilayeti'nden yönetilmesi uygun görülmüştür. Ancak bu idarî yapı da 1871 yılına kadar devam etmiştir.

Suriye Vilayeti'ne bağlı olduğu dönemde Kudüs Sancağı'nın 4 kazası, 17 nahiyesi ve 284 köyü bulunmaktadır.

¹⁷ *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1266 (1848–1849), s. 85–87

¹⁸ *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1278 (1860–1861), s. 152–155

¹⁹ BOA., A. MKT. MVL., 74/36, (30/Za/1271)

²⁰ *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1272 (1856), s. 102–104

²¹ BOA., A. MKT. MHM., 443/82, (14/L/1289)

Tablo: 6. Suriye Vilayeti'ne Bağlı Kudüs Sancağı'nın İdarî Taksimâtı²²

Kaza Adı	Nahiye Adı	Köy Sayısı
Kudüs-i Şerif (Merkez Kaza)	Benî Zeyd	24
	Benî Musa ve Benî Salim	12
	Benî Malik	23
	Benî Hasan	9
	Vadiba	10
	Şimalî ve Cenubî Haris	17
	Bira ve Cebel-i Kudüs	21
Gazze	Hanyunus	14
	Mecdel	7
	Gazze	34
Yafa	Yafa	11
	Lud	18
	Ramle	32
Halilü'r-Rahman	Amama	5
	Beyt-i Cerin	12
	Ârkub	21

Tablo: 7. Kudüs Sancağı'nın Kaza, Nahiye ve Köyleri²³

Kaza Adı	Nahiye Adı	Köy Adı
Kudüs-i Şerif	Benî Zeyd	İtara, Terhan, Kevser, Cinba, Asû, Deyr-el, Benî Salih, Ebu Mesâi, Alud, Gana, Kefer Âyn, Ferava, Deyr-i Loda, El-mezrâa, Nubana, Gerura, Deyr-i Salih, Abeviya, Darhamre, Deyr-i Hasb, Deyr-i Salih, Celcelila, Ucul, Beyt-i Zima
	Benî Musa ve Benî Salim	Âyn Yebrud, Âyn Sina, Yebrud, Selvad, Sencel, Mezrâa, Terresiya, Herbet, Ebu Fadîh, Kefer Malik, Deyr-i Cerir, Ramun, Tiba
	Benî Malik	İtlit, Beyt-i Merik, Beyt-i İsnan, Belit, Kenbiba, Mesbah, Ketna, Beyt-i Yehra, Bedr, Beyt-i Besa, Şans, Herbet Elâmuri, Deyr-i Eyûb, Beyt-i Nevi, Balu, Kaluba, Soba, Lefta, Kestel, Herbet Nefeviya, Yesin, Beyt-i Kevkebe
	Benî Hasan	Malha, Velha, Neyr, Hevra, Senaf, Herbet Ellur, Âyn Karem, Beyt Seza, Şerefat.
	Vadiba Nahiyesi	Selvan, El-Asuba, Tor, Reyha, Âzraya, Vedis, Suriye, Beyt-i Sahur, Beyt-i Lahim, Beyt-i Cala.
	Şimalî ve Cenubî Haris	Kefer Nâma, Âyn İrsek, Âyn Kina, Deyr-i Ber'î, Segâ, El-cayine, Ras, Hemala, Deyr-i İmad, Beyt-i Ellu, Elmevrâa, Ebu Şeyhzem, Bi'r El-rit (Bi'r ürri), Devra, Sevra. Elvakış, Hefna
	Bira ve Cebel-i Kudüs	Birâ, Benîya, Berka, Deyran, Mehmas, Ciâ, Mezma, İnana, Şifat, Cedide, Refat, Kefer Ükb, Ram, Kelid, Betiyuna, Bermiyala, Beyt-i Ciyb. Benî Şemvil, Beyt-i Aksa, Ramallah.
Gazze	Hanyunus,	Hanyunus, Benî subayla, Deyr-elbalah, Cebaliya, Ciyalila, Beyt-i Lahya, Beyt-i Hanun, Temeni, Deyrüssened, Heriyaba, Beyt-i Cerca, Beril, Nehliba, Çula
	Mecdel	Hamama, İsdud, Beyt-i Derağı, Culs, El-ceba, Herbet Sekrir, Mecdel
	Gazze	Abrir, Simsem, Tifan, Beyt-i Tima, Kevkeba, Beyt-i Ükma, Hevc, Necd, Sevafor-i Tina, Mesma, Yasud, Sevafor-i El-fevka, Sevafor-i El-muâlaka, Tel Termel, Ketina, Renisa, Kerabta, Hesir, Faluca, İrak-ı Sudan, Hedsa, Semil, Âbdes, Bâlin, İrak-ı El-menşiye, Yebne, El-bekkâiya ve El-garbiye, Zernuka, Mezad, Kestala, Beşid, Berka, Betal El-garbi, Betal Eş-şarki

²² Suriye Vilayeti Salnamesi, Sene 1288 (1871–1872), s. 149–168²³ Suriye Vilayeti Salnamesi, 1288 (1871–1872), s. 149–168

Yafa	Yafa	Hayriye, Sakiye, Males, Herviha, Beyar âdes, Şeyh Mu'nes, Herşa, Hemil, Mahmudiye, Salim, Meha
	Lud	Barur, Beyt-i Dehin, Sakeriye, Kefer Âna, Reyna, Yahudiye, Daniyal, Gaba Bi'r Amasin, Cundmas, Zeyna, Serfend El-harab, Serfend El-âmar, Teyra, Deyrû'z zerif, Beyt-i Nebala, Mezeyrâ, Kevla
	Ramle	Âkır, Beyt-i Sevlın, Şehn, Kerarna, Leğlin, Rih, Seydun, Beyt-i Mehmer, îkap, Nevla, Tervan, Deyr-i Muhsin, Helde, Ebu Şuşa, Mediya, Berkebliya, Merc, Belsin, Deyr-i kadıs, Şebnin. Şekba, Kebiya, Bedres, Herd, Hedisa, Beyt El-hemal (Beytül-hemal, Varcen, Niâni, El-reyba, Şeyh, Mefles, Mensura
Halilü'r-Rahman	Halilü'r-Rahman	Deva, Zahirıya, Semû, Beter, Benî Nâca, Şâir, Benî Nekar, Şeveyh, Helmul, Kamel, Tefuh, Lona, Reyhiya, Avmer
	Amama	Terkevmin, Beyt-i Avla, Neviya, Herahi, Sevrif
	Beyt-i Cerin	: Beyt-i Cerin, Zeyna, Kedna, Râna, Berkusiye, Zekra, Acur, Deyr-i Diyola, Tel Es-safi, Deyrülnehas, Devayma, Kebiba Şarkiye
	Ârkub	Ceyâ, Nehayin, Hosan, Vadi Fukin, Kiâ, Beyt-i İtab, Âlar, Ras Ebu Âmar, El-segir, Deyrülhava, Deyrüşşeyh, Âkder, Aşvî, Keslad, Âkrub, Merâa, Deyrdiyan, Herbet El-ased, Acraş, Beyt-i Şenif, Zekariye

1871 tarihli Vilayet Nizamnamesi'yle yapılan düzenlemede Kudüs, "elviye-i gayr-i mülhaka" arasında sayılmış, yani doğrudan merkeze bağlı sancaklardan biri haline getirilmiştir. Bu tarihten sonra Kudüs Sancağı'nın ismi Kudüs Mutasarrıflığı olarak değiştirilmiştir. Ayrıca bu Nizamname ile Belka (Nablus) ve Akka sancakları da Kudüs Mutasarrıflığı'na bağlanmıştır. Ancak Filistin'in, birleşik bir bölge olarak yönetilmesi Osmanlı hükümetinin çıkarlarına ters düşmesinden dolayı Osmanlı hükümeti bölgeyi daha küçük birimlere ayırmayı tercih etmiştir. Kısa bir süre sonra Akka ve Belka sancakları yeniden Suriye Vilayeti'ne bağlamış, Kudüs ise doğrudan İstanbul'a bağlı kalmaya devam etmiştir²⁴.

1899 yılında Gazze kazasında bulunan aşiretleri, yerleştikleri bölgenin, merkez kazaya uzak olması sebebiyle yeni bir yere yerleştirmek amacıyla Birrû's-seb'a isimli mevki merkez kabul edilerek birinci sınıftan bir kaymakamlık teşkiline lüzum görülmüştür²⁵. Oluşturulan bu yeni kaza ile beraber Kudüs Mutasarrıflığı'nın kaza sayısı beşe çıkmıştır.

3.1.2.2. Nablus (Belka) Sancağı'nın İdarî Taksimatı

İlk önce Şam Eyaleti içerisinde yer alan Nablus Sancağı, 1614 yılında Safed-Sayda-Beyrut Eyaleti'nin oluşturulmasıyla bu eyalete dâhil edilmiş, ancak bir süre sonra yeniden Şam Eyaleti'ne bağlanmış ve bu statüsünü 1831 yılına kadar

²⁴ Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 60

²⁵ BOA. İD, 18, 10/N/1317

korumuştur²⁶.

Kavalalılar döneminde yönetim merkezi olan Akka'dan idare edilen Nablus Sancağı, 1841 yılında Kudüs Sancağı'na dâhil edilerek doğrudan İstanbul'a bağlanmış²⁷ ancak bu durum çok kısa sürmüş ve yeniden Kudüs Sancağı'ndan ayrılarak Sayda Eyaleti içerisinde müstakil sancak haline getirilmiştir. 1865 yılına kadar da Sayda Eyaleti içerisinde yer almıştır.

Tablo: 8. Sayda Eyaleti'ne Bağlı Nablus Sancağı'nın İdarî Taksimatı

1848–1849/1266 ²⁸	1860–1861/1278 ²⁹
Nablus Livası	Nablus Livası
Nablus (Merkez)	Nablus (Merkez)
Nablus Nahiyeleleri	Nablus Nahiyeleleri
Cemâ'in	Cemâ'in
Darü's-ş-şeâra	Darü's-ş-şeâra
Cerrar	Meşarik-i El-Cerrar
Cenin	Cenin
Benî Sa'b	Benî Sa'b
Şaaraviyye	Şaaraviyye
	Meşarik-i Nablus

Nablus Sancağı, 1865 tarihinde yeni oluşturulan Suriye Vilayeti'ne dâhil edilmiştir. 1865–1866 yılında Nablus Livası ve Cenin Kudüs Sancağı'na bağlanmış³⁰, ancak 1867-1868'de yeniden Nablus Sancağı içerisinde yer almışlardır. 1867 yılında Ürdün Nehri'nin doğu bölgesinde bulunan Kerek ve Maân kazalarının da Nablus Sancağı'na katılmasının ardından sancağın ismi, Belka Sancağı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu dönemde Belka Sancağı; Nablus Kazası, Salt Kazası ve Kerek Kazası olmak üzere üç idarî birime ayrılmıştır³¹. 1870–1871 yılında Belka (Nablus) Sancağı'nın 2 kazası, 11 nahiyesi ve 215 köyü bulunmaktadır.

²⁶ Akbal, “1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat ve Nüfus”, s. 624

²⁷ Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 60

²⁸ *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1266 (1848–1849), s. 85–87

²⁹ *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1278 (1860–1861), s. 152–155

³⁰ *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1283 (1865–1866), s. 175

³¹ *Suriye Vilayeti Salnamesi*, 1285 (1867–1868), s. 59

Tablo: 9. Suriye Vilayeti'ne Bağlı Belka (Nablus) Sancağı'nın İdarî Taksimatı³²

Kaza Adı	Nahiye Adı	Köy Sayısı
Nablus (Merkez)	Meşarik-i Nablus	20
	Meşarik-i El-Cerrar	28
	Cemâ'in-i Evvel	23
	Cemâ'in-i Sani	25
	Vadiü's-şeâra	20
	Şa'araviyye Şarkıyye	24
	Şa'araviyye Garbiyye	8
	Benî Sa'b	28
Cenin	Şafa El-Kıblî	12
	Şafa Eş-Şimalî	13
	Şafa El-Garbî	14

1871 tarihli Vilayet Nizamnamesi'yle yapılan düzenlemeyle birlikte Belka (Nablus) Sancağı, Kudüs Mutasarrıflığı'nın sınırları içerisine alınmış fakat daha sonra yeniden Suriye Vilayeti'ne dâhil edilmiştir³³. 1887 yılında Beyrut Vilayeti'nin teşkilinden sonra Belka (Nablus) Sancağı'nın idaresi yeni kurulan bu vilayete aktarılmıştır. 1889–1890 yılında Belka (Nablus) Sancağı'nın 4 kazası, 12 nahiyesi ve 212 köyü bulunmaktadır.

Tablo: 10. Beyrut Vilayeti'ne Bağlı Belka (Nablus) Sancağı'nın İdarî Taksimatı³⁴

Kaza Adı	Nahiye Adı	Köy Sayısı
Nablus (Merkez)	Meşarik-i Nablus	20
	Vadiü's-şeâra El-Garbi	10
	Cemâ'in-i Evvel	3
	Cemâ'in-i Sani	2
Cenin	Cenin	49
	Şa'araviyye Şarkıyye	14
	Meşarik-i El-Cerrar	24
Benî Sa'b	Benî Sa'b	23
	Şa'araviyye Garbiyye	9
	Vadiü's-şeâra El-Garbi	11
Cemâ'in	Cemâ'in-i Evvel	25
	Cemâ'in-i Sani	22

Beyrut Vilayeti'nin oluşturulmasıyla Salt Kazası Belka Çölü ile beraber Suriye Vilayeti'ne bağlı Havran Sancağı'na ilhak edilmiş olmasından dolayı, Belka Sancağı'nın isminin 1893–1894 yılından itibaren yeniden Nablus Sancağı olarak kullanılması uygun görülmüştür³⁵. XIX. yüzyılın sonuna kadar Nablus Sancağı'nın idarî taksimatında, Cenin Kazası'na bağlanan Bilad-ı Hârîsa Nahiyesi'nin oluşturulması ve

³² Suriye Vilayeti Salnamesi, Sene 1288 (1871–1872), s. 275–284

³³ Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 60

³⁴ Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1307 (1889–1890), s. 511–513

³⁵ Beyrut Vilayeti Salnamesi, 1311 (1893–1894), s. 453

köy sayısının 226'ya yükselmesi dışında bir değişiklik olmamıştır. 1903 yılında Cemâ'in Kazası iptal edilerek Nablus Kazası'na bağlı nahiye haline getirilmiştir³⁶.

Tablo: 11. Nablus Sancağı'nın Kaza, Nahiye ve Köyleri³⁷

Kaza Adı	Nahiye Adı	Köy Adı
Nablus	Meşarik-i El-cerrar	Asira, Burin, İrak, Temun, Akaba, Tûbas, Tebâser, Talûza, Yasid, Censina, Nefs-i Cebel, Berka, Bezâriya, Beyt-i Emrin, Nakura, Sebsetiyye, Deyr'üş-şeref, Beyt-i Eyba, Kevsin, Beyt-i Vezn, Herra, Cenid, Tel, Madama, Refidiyye, Zevasa, Balata
	Meşarik-i Nablus	Azmut, Salim, Deyr'ül-hattab, Beyt-i Decin, Akraba, Osrin, Bânun, Meğir, Duma, Kesra, Mecdel, Calud, Keryut, Telfit, Keylan, Curiş, Aynbus, Hevara, Belbeta, Odala, Avreta, Beyt-i Furik, Ruheyib, Kefer Kelil, Cebyit, Kefer Atiya, Kefer Bitâ, Aker
	Cemâ'in-i Evvel	Haris, Heyla, Hecca, Cansafut, Beka, Sekaka, Emanin, Heriş, Deyr'üş-şiya, Retiş, Selfit, Seniriyye, Hetta, Azun, Ferâta, Ferha, Kerava, Fenduk, Kefer Kedum, Kefelmares-i Şarkıyye, Kefer Sulus, Kefer Lekef, Nefs-i Cem'âin, Leben-i Garbiye, Herbet Kays
	Cemâ'in-i Sani	Bediyya, Berdkin, Deyr-i Belut, Rafat, Cit, Zaviye, Zeyta, Saviyye, Asira, Amuriyye, Urif, Kira, Kefelmares-i Garbiye, Kefer Kasım, Kefer Eldik, Leben-i Şarkıye, Merda, Mesha, Bâsuf, Besa, Mecdel Sadık
Cenin	Şa'araviyye	Araba, Aca, Berkin, Seylet'üz-zuhur, Kefer Rayi, Ferasin, Kefer Kud, Yâbed, Bâred, Ruma, Nezlet-i Ebu Nâr, Nezlet-i Şarkıyye, Nezlet-i Garbiyye, Fehma
	Bisan Çiftlik-i Hümayun	Nefs-i Bisan, Merses, Kefera, Cebul, Bira, Dema, Kefer Mısır, Bila, Cera
	Bilad-ı Harisa	Nefs-i Cenin, Arana, Rumana, Tel'üz-zehab, Salim, Tânek, Seylet-i Harsiye, Arfa, Keferdan, Deyr-i Ebu Zeyif, Helima, Mekbila, Cendela, Nurs, Celkemus, Fekvâ'a, Beyt-i Kad, Celbun, Abruna, Zeryin, Nedur, Nâvra, Beyn, Şemra, Sulem, Dehy, Kevmiyye, Tibâ, Şettâ, Bâmum, Nefinum El-Fehem, Anin, El-mezâr
	Meşarik-i El-Cerrar	Ceba, Anza, Heliya, Zebabeda, Cedide Raba, Seris, Sir, Meskûn, Sanur, Fendkumiyye, Kebatiyye, Ceriya, Um El-Tut
Benî Sa'b	Herem	Herem, Celil, Meska, Kefer Saba, Kelkiliya, Celculiya, Tira Um Halid, Vadi'ül-hevâres
	Benî Sa'b	Tulkarem, Kefer Lebed, Beyt-i Leyyu, Denâba, Sekârin, Ramin, Şûfa, Anbeta, Kefer Ruman, Itara, Belâ, Deyr'ül-ğusun, Alar, Sayda, İtil, Zeyta, Nezlet-i İsa, Baka, Cet, Kakun, Şevika, Kefer Seb, Ertah, Ferûn, Kelensu, Teyba Tahta, Teyba Fevka, Ferdisiya, Ras, Kefer Sur, Kefer Abuş, Kefer Ribad, Kefer Cemal, Felama, Ceyus

3.1.2.3. Akka Sancağı'nın İdarî Taksimâtı

Şam Eyaleti'ne bağlı Safed Sancağı'nın nahiyesi durumunda bulunan Akka, Kanuni Sultan Süleyman döneminde yapılan idarî düzenlemeler sonucu sancak haline getirilmiş ve Şam Eyaleti içerisinde yer almıştır. Sayda Eyaleti'nin oluşturulmasıyla bu

³⁶ *Beyrut Vilayeti Salnamesi*, 1322 (1904–1905), s. 233

³⁷ 1904 yılında Nablus Sancağı'nın 3 kazası, 10 nahiyesi ve 218 köyü bulunmaktadır. *Beyrut Vilayeti Salnamesi*, 1322 (1904–1905), s. 238–239, 242–243

eyaletle dâhil edilen Akka Sancağı bu statüsünü 1831 yılına kadar korumuştur³⁸. 1831–1840 yıllar arasında Kavalalılar döneminde idare merkezi durumuna gelen Akka, Osmanlı Devleti’nin bölgeye yeniden hâkim olmasıyla tekrar Sayda Eyaleti’ne bağlanmıştır. 1852 yılında Akka (merkez kaza), Nasıra, Taberiye, Hayfa ve Safed olmak üzere 5 kazası³⁹ olan Akka Sancağı’nın kaza sayısı 1863–1864 yılında 14’e yükselmiştir.

Tablo: 12. Sayda Eyaleti’ne Bağlı Akka Sancağı’nın İdarî Taksimatı⁴⁰

Akka (merkez kaza)	Leccun Kazası
Sahil-i Akka Kazası	Taberiye mâ’a nahiyeleri Kazası
Şafa Amr Kazası	Şağur Kazası
Nasıra Kazası	Cebel ve Terşiha Kazası
Safed Kazası	Sahil-i Âyıntab Kazası
Atlit Kazası	Um elâm Kazası
Hayfa Kazası	Merhis Kazası

Sayda Eyaleti içerisinde yer alan Akka Sancağı, 1864–1865 yılında Suriye Vilayeti’ne dâhil edilmiş, ancak 1865–1866 yılında tekrar Sayda Eyaleti’ne bağlanmıştır⁴¹. Bu idarî yapı da iki yıl sürmüş, sancak daha sonra yeniden Suriye Vilayeti içerisinde yer almıştır. 1870–1871 yılında Akka Sancağı’nın 5 kazası, 10 nahiyesi ve 158 köyü bulunmaktadır.

Tablo: 13. Suriye Vilayeti’ne Bağlı Akka Sancağı’nın İdarî Taksimatı⁴²

Kaza Adı	Nahiye Adı	Köy Sayısı
Akka (merkez)	Sahil	19
	Şağur	15
Hayfa	Ruha	19
	Sahil	15
	Cebel	7
Nasıra	Nasıra	21
	Şafa Amr	17
Safed	Cira	25
	Cebel	13
Taberiye	Şafa Gavr	7

Akka Sancağı’nın Suriye Vilayeti’ne bağlı kaldığı dönemde kaza sayısında değişiklik olmamış, ancak nahiye sayısı 1’e düşerken köy sayısı 246’ya yükselmiştir⁴³.

³⁸ 1831 yılında Sayda Eyaleti; Sayda, Akka, Beyrut, Safed ve Sur olmak üzere beş idarî birime ayrılmıştır. Akbal, “1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat ve Nüfus”, s. 624

³⁹ Zuhayr Ganayım Abu’llatif Ganayım, *Liva-i Akka fî ahdi’l-Tanzimat el-Osmaniyye (1281–1337 h./1864–1918)*, Beyrut, 1999, s. 45

⁴⁰ *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1281 (1863–1864), s. 189

⁴¹ *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1283 (1865–1866), s. 173

⁴² *Suriye Vilayeti Salnamesi*, 1288 (1871–1872), s. 237–250

1887–1888 yılında Akka Sancağı, Beyrut Vilayeti’ne bağlanmıştır. 1888–1890 yılında Akka Sancağı’nın 5 kazası, 4 nahiyesi ve 222 köyü bulunmaktadır.

Tablo: 13. Beyrut Vilayeti’ne Bağlı Akka Sancağı’nın İdarî Taksimatı⁴⁴

Kaza Adı	Nahiye Adı	Köy Sayısı
Akka (merkez)	Sahil	18
	Şağur	15
	Şafa Amr	16
Hayfa		28
	Kayseriya	32
Taberiye		27
Safed		59
Nasıra		27

Beyrut Vilayeti dâhilinde bulunan Akka Sancağı’nın 1900 yılına kadar idarî yapısında, köy sayısını artış ve azalışı dışında herhangi bir değişiklik olmamıştır.

Tablo: 14. Akka Sancağı’nın Kaza, Nahiye ve Köyleri⁴⁵

Kaza Adı	Nahiye Adı	Köy Adı
Akka	Sahil	Semiriyye, Mezraâ, Zeyyib, Besa, Tell, Kehva, Gabsiya, Şeyh Davud, Keviykan, Umka, Yanuh, Berka, Cules, Ebu Sinan, Kefer Yasif, Mekt, Cedide
	Şağur	Mecdel Kerum, Beâna, Deyrî’l-ased, Kesra, Nehf, Yecur, Rami, Feraha, Kefer Ânan, Yakuk, Âyilbun, Magaz, Deyrî’l-hanna, Uraba, Sehnin
	Şafa Amr	Şafa Amr, Ablin, Temra, Ruveys, Damon, Kelub, Mi’âr, Şâb, Bero, Kerubsa, Kavamil, Marakah, Cedru, Hartiye, Cida, Şeyh Berik, Tebûn, Mecdel, Beytî’l-lahim, Umelâmed.
Hayfa		Aczem, Umeşşaf, Umattut, Umezzinat, Umelâlak ve mimas, Baka Eş-şarkiye, Berc, Berika, Betimat, Bilad Eş-şeyh, Cebâa, Câara, Cesr Ez-zerka, Cedidun, Ciza, Hezira, Daliyetî’l-kermel ve Umeşşekef, Daliyetî’r-rûha ve Umeddufuf, Derdera, Reyhanîyye, Zemarin, Zerganiyye, Sendiyane, Şefiya, Sebarin, Serfand, Tentura, Tira, Ayn Huz, Ayn Gazal, Afiya, Atlit, Âra, Ârara, Gabet- El-çerkez, Feridis, Kenir, Kira ve Kimun, Kebâra, Kerkur, Kefer Ata, Kefer Lam, Kefer Kerâa, Merah, Mezar, Kefrin, Bacur, Sevamir, Keyseriya.
Nasıra		Sefuriyye, Terân, Kefer Menda, Bâyna, Kevkeb, Mehed, Rumana, Azir, Kesal, Deburiyye, Ayn Mahal, Kefer Kenna, Reyna, Yafa, Mecdel, Mâlul, Aylut, Zebuba, Cencar, Cebâta, Menfis (??? Henfis), Fulâ (??? Fevlâ), Afulâ, Semuniyye, Teltura.
Taberiye		Levbiye, Nemrin, Hattin, Mecdel, Şecara, Delayiketî’l-ays, Delayiketî’s-sehu, Yema, Atuşa, Saruna, Kefer Sebt, Kefer Kemma, Meshâ, Şâra, Ülem (??? Alem), Mâzer, Sabih, Melhemiyye, Delhemiye, Umhuba (???), Adsiyye, Semira, Nekim, Vadi El-bira, Seyidna Muvaz, Abidiyye
Safed	Cebel	Terşiha, Kabra, Umelferec, Bekiâh, Sehmata, Deyrî’l-kasi, Futa, Herfiş, Sâsâ, Beytî’lcin, Kefer Semî, Mâliya, Cânun
	Cira	Ayn ez-zeytun, Zaheriya tahta. Âkbera, Ras El-ahmar, Fara, Biriya, Semusi. Meyrun, Meyrun elm ces, Sefsaf, Kefer Be’aym, Dolata, Titba, Kabâh, Meğar El-hit, Ferâm. Cûna, Alma, Ceş, Kedita, Herbert Ketana, Marutiyye, Sevaïd, Reyhanîyye, Zebid, Semayri, Dişom, Âmuka, Han El-meniye, Tuya, Zahiriyye Veka, Âkiba, Hekab, Seyyara, Tabka, Şeyh Kevs

⁴³ Suriye Vilayeti Salnamesi, 1302 (1884–1885), s. cedvel

⁴⁴ Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1307 (1889–1890), s. 504–507

⁴⁵ Beyrut Vilayet Salnamesi, 1322 (1904–1905), s. 169–194

3.2. Nüfus

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren, fethettiği topraklar üzerindeki halkın gelirlerini ve ellerinde bulundurdıkları araziye belirlemek için sayımlar yaptırmış ve tüm bu sayımları tapu tahrir defterlerine kaydettirmiştir. Ancak bu sayımlar, ekilebilir toprakların alanlarını, vergi ödeyecek hane reisi ile bekâr yetişkin erkeklerin sayılarını ve askere alınacak kişileri tespit etmek amacıyla yapılmıştır⁴⁶. Fakat zaman içerisinde tımar sistemi bozulmuş ve tahrir defterleri düzenli tutulamaz hale gelmiştir. XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti’ni dağılma ve çöküşten kurtarma çabalarıyla birlikte nüfus, arazi ve mal-mülk sayımı yeniden önem kazanmaya başlamıştır⁴⁷. Bu amaçla ilk girişim, 1826 yılından sonra İstanbul’da başlamış, ancak 1828–1829 yıllarında Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki savaştan dolayı devletin diğer vilayetlerinde sayım yapılamamıştır.

Savaşın sona ermesinden sonra 1830 yılında bir meclis oluşturularak Osmanlı Devleti’nde bir sayım yapılması kararlaştırılmış, sayımın öncelikle nerelerde ve kimler tarafından yapılacağı belirlenerek gerekli talimatnameler hazırlanmıştır⁴⁸. 1831 yılında başlanılan sayımda, Müslüman olmayanlara şahsi vergi uygulamasının getirilmesi ve yetişkin Müslüman erkeklerin askere alınması için kişi sayısının belirlenmesi Osmanlı Devleti’nin asıl amacı olmuştur. Kadınlar, yetimler, ergenlik çağına gelmemiş Hristiyanlar, aklî ya da fiziksel özürlüler, yüksek düzey devlet görevlileri gibi kişisel vergi vermekle veya askerlik hizmetiyle yükümlü olmayanlar kayıtlara geçirilmemiştir.

Osmanlı Devleti’ndeki sayım anlayışı XIX. yüzyılın ortasında, yani 1856 yılında Paris Antlaşması’nın imzalanmasından sonra bir değişim geçirmiş; devlet, beşerî ve doğal kaynaklarını yeniden değerlendirme gereği duymuştur. Ayrıca Hristiyan topluluklar arasında günden güne artan ulusal bilinç, kendini, ulusal kiliselerin ve okulların kurulması gibi çeşitli talepler biçiminde olduğu kadar, çoğu zaman diğer toplulukları göz ardı eden istatistiklerle desteklenen bağımsızlık ve toprak talepleri

⁴⁶ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830–1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul, 2003, s. 46; Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ömer Lütfi Barkan, “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. II, S. I, İstanbul, 1940, s. 20–59

⁴⁷ Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu*, s. 45

⁴⁸ Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak’ânüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, İstanbul, 1999 c. III, s. 640

biçiminde de göstermiştir. Dolayısıyla belli başlı her Hristiyan etnik topluluğun tam nüfusunu bilme gereği doğmuştur. Bu nedenle 1881–1882 ve 1893 yılları arasında yürürlüğe konulan sayım ve kayıt sisteminde Hristiyan nüfus için birkaç etnik-dinî sınıflandırmalar yapılmış, fakat Müslümanlar arasında böyle bir ayrıma gidilmemiştir. Bu sayımlarda kadınlar da birey olarak kayıt altına alınmışlardır⁴⁹.

Yukarıda verilen bilgiler doğrultusunda, Filistin bölgesinin XIX. yüzyılın ilk yarısına ait nüfus bilgilerine tarafımızdan ulaşılammıştır. Yüzyılın ikinci yarısına ait bilgileri ise 1880’li yıllara kadar hane sayısı, bu tarihten itibaren de kişi sayısı olarak tespit etmemiz mümkün olmuştur.

3.2.1. Kudüs Sancağı’nın Nüfusu

XIX. yüzyılın ilk yarısında düzenli olarak tahrir veya nüfus sayımı yapılmamış olmasından dolayı bu döneme ait bilgiler, bölgeyi ziyaret eden seyyahların tahmini nüfus verilerine dayanmaktadır. 1806 yılında Kudüs’ü ziyaret eden Seetzen, 4000’i Müslüman olmak üzere toplam nüfusun 8750 olduğunu ifade etmiştir. 1838 yılında Kudüs’e gelen Robinson ise diğer Batılı seyyahların belirttiği rakamların çok üzerinde bir rakam belirterek toplam nüfusun 15000–30000 arasında ve çoğunluğunun Müslüman olduğunu söylemiştir. 1840’lı yıllarda bölgeyi ziyaret etmiş olan Tobler, Kudüs’ün nüfusunun 4500’ünün Müslüman, 3558’inin Hristiyan ve geri kalanı da Yahudi olmak üzere toplam 10000 civarında olduğunu belirtmiştir⁵⁰. 1845 yılında Kudüs’te konsolos olarak bulunan Schultz da, Tobler’le hemen hemen aynı bilgileri vermiştir⁵¹. 1859 yılında F. Bremmer, 12286’sı Müslüman, 7488’i Hristiyan ve 3580’i Yahudi olmak üzere Kudüs’ün toplam nüfusunun 23354 kişi olduğunu ifade etmiş, ancak bu bilgiler, batılı araştırmacılar tarafından abartılı bulunmuştur⁵². Onlara göre, bu tarihte Kudüs’te 6000 Müslüman, 4000 Hristiyan ve 8000 Yahudi yaşadığı kabul

⁴⁹ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 47–48

⁵⁰ Ben-Arieh, *Jerusalem in the 19th Century*, s. 128, 190

⁵¹ O dönemde seyyahlar, ziyaret ettikleri bölgelerde kendilerinin de mensup oldukları dinî cemaatin misafiri kabul edilmiş ve bu cemaatlere ait kilise ve manastırlarda konaklamışlardır. Ziyaret ettikleri bölgelerde kendi devletlerinin konsoloslukları bulunuyorsa mutlaka konsolosluğa giderek bölge hakkında bilgi edinmişlerdir. Tobler ile Konsolos Schultz’un verdiği bilgilerin hemen hemen aynı olması da bundan kaynaklanmaktadır. Örnek teşkil etmesi bakımından bkz. Alexander William Kinglake, *Eothen Bir Oryantalistin Doğu Seyahatnamesi*, (Çev. Adem Fidan), İstanbul, 2004; Chateaubriand, *Paris İstanbul Kudüs Bir Seyyahın Günlüğü*, İstanbul, 2004

⁵² Ben-Arieh, *Jerusalem in the 19th Century*, s. 129

edilmiştir⁵³. Verilen tahmini nüfusların sadece kaza merkezine mi yoksa sancağın toplam nüfusuna mı ait olduğu hakkında da bir açıklık getirilmemiştir. Ayrıca 1859 yılında henüz bölgeye Yahudi göçünün başlamaması, buraya yerleşenlerin ömrünün son zamanlarını geçirmek için gelen ve çoğunlukla doğurganlık yaşı geçen insanlar olduğu düşünülürse, Yahudi nüfusunun 1845’de 2000 civarındayken 1859 yılında 8000’e yükselmesi kabul edilemez. Bu sebepten dolayı, F. Bremmer tarafından verilen bilgiler daha doğru görünmektedir. XIX. yüzyılın sonlarına doğru bölgeye yoğunlaşan Yahudi göçüne rağmen, sancak genelinde Yahudi nüfusu yüzyıl boyunca hiçbir zaman Müslümanlardan fazla olmamıştır. Batılı kaynaklarda Yahudi nüfusunun fazla gösterilmesinin nedeni tamamen siyasîdir.

Tablo: 15. Batılı Araştırmacılara Göre XIX. Yüzyılda Kudüs’ün Tahmini Nüfusu⁵⁴

Yıl	Müslüman Nüfus	Hristiyan Nüfus	Yahudi Nüfus	TOPLAM
1800	4000	2750	2000	8750
1835	4500	3250	3000	10750
1840	4650	3350	3000	11000 ⁵⁵
1850	5350	3650	6000	15000
1860	6000	4000	8000	18000
1870	6500	4500	11000	22000
1880	8000	6000	17000	31000
1890	9000	8000	25000	42000
1900	10000	10000	35000	55000

Yukarıdaki tablodaki veriler, Osmanlı Devleti’nin resmi kayıtlarına göre de desteklenmemektedir. Her ne kadar Osmanlı Devleti, 1880’lere kadar sadece kendi tebaası olan gayrimüslimleri kayıt altına almış, diğer devletlerin tebaası durumundaki gayrimüslimleri kayıtlarında belirtmemiş de olsa, özellikle Yahudi nüfusundaki artış abartılı gösterilmiştir.

XIX. yüzyıl içerisinde Kudüs Sancağı’nın nüfusuna ait düzenli bilgileri, sancağın Suriye Vilayeti’ne bağlı olduğu dönemde hane bazında tespit etmek mümkündür. Tablo 16’da Kudüs Sancağı’nın kaza ve nahiyelerindeki vergi nüfusları gösterilmiştir.

⁵³ Schölch, “Jerusalem in the 19th Century (1831–1917 AD)”, s. 231; Catherine Nicault, “Osmanlı Kudüs’üne Dönüş”, *Kudüs 1850–1948 Osmanlılardan İngilizlere: Ruhanî Birliktelikle Siyasî Yırtılma Arasında*, (Çev. Estreya Seval Vali), İstanbul, 2001, s. 39–40

⁵⁴ Schölch, “Jerusalem in the 19th Century (1831–1917 AD)”, s. 231

⁵⁵ Kaynakta toplam nüfus 10750 olarak yazılmıştır

Tablodan da anlaşılacağı üzere, sancak genelinde en fazla gayrimüslim nüfusa sahip olan yerleşim birimi Kudüs-i Şerif Kazası'dır. XIX. yüzyılın son yıllarında Yafa'da yoğunlaşan Yahudi nüfusunun aksine bu dönemde kazada gayrimüslim nüfus içerisinde Yahudi hane bulunmamaktadır. Halilü'r-Rahman Kazası'nın gayrimüslim vergi nüfusunu sadece Yahudiler oluşturmakta ve Hristiyanlar yer almamaktadır. En az gayrimüslim nüfusa sahip olan yerleşim birimi ise Gazze Kazası'dır

Tablo: 16. 1870–1871 Yılında Kudüs Sancağı'nın Vergi Nüfusu

Kaza	Kasaba ve Nahiye	İslam Hane	Gayrimüslim Hane									Toplam	
			Rum	Latin	Ermeni	Katolik	Protesta	Kıptı	Süryani	Marunî	Yahudi		
Kudüs ⁵⁶	Kudüs-i Şerif	1025	299	179	175	18	16	44	7	-	630	2393	
	Benî Zeyd	1220	66									1286	
	Benî Musa ve Benî Salim	1127	96									1223	
	Benî Malik	1075	-									1075	
	Benî Hasan	496	12									508	
	Vadiba	384	760									1144	
	Şimalî ve Cenubî Haris	748	148									896	
	Bira ve Cebel-i Kudüs	1068	120									1188	
Toplam		7143	2570									9713	
Gazze ⁵⁷	Gazze Kasabası	2690	65									2755	
	Hanyunus	1896	-									1896	
	Mecdel	1474	-									1474	
	Gazze Nahiyesi	3047	-									3047	
Toplam		9107	65									9172	
Yafa ⁵⁸	Yafa Kasabası	865	135	50	5	70	-	-	-	6	-	1135	
	Yafa Nahiyesi	498	-	-	-	-	-	-	-	-	-	498	
	Lud Kasabası	700	207	-	-	-	-	-	-	-	-	907	
	Lud Nahiyesi	1464	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1464	
	Ramle Kasabası	675	250	-	-	-	-	-	-	-	-	925	
	Ramle Nahiyesi	1477	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1477	
Toplam		5679	592	50	5	70	-	-	-	6	-	6402	
Halilü'r-Rahman ⁵⁹	Halil'ür-Rahman Kasabası	2800	-									200	3000
	Halil'ür-Rahman Nahiyesi	1078	-									--	1078
	Amama	351	-									--	351
	Beyt-i Cerin	672	-									--	672
	Ârkub	719	-									--	719
Toplam		5620	-									200	5820
Genel Toplam		27549	3558										31107

⁵⁶ Suriye Vilayeti Salnamesi, 1288 (1871–1872), s. 149–156

⁵⁷ Suriye Vilayeti Salnamesi, 1288 (1871–1872), s. 156–160

⁵⁸ Suriye Vilayeti Salnamesi, 1288 (1871–1872), s. 160–164

⁵⁹ Suriye Vilayeti Salnamesi, 1288 (1871–1872), s. 164–168

Ancak bir yerin vergi nüfusundan gerçek nüfusu tespit edebilmek oldukça güçtür. Gerçek nüfusu bulmak için bazı metotlar uygulanmakta ve hane sayısı belirli katsayılar ile çarpılmaktadır. Ömer Lütfi Barkan'ın hane karşılığı olarak kabul ettiği "5" katsayısı bugün pek çok araştırmacı tarafından kabul edilmesinin yanında, bu katsayıyı az bularak "7" katsayısını kullananlar olduğu gibi daha az olması gerektiğini savunanlarda bulunmaktadır⁶⁰. 1870–1871 yılında Kudüs Sancağı'nın tahmini gerçek nüfusunun "5" katsayısı kullanılarak tespit edilmesi durumunda 137745'i Müslüman, 17790'ı gayrimüslim olmak üzere toplam 155535 kişi olduğu söylenebilir. "7" katsayısının kullanılmasıyla kişi sayısı 192843'ü Müslüman, 24906'sı gayrimüslim toplam 217749 olmaktadır. Justin McCarthy, *The Popilation of Palestine* adlı eserinde 1877–1878 yılında Kudüs Sancağı'nın nüfusunu 205016'ı Müslüman, 6529'u Yahudi ve 21100'ü Hıristiyan olmak üzere toplam 232645 olarak göstermiştir⁶¹. Kemal Karpat ise *Osmanlı Nüfusu* isimli eserinde 1877–1878 yılında sancağın nüfusunu 130000 olarak tespit etmiş⁶², 1881–1882 Osmanlı Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre de Kudüs Sancağı'nın toplam nüfusunun 234770 olduğunu belirtmiştir⁶³. 1877–1878 yıllarında Osmanlı Devleti'nin Rusya ile savaş halinde bulunması sebebiyle bölge nüfusunda azalma olması doğaldır. Ancak birkaç yıl içerisinde 130000'den 234770'e yükselmesi de beklenemez. Karpat, 130000 sayısına 1292 tarihli salnamede yer alan Kudüs Sancağı'na ait vergi hanesi sayısını "5" katsayısı ile çarparak ulaşmıştır. Oysa 1881–1882 Osmanlı Genel Nüfus Sayımı kesin verileri yansıtmaktadır. Bu sebepten dolayı en azından Kudüs bölgesi için "7" katsayısının kullanılması daha uygun görünmektedir.

Kudüs Sancağı'nın gerçek nüfusunu 1881–1882 yılından sonra tespit etmemiz mümkündür. Tablo 17'de sancakta bulunan kadın ve erkek nüfusunun cemaatler üzerindeki dağılımı gösterilmiştir.

⁶⁰ Nejat Göğünç, "Hane Deyimi Hakkında", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XXXII, (1979), s. 332

⁶¹ Justin Mc.Carthy, *The Popilation of Palestine (Popilation History and Statistics of the Late Ottoman Period and the Mandate)*, New York, 1990, s. 7

⁶² Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 161

⁶³ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 184

Tablo: 17. 1881–1882 Osmanlı Genel Nüfus Sayımına Göre Kudüs Sancağı’nın Nüfusu⁶⁴

Cemaat Adı	Cinsiyet	Kaza Adı				Toplam
		Kudüs	Yafa	Gazze	Halilü’r-Rahman	
Müslümanlar	Kadın	26317	21281	27951	18852	94401
	Erkek	28047	23894	31566	21705	105212
Rumlar	Kadın	5750	1826	379	1	7956
	Erkek	6272	2071	389	14	8746
Ermeniler	Kadın	343	40	-	-	383
	Erkek	504	52	-	-	556
Katolikler	Kadın	18	172	-	-	190
	Erkek	33	199	-	-	232
Yahudiler	Kadın	3535	167	-	291	3993
	Erkek	3570	227	-	320	4117
Protestanlar	Kadın	248	46	6	-	290
	Erkek	296	63	5	-	364
Latinler	Kadın	2878	312	14	3	3207
	Erkek	3174	393	19	56	3642
Gayrimüslim Çingeneler	Kadın	35	-	-	-	35
	Erkek	49	-	-	-	49
Yabancı Uyruklular	Kadın	-	475	-	143	618
	Erkek	-	631	-	148	779
Toplam	Kadın	39114	24319	28350	19290	111073
	Erkek	41945	27530	31979	22243	123697
Toplam Nüfus		81059	51849	60329	41533	234770

Toplam 199613 kişi olan Müslüman nüfus, sancak nüfusunun %85.02’ni oluşturmaktadır. 16702 kişi olan Rumlar sancak nüfusunun %7.11’ini, 8110 kişi olan Yahudiler %3.45’ini, 6849 kişi olan Latinler %2.91’ini, 1397 kişi olan yabancı uyruklular %0.59’unu, 939 kişi olan Ermeniler %0.40’ını, 654 kişi olan Protestanlar %0.27’sini, 422 kişi olan Katolikler %0.17’sini ve 84 kişi olan gayrimüslim çingeneler de %0.03’ünü oluşturmuştur.

1892–1893 yılında Kudüs Mutasarrıflığı’nın nüfusu 247000’e yükselmiş olup nüfusun cemaatlara göre dağılımı Tablo 18’de gösterilmiştir.

⁶⁴ *Memalik-i Osmaniyyenin Nüfus Muharrerinin İcmali*, 1299/1310, İÜKTY, No:4807, s. 24; Ayrıca bkz. Karpas, *Osmanlı Nüfusu*, s. 184–185

Tablo: 18..1892–1893 Yılında Kudüs Mutasarrıflığı’nın Nüfusu⁶⁵

Cemaat Adı	Kişi Sayısı
İslam	213310
Rum	16706
Yahudi	8110
Latin	6849
Ermeni	939
Protestan	654
Bulgar	422
Süryani	10
Toplam	247000

Yaklaşık on yıllık bir zaman içerisinde Kudüs’ün kazalarıyla birlikte toplam nüfusu 234770’den 247000’e yükselmiştir. Ancak 1882’den sonra Osmanlı Devleti’nin aldığı tüm tedbirlere rağmen Filistin bölgesine yoğunlaşan Yahudi göçünden kaynaklanan Yahudi nüfusundaki artış Osmanlı Devleti’nin nüfus kayıtlarında belirtilmemiştir. Bunun da nedenini, gelen Yahudilerin Osmanlı Devleti’nin tabiiyetinde olmamalarına ve bölgeye kaçak olarak yerleşmelerine bağlamak gerekir. 1892–1893 yılı için McCarthy, Kudüs genelindeki Yahudi nüfusunu 11001 kişi olarak göstermiştir. Ancak toplam nüfusu da 275115 olarak ifade etmiştir⁶⁶. Osmanlı Devleti’nin resmi kayıtlarıyla bu rakam arasında 28115 kişilik fark göze çarpmaktadır.

1892–1893 yılında nüfusun yaş gruplarına göre dağılımı Tablo 19’da gösterilmiştir.

Tablo: 19. 1892–1893 Yılında Kudüs Mutasarrıflığı Nüfusunun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı⁶⁷

Yaş Grupları	Nüfus			Nüfus Oranı %		
	Kadın	Erkek	Toplam	Kadın	Erkek	Toplam
0–12 ay	7390	8480	15870	2.99	3.43	6.43
1–10	23285	12860	36145	9.43	5.21	14.63
10–20	12789	17630	30419	5.18	7.14	12.32
20–30	24780	32660	57440	10.03	13.22	23.26
30–40	23820	31870	55690	9.64	12.90	22.55
40–50	12690	16800	29490	5.14	6.80	11.94
50–60	5160	7720	12880	2.09	3.13	5.21
60–70	2375	3730	6105	0.96	1.51	2.47
70–80	668	1720	2388	0.27	0.70	0.97
80–90	160	210	370	0.06	0.09	0.15
90 ve üzerinde bulunanlar	102	100	202	0.04	0.04	0.08
Toplam	113219	133780	246999	45.88	54.16	100.00

⁶⁵ *Memalik-i Mahsusa-i Şahanede Mevcud Nüfus-ı Umumiyyenin Miktarı*, 1310, İÜKTY, No: 9075, s. 7

⁶⁶ Mc.Carthy, *The Population of Palestine*, s. 7

⁶⁷ İÜKTY, No: 9075, s. 6

1895–1896 yılında ise Kudüs Mutasarrıflığı’nın toplam nüfusu 263917 kişi olup, bu nüfusun cemaatlere göre dağılımı Tablo 20’de gösterilmiştir.

Tablo: 20. 1895–1896 Yılında Kudüs Mutasarrıflığı’nın Nüfusu⁶⁸

Cemaat Adı	Nüfus			Nüfus Oranı %		
	Kadın	Erkek	Toplam	Kadın	Erkek	Toplam
İslam	105247	112099	217346	39.88	42.48	82.35
Rum	9084	9986	19070	3.44	3.78	7.23
Ermeni	427	398	825	0.16	0.15	0.31
Katolik	215	254	469	0.08	0.10	0.18
Yahudi	6466	5443	11909	2.45	2.06	4.51
Protestan	178	207	385	0.07	0.08	0.16
Latin	4025	4330	8355	1.53	1.64	3.17
Kipti	43	58	101	0.02	0.02	0.04
Yabancı Uyruklu	2674	2783	5457	1.01	1.05	2.07
Toplam	128359	135558	263917	48.64	51.36	100.00

Toplam nüfus 263917 kişi olmasına rağmen, aynı yıla ait nüfusun yaş gruplarına göre dağılımını gösteren istatistikte 258904 kişi olarak ifade edilmiştir. Bunun sebebi Tablo 21’de de görüleceği üzere 1 yaşına kadar olan bebeklerin kayıtlarda gösterilmemiş olmasıdır.

Tablo: 21. 1895–1896 Yılında Kudüs Mutasarrıflığı Nüfusunun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı⁶⁹

Yaş Grupları	Nüfus			Nüfus Oranı %		
	Kadın	Erkek	Toplam	Kadın	Erkek	Toplam
1–5	12256	14121	26377	4.73	5.45	10.91
5–10	18422	16715	35137	7.12	6.46	13.57
10–15	12363	15630	27993	4.78	6.05	10.81
15–20	7589	11804	19393	2.93	4.56	7.49
20–25	10203	14807	25010	3.94	5.72	9.66
25–30	8958	9945	18903	3.46	3.84	7.30
30–35	14475	8382	22857	5.59	3.34	8.83
35–40	5553	7433	12986	2.15	2.87	5.02
40–45	9893	9476	19369	3.82	3.66	7.48
45–50	3598	6881	10479	1.40	2.66	4.05
50–55	7614	4643	12257	2.94	1.80	4.73
55–60	1786	4309	6095	0.70	1.66	2.35
60–65	5103	3314	8417	1.97	1.28	3.25
65–70	1641	2149	3790	0.63	0.83	1.46
70–75	3562	1888	5450	1.38	0.73	2.11
75–80	741	688	1429	0.29	0.27	0.55
80–85	1492	416	1908	0.58	0.16	0.74
85–90	167	242	409	0.07	0.09	0.16
90-100’den fazla	440	205	645	0.17	0.08	0.25
Toplam	125856	133048	258904	48.61	51.39	100.00

⁶⁸ Nezaret-i Umur-ı Ticaret ve Nafia İstatistik Umum İdaresi, Devlet Âliye Osmaniye’nin Binüçyüzonüç Senesine Mahsus İstatistik Umumisi, 1315, İÜKTY, No:9184, s. 29–30.

⁶⁹ İÜKTY, No: 9184, s. 33

Görüldüğü gibi nüfusun %35’lik çoğunluğunu 1–15 yaş arası çocuk ve gençler oluşturmuştur. 1881–1882 yılında 234700 olan nüfusun, 1895–1896 yılında 263917’e yükselmesi doğum sayısının fazla olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca ölüm oranlarının doğum oranlarından az olması sebebiyle de nüfus, doğal bir artış göstermiştir. 1895–1896 yılında Kudüs Mutasarrıflığı’nda vuku bulan doğum ve ölümlerin cemaatlere göre dağılımı Tablo 22’de gösterilmiştir.

Tablo: 22. 1895–1896 Yılında Kudüs Mutasarrıflığı’nda Vuku Bulan Doğum ve Ölümlerin Cemaatlere Göre Dağılımı⁷⁰

Cemaat Adı	Doğumlar			Ölümler			Doğumlarla Ölümler Arasındaki Fark
	Kadın	Erkek	Toplam	Kadın	Erkek	Toplam	
İslam	4277	4725	9002	1733	2732	4465	+4537
Rum	296	392	688	80	75	155	+533
Ermeni	13	5	18	4	12	16	+2
Katolik	6	12	18	0	1	1	+17
Yahudi	216	245	461	4	5	9	+452
Protestan	4	16	20	3	2	5	+15
Latin	61	118	179	31	49	80	+99
Kıpti	31	23	54	0	0	0	+54
Toplam	4904	5536	10440	1855	2876	4731	+5709

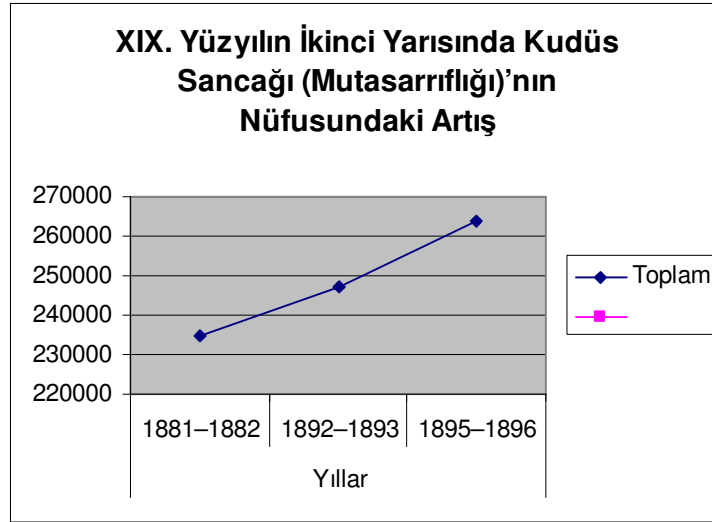
XIX. ilk yarısında meydana gelen depremlerdeki yıkım ve vuku bulan salgın hastalıklardan ölümler gibi etkenler yüzyılın ikinci yarısında pek fazla görülmemiştir. Bunun yanında özellikle 1877–1878 Osmanlı–Rus Savaşı sırasında Osmanlı Devleti’nin kaybettiği topraklarda yaşayan halkın da, bulundukları yerlerden ayrılarak Filistin bölgesine göç etmeleri⁷¹ ve tüm engellemelere rağmen bölgeye Yahudi göçünün devam etmesi Tablo: 23 ve Grafik: 1’de de görüldüğü gibi Kudüs ve civarının nüfusunun artmasına sebep olmuştur.

⁷⁰ İÜKTY, No: 9184, s. 37

⁷¹ Ganayım, *Liva-i Akka fi ahdi'l-Tanzimat el-Osmaniyye*, s. 172; Karpas, *Osmanlı Nüfusu*, s. 113

Tablo: 23. XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kudüs Sancağı (Mutasarrıflığı)'nın Nüfusu

Cemaat Adı	Yıllar		
	1881–1882 ⁷²	1892–1893 ⁷³	1895–1896 ⁷⁴
Müslümanlar	199613	213310	217346
Rumlar	16702	16706	19070
Ermeniler	939	939	825
Katolikler	422	-	469
Yahudiler	8110	8110	11909
Protestanlar	654	654	385
Latinler	6849	6849	8355
Gayrimüslim Çingeneler	84	-	-
Yabancı Uyruklular	1397	-	5457
Bulgarlar	-	422	-
Süryaniler	-	10	-
Kıptiler	-	-	101
Toplam	234770	247000	263917

Grafik: 1. XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kudüs Sancağı (Mutasarrıflığı)'nın Nüfusundaki Artış**3.2.2. Nablus (Belka) Sancağı'nın Nüfusu**

XIX. yüzyılda Nablus Sancağı'nın nüfusuna dair tespit edebildiğimiz ilk veriler, sancağın Suriye Vilayeti'ne bağlı olduğu döneme ait olup vergi hanesi şeklindedir.

⁷² *Memalik-i Osmaniye'nin Nüfus Muharrerinin İcmali*, 1299/1310, İÜKTY, No:4807, s. 24; Ayrıca bkz. Karpas, *Osmanlı Nüfusu*, s. 184–185

⁷³ *Memalik-i Mahsusa-i Şahanede Mevcud Nüfus-ı Umumiye'nin Miktarı*, 1310, İÜKTY, No: 9075, s. 7

⁷⁴ *Nezaret-i Umur-ı Ticaret ve Nafia İstatistik Umum İdaresi, Devlet Âliye Osmaniye'nin Binüçyüzonüç Senesine Mahsus İstatistik Umumisi*, 1315, İÜKTY, No:9184, s. 29–30.

Tablo: 24. 1870–1871 Yılında Nablus (Belka) Sancağı’nın Vergi Nüfusu

Kaza	Kasaba ve Nahiye	İslam Hane	Gayrimüslim Hane					Toplam
			Rum	Latin	Protestan	Yahudi	Samirî	
Nablus ⁷⁵	Nablus Kasabası	1356	70	13	13	14	12	1478
	Meşarik-i Nablus	1185	-					1185
	Meşarik-i El-Cerrar	1932	60					1992
	Cemâ’in-i Evvel	1500	40					1540
	Cemâ’in-i Sani	1259	-					1259
	Vadiü’ş-şeâra	1707	20					1727
	Şa’araviyye Şarkıyye	1997	70					2067
	Şa’araviyye Garbiyye	1358	-					1358
	Benî Sa’b	2804	12					2816
Toplam		15098	324					15422
Cenin ⁷⁶	Cenin Kasabası	656	16	-	-	-	-	672
	Şafa El-Kıblî	469	7					476
	Şafa Eş-Şimalî	513						513
	Şafa El-Garbî	1138	10					1148
Toplam		2776	33					2809
Genel Toplam		17874	357					18231

Vergi hanesinden tahmini gerçek nüfusa ulaşabilmek için “5” katsayısı kullanıldığında sancağın nüfusu, 89370 Müslüman ve 1785 gayrimüslim olmak üzere toplam 91155 kişi olmaktadır. “7” katsayısı kullanıldığında ise toplam nüfus, 127617 kişiye yükselmekte ve bu nüfusun 125118’ini Müslümanlar, 2499’unu gayrimüslimler oluşturmaktadır. Ancak 1873–1874 yıllarına ait 1291 tarihli *Suriye Vilayeti Salnamesi*’nde erkek nüfusun, 53950’si Müslüman, 1257’si Gayrimüslim olmak üzere toplam 55207 kişi olduğu ifade edilmiştir⁷⁷. Yaklaşık bir o kadar da kadın olacağı düşünülürse sancak nüfusunun 1870’li yılların başında 100000 kişi civarında olduğu söylenebilir.

Nablus Sancağı’ndaki nüfusun bir kısmını da aşiret geleneklerine bağlı olarak konargöçer halde yaşayan bedeviler oluşturmaktadır. Bunlardan Benî Salat ve Hicâb Aşireti çöl tarafında bulunduğundan, Benî Hamide Aşireti de sarp bölgelerde yaşadığından vergi vermekten muaf tutulmuşlar ve vergi hanesi içerisinde gösterilmemişlerdir. Diğer aşiretler ise Osmanlı Devleti’ne olan vergilerini

⁷⁵ *Suriye Vilayeti Salnamesi*, 1288 (1871–1872), s. 275–282

⁷⁶ *Suriye Vilayeti Salnamesi*, 1288 (1871–1872), s. 282–284

⁷⁷ *Suriye Vilayeti Salnamesi*, 1291 (1873–1874), s. cedvel

ödemişlerdir. 1884–1885 yılında Nablus Sancağı’nda bulunan aşiretlerin çadır sayıları ve nüfusları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo: 25. 1884–1885 Yılında Nablus (Belka) Sancağı’nda Bulunan Aşiretler⁷⁸

Aşiret İsmi	Çadır Sayısı	Nüfus
Benî Sakar	500	2500
Benî Hasan	300	1500
Benî Acariye	200	1000
Benî Da’ca	700	3500
Ebu’l-Ğanem	700	3500
Benî İbade	100	500
Benî Sakar	200	1000
Benî Gazaviye	100	500
Benî Advân	350	1750
Benî Sahar	800	4000
Benî Henâne	50	250
Benî Salat ve Hicâbâ	300	1500
Musâ’id	50	250
Arabü’l-Avârini	30	150
Benî Cerâmine	15	75
Cevnit	15	75
Benî Hamide	300	1500
Toplam	4710	23550

Nablus Sancağı’nın idarî yapısında sık sık değişiklik yapılması, sancağın toplam nüfus sayısının ve nüfus hareketlerinin tespit edilmesi konusunda problem yaratmıştır. Sancağın Suriye Vilayeti’ne bağlı olduğu dönemde kaza sayısı ikiye indirilmiş daha sonra yeniden dörde çıkarılmıştır. Ayrıca sancağa dâhil edilen topraklar da farklılıklar arz etmiştir.

1885–1886 yılında idarî bakından 4 kazadan oluşan Nablus Sancağı’nın nüfusunun kadın-erkek olarak cemaatlere göre dağılımı Tablo 26’da gösterilmiştir.

⁷⁸ *Suriye Vilayeti Salnamesi*, 1302 (1884–1885), s. 226–230

Tablo: 26. 1885–1886 Yılında Nablus Sancağı'nın Nüfusu⁷⁹

Cemaat Adı	Cinsiyet	Kaza Adı				Toplam
		Nablus	Cenin	Cemâ'in	Benî Sa'b	
İslam	Kadın	13804	13609	9837	14963	52213
	Erkek	16982	16570	11443	16308	61303
Rum	Kadın	285	155	-	6	446
	Erkek	367	198	-	6	571
Katolik	Kadın	13	-	-	-	13
	Erkek	22	-	-	-	22
Yahudi	Kadın	41	-	-	-	41
	Erkek	42	3	3	-	48
Protestan	Kadın	112	13	-	-	125
	Erkek	134	14	-	-	148
Latin	Kadın	98	79	-	-	177
	Erkek	130	77	-	-	207
Toplam	Kadın	14353	13865	9837	14969	53015
	Erkek	17677	16862	11446	16314	62299
Toplam Nüfus		32030	30718	21283	31283	115314

Görüldüğü gibi; toplam 113516 kişi olan Müslüman nüfus, sancak nüfusunun %98.44'ünü oluşturmaktadır. 1017 kişi olan Rumlar sancak nüfusunun %0.88'ini, 384 kişi olan Latinler %0.33'ünü, 273 kişi olan Protestanlar %0.24'ünü, 89 kişi olan Yahudiler %0.08'ini ve 35 kişi olan Katolikler %0.03'ünü oluşturmuştur.

Osmanlı Devleti'nin resmi kayıtlarında 1885–1886 yılında sancağın toplam nüfusu 115314 olarak belirtilmiş olmasına rağmen McCarthy, aynı yıl için sancağın toplam nüfusunun 138256 kişi olduğunu ifade etmiştir. 1892–1893 yılında ise nüfusu, 147376 kişi olarak göstermiştir⁸⁰. Oysa Osmanlı Devleti'nin bu yıla ait resmi kayıtlarında sancağın toplam nüfusu, aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere 120546 kişi olarak kaydedilmiştir.

⁷⁹ *Memalik-i Osmaniyyenin Nüfus Muharrerinin İcmali*, 1299/1310, İÜKTY, No:4807, s. 8–10; Ayrıca bkz. Karpas, *Osmanlı Nüfusu*, s. 168–169

⁸⁰ Mc.Carthy, *The Popilation of Palestine*, s. 9

Tablo: 27. 1892–1893 Yılında Nablus Sancağı'nın Nüfusu⁸¹

Cemaat Adı	Cinsiyet	Kaza Adı				Toplam
		Nablus	Cenin	Cemâ'in	Benî Sa'b	
İslam	Kadın	14353	14802	9818	15074	54047
	Erkek	17677	18173	11433	16425	63708
Rum	Kadın	285	155	-	6	446
	Erkek	359	198	-	6	563
Protestan	Kadın	112	13	-	-	125
	Erkek	169	14	-	-	183
Latin	Kadın	98	79	-	-	177
	Erkek	114	77	-	-	191
Katolik	Kadın	13	-	-	-	13
	Erkek	18	-	-	-	18
Yahudi	Kadın	41	-	-	-	41
	Erkek	34	3	-	-	37
Samiri	Kadın	71	-	-	-	71
	Erkek	95	-	-	-	95
Yabancı Uyraklı	Kadın	260	34	26	7	327
	Erkek	417	54	22	11	504
Toplam	Kadın	15233	15803	9844	15087	55247
	Erkek	18883	18519	11455	16442	65299
Toplam Nüfus		34116	33602	21299	31529	120546

1885–1886 yılından 1892–1893 yılına kadar sancakta bulunan cemaatlerin nüfus oranlarında büyük bir değişiklik olmamıştır. Nüfustaki 5232 kişilik artış doğum oranının ölüm oranından fazla olmasından kaynaklanmaktadır. Nüfus, doğal bir büyüme göstermiştir.

1900–1901 yılına ait 1318 tarihli *Beyrut Vilayeti Salnamesi*'nde Nablus Sancağı'nın 1900–1901 yılında nüfusu, 127976'sı Müslüman, 1119'u Rum, 387'si Protestan, 495'i Latin, 58'i Yahudi ve 167'si Samirî olmak üzere toplam 130202 kişi olarak gösterilmiştir⁸². Ancak aynı kaynakta yer alan Nablus Sancağı'nın kaza ve nahiyelerindeki nüfusun cemaatlere göre dağılımında, sancağın toplam nüfusunun 127109 olduğu görülmüştür.

⁸¹ *Beyrut Vilayeti Salnamesi*, 1310 (1892–1893), s. 460, 464, 469–470

⁸² *Beyrut Vilayeti Salnamesi*, 1318 (1900–1901), s. 218

Tablo: 28. 1900–1901 Yılında Nablus Sancağı’nın Nüfusu⁸³

Kaza Adı	Kasaba ve Nahiye	Cemaat Adı							Toplam Nüfus	Oran %
		İslam	Rum	Katolik	Protestan	Latin	Yahudi	Samirî		
Nablus		26641	599		192	155			27587	21.70
	Nablus	16710	244		156	144	54	164	17472	13.75
Toplam		43351	843		348	299	54	164	45059	35.45
Benî Sa’b		32655							32655	25.69
	Tulkarem	1721							1721	1.35
	Herem	407							407	0.32
Toplam		34783							34783	27.36
Cenin		27332	254		27	210			27823	21.89
	Cenin	1292	5	13		1	3		1314	1.03
Toplam		28624	259	13	27	211	3		29137	22.99
Cemâ’in		18106	24						18130	14.26
Toplam		18106	24						18130	14.26
Genel Toplam		124864	1126	13	375	510	57	164	127109	100.00
Oran %		98.23	0.89	0.01	0.30	0.40	0.04	0.13	100.00	

Tablolardan da anlaşılacağı üzere Nablus Sancağı’ndaki Müslüman nüfus, yüzyıl boyunca hiçbir zaman %97’nin altına düşmemiştir. Sancak, gayrimüslim nüfus için ne Kudüs gibi dinî ne de Akka gibi ticarî bir öneme sahip olmamıştır. Coğrafi olarak da iç bölgede yer almasından dolayı göç almamıştır. Bu sebepten dolayı sancağın toplam nüfusu, doğal bir büyüme göstermiş, 130000’in üzerine çıkmamıştır.

Tablo: 29. XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Nablus Sancağı’nın Nüfusu

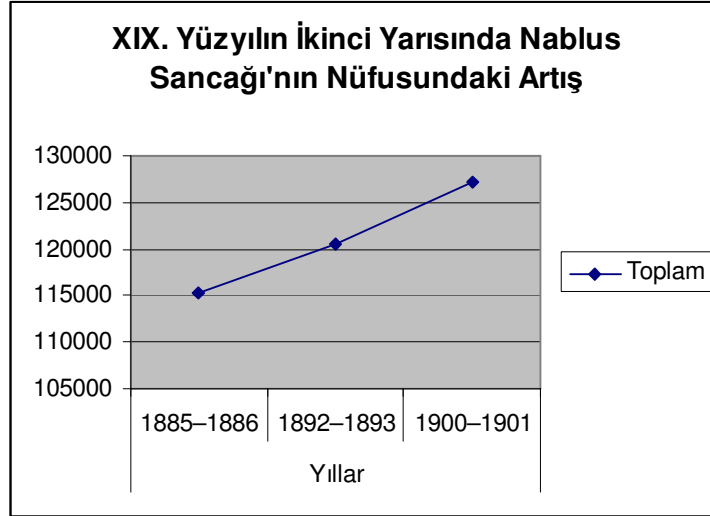
Cemaat Adı	Yıllar		
	1885–1886 ⁸⁴	1892–1893 ⁸⁵	1900–1901 ⁸⁶
İslam	113516	117755	124864
Rum	1017	1009	1126
Katolik	35	31	13
Yahudi	89	78	57
Protestan	273	308	375
Latin	384	368	510
Samirî	-	166	164
Yabancı Uyruklu	-	831	-
Toplam	115314	120546	127109

⁸³ *Beyrut Vilayeti Salnamesi*, 1318 (1900–1901), s. 218, 223, 228–229, 234

⁸⁴ *Memalik-i Osmanîyenin Nüfus Muharrerinin İcmali*, 1299/1310, İÜKTY, No:4807, s. 8–10; Ayrıca bkz. Karpas, *Osmanlı Nüfusu*, s. 168–169

⁸⁵ *Beyrut Vilayeti Salnamesi*, 1310 (1892–1893), s. 460, 464, 469–470

⁸⁶ *Beyrut Vilayeti Salnamesi*, 1318 (1900–1901), s. 218, 223, 228–229, 234

Grafik: 2. XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Nablus Sancağı'nın Nüfusundaki Artış

3.2.3. Akka Sancağı'nın Nüfusu

XIX yüzyılın ilk yarısında sancağın nüfusunu tespit edebilmek oldukça güçtür. Seyyahların verdiği tahmini değerlere göre, Taberiye'de 1812 yılında 4000 kişi yaşamaktaydı. 1816'da Hayfa'nın 1000, Nasıra'nın 2000 nüfusu olup Safed'de de 600 hane bulunmaktaydı. Akka ile birlikte toplam nüfus 10000'i geçmemekteydi. 1816 yılından sonra Marunîler, Cebel-i Lübnan bölgesinden gelerek Nasıra'ya yerleşmişlerdir. Ayrıca küçük bir azınlığı temsil eden Rumlar da, çeşitli şehirlerden Nasıra'ya gelenlerin kardeş ve akrabalarını getirterek büyük bir Ortodoks nüfus oluşturmuşlardır. Hıns ve köylerinden, Cebel-i Nablus'dan, Kuzey Afrika'nın Avnillah bölgesinden, Mekke'den ve Mısır'dan gelen Müslümanların bölgeye yerleşmesiyle Nasıra'nın nüfusu oldukça artmıştır. XIX. yüzyılın ilk yarısında Safed'in nüfusu da artış göstermiştir. 1837 yılında meydana gelen depremde pek çok ev yıkılmış ve 2158 kişi ölmüştür. Buna rağmen Cezayir'den gelenlerle birlikte Safed'in nüfusu artmıştır. Ancak Taberiye için aynı şeyler söylenemez. 1837'deki deprem ile bölgede görülen humma, malarya ve veba gibi hastalıklar, nüfusun azalmasında etkili olmuştur⁸⁷.

Akka Sancağı'nın nüfusuna dair tespit edebildiğimiz ilk veriler, XIX. yüzyılın ikinci yarısında sancağın Suriye Vilayeti'ne bağlı olduğu döneme ait olup vergi hanesi şeklindedir. Aşağıdaki tabloda Akka Sancağı'nın 1870-1871 yılındaki vergi haneleri gösterilmiştir.

⁸⁷ Ganayım, *Liva-i Akka fi ahdi'l-Tanzimat el-Osmaniyye*, s.104-117

Tablo: 30. 1870–1871 Yılında Akka Sancağı’nın Vergi Nüfusu

Kaza	Kasaba ve Nahiye	İslam Hane	Gayrimüslim Hane						Toplam
			Rum	Katolik	Latin	Protestan	Marunî	Yahudi	
Akka ⁸⁸	Akka Kasabası	547	97	99	8	-	6	6	763
	Sahil Nahiyesi	775	598						1373
	Şağur Nahiyesi	993	423						1416
Toplam		2315	1237						3552
Hayfa ⁸⁹	Hayfa Kasabası	224	64	131	17	-	16	8	460
	Ruha Nahiyesi	939	-						939
	Sahil Nahiyesi	896	-						896
	Cebel Nahiyesi	176	160						336
Toplam		2235	396						2631
Safed ⁹⁰	Safed Kasabası	1395	3	-	-	-	-	1197	2595
	Cira Nahiyesi	500	115						615
	Cebel Nahiyesi	617	501						1118
Toplam		2512	1816						4328
Nasıra ⁹¹	Nasıra Kasabası	275	533	166	267	66	61	-	1368
	Nasıra Nahiyesi	998	185						1183
	Şafa Amr Nahiyesi	608	359						967
Toplam		1881	1637						3518
Taberiye ⁹²	Taberiye Kasabası	159	-	66	400	-	-	-	625
	Şafa Gavv Nahiyesi	187	-						187
Toplam		346	466						812
Genel Toplam		9289	5552						14841

Vergi hanesinden tahmini gerçek nüfusa ulaşabilmek için “5” katsayısı kullanıldığında sancağın nüfusu, 46430 Müslüman ve 27760 gayrimüslim olmak üzere toplam 74190 kişi olmaktadır. Ancak ilerleyen yıllara ait nüfus bilgileri, Akka Sancağı için “5” katsayısının kullanılmasının uygun olmadığını göstermektedir.

1296 tarihli Suriye Vilayeti Salnamesi’ne göre, 1879–1880 yılında Akka Sancağı’nın toplam nüfusu, 49307 kişidir. Akka Kazası’nda 9536 Müslüman, 4570 gayrimüslim; Hayfa Kazası’nda 3500 Müslüman, 1271 gayrimüslim; Nasıra Kazası’nda 2500 Müslüman, 2922 gayrimüslim; Taberiye Kazası’nda Arap aşiretleriyle birlikte

⁸⁸ Suriye Vilayeti Salnamesi, 1288 (1871–1872), s. 237–240

⁸⁹ Suriye Vilayeti Salnamesi, 1288 (1871–1872), s. 240–243

⁹⁰ Suriye Vilayeti Salnamesi, 1288 (1871–1872), s. 247–249

⁹¹ Suriye Vilayeti Salnamesi, 1288 (1871–1872), s. 244–246

⁹² Suriye Vilayeti Salnamesi, 1288 (1871–1872), s. 249–250

5900 Müslüman, 4100 gayrimüslim; Safed Kazası'nda ise 8000 Müslüman, 7008 gayrimüslim nüfus bulunmaktadır⁹³.

Aynı salnameyi kaynak gösteren Ganayım ise, 1877–1878 yılında Akka Sancağı'nın toplam nüfusunun 44607 kişi olduğunu, 1880–1881 yılında 35368 kişiye düştüğünü belirtmiştir⁹⁴. Osmanlı Devleti'nin Rusya ile yaptığı savaş nedeniyle Müslüman erkeklerin askere alınmasından dolayı, nüfusun azalması doğaldır. Üstelik savaştan sonra Cezayirli, Boşnak, Çerkez ve Yahudilerin bölgeye gelerek Akka Sancağı'na yerleşmelerinin ardından yapılan nüfus sayımında, sancağın nüfusunun 1885–1886 yılı itibarıyla 75882 kişi olduğu göz önüne alınırsa, 1870–1871 yılındaki nüfusunun, 74190 kişi olmadığı sonucuna varılır.

1885–1886 yılında Akka Sancağı'nın nüfusunun, cemaatlere göre dağılımı Tablo 31'de gösterilmiştir.

Tablo: 31. 1885–1886 yılında Akka Sancağı'nın Nüfusu⁹⁵

Cemaat Adı	Cinsiyet	Kaza Adı					Toplam
		Akka	Hayfa	Safed	Taberiye	Nasıra	
İslam	Kadın	9686	6592	6306	2505	3463	28552
	Erkek	10328	7343	6576	2656	3385	30288
Rum	Kadın	1369	220	97	22	1406	3114
	Erkek	1545	232	121	32	1453	3383
Katolik	Kadın	1510	616	481	80	442	3129
	Erkek	1703	749	663	78	497	3660
Protestan	Kadın	60	5	-	-	139	204
	Erkek	70	10	-	-	149	229
Latin	Kadın	104	59	-	3	663	829
	Erkek	112	65	-	4	695	876
Yahudi	Kadın	62	212	94	408	-	776
	Erkek	61	291	99	391	-	842
Toplam	Kadın	12791	7704	6978	3018	6113	36604
	Erkek	13819	8690	7429	3161	6179	39278
Toplam Nüfus		26610	16394	14407	6179	12292	75882

Tablodan da anlaşılacağı üzere, toplam 58840 kişi olan Müslüman nüfus, sancak nüfusunun %77.54'ünü oluşturmaktadır. 6789 kişi olan Katolikler sancak nüfusunun %8.97'sini, 6497 kişi olan Rumlar %8.56'sını, 1705 kişi olan Latinler %2.24'ünü, 1618

⁹³ Mustafa Öztürk, "Genel Hatlarıyla 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Suriye", *Prof. Dr. Halil Narman Armağanı*, Elazığ, 2005, s. 22

⁹⁴ Ganayım, *Liva-i Akka fi ahdi'l-Tanzimat el-Osmaniyye*, s. 90–91

⁹⁵ *Memalik-i Osmaniyyenin Nüfus Muharrerinin İcmali*, 1299/1310, İÜKTY, No:4807, s. 8–10; Ayrıca bkz. Karpas, *Osmanlı Nüfusu*, s. 168–169

kişi olan Yahudiler %2.13'ünü, 433 kişi olan Protestanlar %0.57'sini oluşturmuştur. Kudüs ve Nablus sancaklarının aksine Akka Sancağı'nda Katolik nüfus fazladır. Nasıra Kazası, Hz. İsa'nın doğum yeri olması nedeniyle yoğun bir Hristiyan nüfusa sahiptir. Ancak kaza genelinde %55.71'lik oranla Müslüman nüfusun, Hristiyan nüfustan daha fazla olduğu görülmektedir.

Akka Sancağı'nda aşiret geleneklerine bağlı olarak konargöçer halde yaşayan bedeviler de bulunmaktadır. Bu dönemde bedeviler arasındaki en büyük aşiret, XIX. yüzyılda Mısır'dan gelen ve Taberiye Kazası'nda yaşayan El-Havara aşiretidir. Bu aşiretin bir bölümü de Delhemiye Köyü'ne yerleşmiştir. El-Havara aşireti dışında Tabur Dağı civarında Es-Sabih aşireti, Ağvar civarında El-Beşatu, El-Gazaviye ve Es-Sakur aşiretleri de vardır ki, bunların toplam nüfusu 6500 kadardır.

Akka Sancağı'nın kuzeybatısında Merc-i İbn Amir'de ise Türkmen kabileleri yaşamıştır. Türkmen kabileleri arasında Avadin, Şakirad, Tavatiha boyları bulunmaktadır. Türkmenlerin bir kısmı İbn-i Razik ve Ebişuşa köylerine yerleşmiş olup, çok uzun zamandan beri bölgedeki arazileri temlik etmişlerdir. Diğer bir kısmı ise, Hayfa Kazası'nın sahil bölgesinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Bu Türkmenler, Osmanlı Tapu Tahrir Defterlerinde *Sahil Türkmenleri* olarak adlandırılmışlardır. Akka Sancağı'nda bulunan Türkmenlerin büyük bir çoğunluğu, yerleşik durumda yaşamlarını sürdürmüş ve ziraat ile uğraşmışlardır⁹⁶.

1886 yılında yaptığı istatistiğe göre Schumacher, Akka Sancağı'nda 9 aşiretin bulunduğunu ve toplam nüfuslarının 3675 kişi olduğunu ifade etmiştir. Aşağıdaki tabloda bu nüfusun aşiretlere dağılımı gösterilmiştir.

Tablo: 32. Bedevi Nüfusun Aşiretlere Göre Dağılımı⁹⁷

Kaza Adı	Aşiretin Adı	Nüfus
Akka	Ğavaranatil Karabise	165
	Ğavaranatil Kavatil	210
Hayfa	Arab-ı Kıyasiriye	670
	Ğavaranatil Zerka	235
Taberiye	Delhemiye ve Arabü'l-Henadi	650
	Arab-ı Sahurü'l-Ğayür	600
	Arab-ı Delahke	295
	Arab-ı Delayketil İsa	400
	Arab-ı Sabih	450
Toplam		3675

⁹⁶ Ganayım, *Liva-i Akka fi ahdi'l-Tanzimat el-Osmaniyye*, s. 151–157

⁹⁷ Ganayım, *Liva-i Akka fi ahdi'l-Tanzimat el-Osmaniyye*, s. 161

1301 tarihli *Suriye Vilayeti Salnamesi*'nde ise, 1885–1886 yılında Akka Sancağı'nda 21 aşiretin bulunduğu ve toplam nüfuslarının 4000 kişi olduğu belirtilmiş, ancak aşiretlere göre nüfus dağılımı gösterilmemiştir.

Tablo: 33. 1885–1886 Yılında Akka Sancağı'nda Bulunan Aşiretler⁹⁸

Aşiretin Adı	Açıklamalar
Benî Leheb	Safed kazasındadır
Benî Kadiriye	Safed kazasındadır
Benî Sevâ'id	Safed kazasındadır
Benî Carâmiye	Safed kazasındadır
Benî Mevâs	Safed kazasındadır
Benî Hunilât	Safed kazasındadır
Benî Kerâd	Safed kazasındadır
Benî Zenğariye	Safed kazasındadır
Benî Toytât	Safed kazasındadır
Benî Semkiye	Safed kazasındadır
Benî Şa'âr	Safed kazasındadır
Benî Hubâr	Safed kazasındadır
Benî Edhîb	Taberiye dâhilindedir
Benî Cîh	Taberiye dâhilindedir
Benî Delâbike	Taberiye dâhilindedir
Benî Şebşûş	Taberiye dâhilindedir
Benî Sahûrû'l-Ğavş	Taberiye dâhilindedir
Benî Hâdî	Şafa Amr dâhilindedir
Benî Hecirât	Taberiye dâhilindedir
Türkman	Taberiye dâhilindedir
Ğarikan	Taberiye dâhilindedir

Osmanlı Devleti'nin resmi kayıtlarında 1885–1886 yılında sancağın toplam nüfusu 75882 olarak belirtilmiş olmasına rağmen McCarthy, aynı yıl için sancağın toplam nüfusunun 93222 kişi olduğunu ifade etmiştir. 1892–1893 yılında ise nüfusu, 106302 kişi olarak göstermiştir⁹⁹. Fakat Osmanlı Devleti'nin bu yıla ait resmi kayıtlarında sancağın toplam nüfusu, aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere 84713 kişi olarak kaydedilmiştir.

⁹⁸ Öztürk, “Genel Hatlarıyla 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Suriye”, s. 24

⁹⁹ Mc.Carthy, *The Popilation of Palestine*, s. 8

Tablo: 34. 1892–1893 Yılında Akka Sancağı'nın Nüfusu¹⁰⁰

Cemaat Adı	Cinsiyet	Kaza Adı					Toplam
		Akka	Hayfa	Safed	Taberiye	Nasıra	
İslam	Kadın	9698	6836	6794	2127	3350	28805
	Erkek	10366	7692	7177	2224	3269	30728
Rum	Kadın	1380	220	107	22	1418	3147
	Erkek	1535	232	131	32	1495	3425
Katolik	Kadın	1472	538	472	80	345	2907
	Erkek	1645	650	621	78	386	3380
Protestan	Kadın	60	5	-	-	121	186
	Erkek	70	10	-	-	125	205
Latin	Kadın	104	59	-	3	622	788
	Erkek	112	65	-	4	624	805
Marunî	Kadın	45	78	387	-	109	619
	Erkek	48	99	410	-	140	697
Yahudi	Kadın	212	440	2600	1100	-	4352
	Erkek	261	612	2614	1182	-	4669
Toplam	Kadın	12971	8176	10360	3332	5965	40804
	Erkek	14037	9360	10953	3520	6039	43909
Toplam Nüfus		27008	17536	21313	6852	12004	84713

1885–1886 yılında 75882 kişi olan sancak nüfusu, 1892–1893 yılında 84713 kişiye yükselmiştir. Ancak nüfustaki bu büyüme, doğal bir büyüme olmayıp Yahudi göçmenlerin, Akka Sancağı'na yerleşmelerinden kaynaklanmaktadır. Sancak genelinde 1885–1886 yılında 1618 kişi olan Yahudi nüfus, %555.68'lik büyüme göstererek 1892–1893 yılında 8991'e ulaşmıştır. Akka, Hayfa, Safed ve Taberiye kazaları yoğun bir Yahudi göçü almışken, Nasıra Kazası'na hiçbir Yahudi'nin yerleşmemiş olması da dikkat çekicidir.

1318 tarihli *Beyrut Vilayeti Salnamesi*'nde, Akka Sancağı'nın 1900–1901 yılındaki nüfusunun 130202 kişi olduğu belirtilmiş, ancak yine aynı kaynakta Akka Kazası'nın nüfusunun 30142 kişi, Hayfa Kazası'nın 19330 kişi, Safed Kazası'nın 24057 kişi, Nasıra Kazası'nın 16599 kişi ve Taberiye Kazası'nın 8014 kişi olduğu ifade edilmiştir¹⁰¹. Kaza nüfusları dikkate alındığı zaman sancağın toplam nüfusu 98142 kişi olmaktadır. Ayrıca bu tarihlerde Osmanlı Devleti'nin Filistin bölgesine Yahudi göçünü engellemek için almış olduğu tedbirler de göz önünde bulundurulursa, sancak nüfusunun 1892–1893 yılında 84713 kişi iken 1900–1901 yılında 130202 kişiye

¹⁰⁰ *Beyrut Vilayeti Salnamesi*, 1310 (1892–1893), s. 467–469

¹⁰¹ *Beyrut Vilayeti Salnamesi*, 1318 (1900–1901), s. 284–285, 293, 300, 306, 312; Aynı salnameyi kullanan Ganayım ise, 1900–1901 yılında Akka Sancağı'nın toplam nüfusunu 95697 kişi olarak göstermiştir. Ganayım, *Liva-i Akka fi ahdi'l-Tanzimat el-Osmaniyye*, s. 90

yükselmesi mümkün değildir. Bu sebepten dolayı 1900–1901 yılında Akka Sancağı'nın toplam nüfusunun 98142 kişi olması daha doğru görünmektedir.

Sancak, XIX. yüzyılın hem birinci hem de ikinci yarısında sürekli göç almış ve bundan dolayı da nüfusu sürekli artmıştır. Sancağın sürekli göç almasının sebebi, sahil şeridinde bulunan coğrafî konumundan dolayıdır. Özellikle Mısır ve Cezayir'den muhacirler gelmişlerdir. 1831–1840 yıllarında Mehmed Ali Paşa döneminde birçok Mısırlı aile Şam ve Akka'ya yerleştirilmeye mecbur edilmişlerdir. Bunu yanında, 1882 yılında İngilizlerin Mısır'ı işgal etmelerinin ardından İskenderiye'den pek çok kişi Akka Sancağı'na göç etmiştir. *Suriye Vilayet Gazetesi*, göç edenlerin sayısını 8000 veya 9000 nüfus olduğunu yazmıştır. Ayrıca iktisadî zaruretlere dolayı da Mısırlıların göç ettiği görülmektedir.

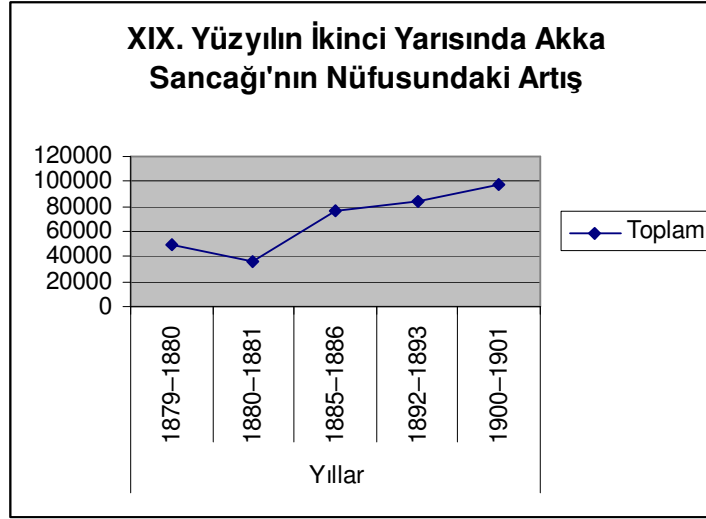
Cezayirli ise, özellikle 1830 yılında Fransa'nın Cezayir'i işgal etmesinin ardından Akka Sancağı'na göç etmeğe başlamışlardır. Özellikle Safed şehir ve köylerine gelen Cezayirli muhacirleri Osmanlı Devleti, harabe durumundaki köylere yerleştirmiş ve bu köyleri de meskûn hale getirmiştir. 1881 yılında Şam'daki Fransız Konsolosluğu'nun kendi Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı raporda, bu tarihe kadar Akka Sancağı'na yerleşen Cezayirli muhacirlerin sayısının 28500 kişi olduğu belirtilmiştir. 1886 yılında 37 aile Safed'in Hüseyiniye Köyü'ne, 1890 yılında 24 aile Taberiye'ye ve 1993'de de 250 Cezayirli muhacir aile Akka'ya, Osmanlı Devleti tarafından yerleştirilmişlerdir.

Akka Sancağı'na göç eden diğer muhacirler ise Bosnalılar ve Çerkezlerdir. 1877–1878 yılında Osmanlı Devleti'nin Rusya ile yaptığı savaş sonrasında, Ruslar tarafından yaşadıkları bölgelerden sürülen Boşnak ve Çerkezler de Akka Sancağı'na göç etmişlerdir. 1881–1882 yılında Taberiye'nin Kefer Kema Köyü'nde 419 kişi, Safed'in Reyhanîye Köyü'nde 170 kişi ve Hayfa'nın El-Ğabe Köyü'nde de 426 kişi olmak üzere toplam 1015 kişi olan Boşnak ve Çerkez nüfus bulunmaktadır¹⁰².

1882 yılında başlayan ve Osmanlı Devleti'nin tüm engelleme çabalarına rağmen, resmi ve gayri resmi yollarla devam eden Yahudi göçü de Akka Sancağı'nın nüfusunun artmasındaki bir başka etkidir. Tüm bu göçler dolayısıyla 1879–1880 yılında toplam

¹⁰² Ganayım, *Liva-i Akka fi ahdi'l-Tanzimat el-Osmaniyye*, s. 164–175

49307 kişi olan sancak nüfusu, 1900-1901'de 97762 kişiye yükselmiştir. 20 yıllık bir süre içinde nüfus, neredeyse iki kat artmıştır. Nüfustaki bu artış, aşağıdaki grafikte gösterilmiştir.

Grafik: 3. XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Akka Sancağı'nın Nüfusundaki Artış

3.2.4. XIX. Yüzyılda Filistin Bölgesinin Nüfusu

Daha önce de belirtilen sebeplerden dolayı, XIX. yüzyılın ilk yarısı için Filistin bölgesinin nüfusunun tespit edilmesi mümkün değildir. Yüzyılın ikinci yarısına ait bilgiler ise, 1881-1882 yılından önceki dönemde vergi hanesi, bu tarihten sonra ise gerçek nüfus şeklindedir. Filistin bölgesini oluşturan sancakların nüfus bilgileri ışığında, bölgenin nüfusu tespit edilirken, tekrara düşmemek ve mukayese imkânı sağlayabilmek için Filistin bölgesinin nüfusunun yıllara göre tablolar halinde verilmesi uygun görülmüştür.

Tablo: 35. 1870-1871 Yılında Filistin Bölgesinin Vergi Nüfusu

Sancak Adı	Hane Sayısı		Toplam Hane	Hane Oranı %	
	Müslüman	Gayrimüslim		Müslüman	Gayrimüslim
Kudüs ¹⁰³	27549	3558	31107	42.92	5.55
Nablus (Belka) ¹⁰⁴	17874	357	18231	27.85	0.56
Akka ¹⁰⁵	9289	5552	14841	14.47	8.65
TOPLAM	54712	9467	64179	85.24	14.76

¹⁰³ Suriye Vilayeti Salnamesi, 1288 (1871-1872), s. 149-168

¹⁰⁴ Suriye Vilayeti Salnamesi, 1288 (1871-1872), s. 275-284

¹⁰⁵ Suriye Vilayeti Salnamesi, 1288 (1871-1872), s. 237-250

Daha öncede belirtildiği gibi, Kudüs Sancağı'nda bir hanedeki kişi sayısı 7, Nablus Sancağı'nda 5, Akka Sancağı'nda ise 5'den azdır. Bu sebepten dolayı Filistin bölgesinin tahmini gerçek nüfusuna ulaşabilmek için bölgenin ortalama değeri olan "5" katsayısının kullanılması uygun görülmüştür. Buna göre de Filistin bölgesinin tahmini nüfusu, 273560 kişi Müslüman, 47335 kişi gayrimüslim olmak üzere toplam 320895 kişidir.

1881–1882 yılında yapılan nüfus sayımından sonra bölgenin gerçek nüfusunu tespit etmemiz mümkündür. 1885–1886 yılında Filistin bölgesindeki nüfusun, sancaklardaki cemaatlere göre dağılımı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo: 36. 1885–1886 Yılında Filistin Bölgesinin Nüfusu¹⁰⁶

Cemaat Adı	Sancak Adı			Toplam Nüfus Sayısı	Toplam Nüfus Oranı %
	Kudüs	Nablus (Belka)	Akka		
İslam	199613	113516	58840	371969	87.32
Rum	16702	1017	6497	24216	5.69
Ermeni	939	-	-	939	0.22
Katolik	422	35	6789	7246	1.70
Protestan	654	273	433	1360	0.32
Latin	6849	384	1705	8938	2.10
Yahudi	8110	89	1618	9817	2.30
Gayrimüslim Çingene ¹⁰⁷	84	-	-	84	0.02
Yabancı Uyruklu	1397	-	-	1397	0.33
Toplam	234770	115314	75882	425966	100.00
Toplam Oran %	55.12	27.07	17.81	100.00	

1892–1893 yılında Filistin bölgesinin nüfusunun sancaklardaki cemaatlere göre dağılımı ise aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

¹⁰⁶ *Memalik-i Osmaniye'nin Nüfus Muharrerinin İcmali*, 1299/1310, İÜKTY, No:4807, s. 8–10, 24; Ayrıca bkz. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 168–169, 184–185

¹⁰⁷ Gayrimüslim çingene olarak adlandırılan kişilerin, Kıpti olma olasılığı yüksektir.

Tablo: 37. 1892–1893 Yılında Filistin Bölgesinin Nüfusu

Cemaat Adı	Sancak Adı			Toplam Nüfus Sayısı	Toplam Nüfus Oranı %
	Kudüs ¹⁰⁸	Nablus (Belka) ¹⁰⁹	Akka ¹¹⁰		
İslam	213310	117755	59533	390598	86.37
Rum	16706	1009	6572	24287	5.37
Ermeni	939	-	-	939	0.21
Katolik	-	31	6287	6318	1.40
Protestan	654	308	391	1353	0.30
Latin	6849	368	1593	8810	1.95
Marunî	-	-	1316	1316	0.29
Samirî	-	166	-	166	0.04
Süryani	10	-	-	10	-
Bulgar	422	-	-	422	0.09
Yahudi	8110	78	9021	17209	3.80
Yabancı Uyruklu	-	831	-	831	0.18
Toplam	247000	120546	84713	452259	100.00
Toplam Oran %	54.61	26.65	18.74	100.00	

1885–1886 ve 1892–1893 yılları arasında Kudüs Sancağı'ndaki Müslüman nüfus, 199613 kişiden 213310 kişiye yükselmiştir. Diğer cemaatlerin nüfusunun ise aynı olduğu görülmektedir. 1885–1886 yılında 422 kişi olarak kaydedilen Katolik nüfus, 1892–1893 yılında gösterilmemiş, ancak daha önce kaydedilmeyen Bulgar nüfusu bu yılda 422 kişi olarak gösterilmiştir. 1892–1893 yılında Kudüs Sancağı'nda Katolik nüfusun olmamasının imkânı yoktur. Bu sebepten dolayı Bulgar olarak kaydedilen nüfusun Katolik nüfus olduğunu düşünülebilir. Aynı tarihler arasında Nablus Sancağı'nda Müslüman ve Protestan nüfusunun artmasına karşılık, Rum, Katolik, Latin ve Yahudi nüfusunda az da olsa düşüş görülmektedir. Daha önce kaydedilmeyen Samirîler ve Yabancı uyrukluların da nüfusu 1892–1893 yılında kaydedilmiştir. Aynı yıllarda Akka Sancağı'nda ise Katolik, Protestan ve Latin nüfusunda küçük bir düşüş, Müslüman, Rum ve Yahudi nüfusunda da bir artış görülmektedir. Ancak dikkati çeken nokta 1885–1886 yılında 1618 kişi olan Yahudi nüfusunun 1892–1893 yılında 9021 kişiye yükselmesidir. Yahudi nüfusundaki bu %557,5'lik artış, Osmanlı Devleti'nin engelleme çabalarına rağmen, bölgeye yoğunlaşan Yahudi göçünden kaynaklanmaktadır. Ancak Yahudi nüfus, özellikle Akka Sancağı'nda büyük bir artış göstermesine rağmen, Filistin bölgesinde XIX yüzyılın

¹⁰⁸ *Memalik-i Mahsusa-i Şahane Mevcud Nüfus-ı Umumiyyenin Miktarı*, 1310, İÜKTY, No: 9075, s. 7

¹⁰⁹ *Beyrut Vilayeti Salnamesi*, 1310 (1892–1893), s. 460, 464, 469–470

¹¹⁰ *Beyrut Vilayeti Salnamesi*, 1310 (1892–1893), s. 467–469

sonuna kadar hiçbir zaman, iddia edildiği gibi Müslüman nüfustan fazla olmamış, Müslüman nüfusun oranı %85'in altına hiç düşmemiştir.

Nüfusun Yahudiler lehine değişmesi, 1912'de gerçekleşen ikinci göç dalgasından sonradır. Bu tarihte Yahudilerin Filistin'e girişini engelleyen nizamnameler uygulamadan kaldırılmıştır. Kısa bir süre sonra Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi, bölgenin Müslüman erkeklerinin savaşa gitmeleri ve dönememeleri, savaş sonunda ise bölgenin Osmanlı Devleti hâkimiyetinden çıkarak İngiliz Manda Yönetimi'ne girmesi, Yahudi nüfusu azınlık olmaktan çıkarmıştır.

Ayrıca yine yukarıdaki tablolardan da anlaşılacağı üzere, Filistin bölgesinin nüfusu, sancakların coğrafî ve sosyo-ekonomik yapılarına göre bir dağılım göstermiştir. Nüfusun en yoğun olduğu sancak Kudüs Sancağı'dır. Gerek sancağın alanının büyüklüğü gerekse dinî öneminden dolayı nüfus, Kudüs Sancağı'na yoğunlaşmıştır. Alanının geniş olmasına rağmen coğrafi şartlarından dolayı Nablus Sancağı Kudüs Sancağı'na göre daha az bir nüfus barındırmıştır. Akka Sancağı ise ekonomik alandaki hareketliliğine rağmen diğer sancaklara göre daha küçük bir alana sahip olmasından dolayı, nüfus yoğunluğu da daha az olmuştur.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. İKTİSADÎ DURUM

4.1. Toprak Mülkiyeti

İslam devletlerinde toprak mülkiyeti üç kısma ayrılmıştır. Müslümanların tasarrufuna bırakılan mülk toprakları, *öşrî topraklar* olarak adlandırılmış ve mülkiyet sahipleri, devlete *öşür* vermekle yükümlü tutulmuşlardır. Fetihler sırasında gayrimüslimlerin ellerinde bırakılan ve kendilerine mülk olarak verilen topraklara ise *harâcî topraklar* denilmiş, gelirinin onda birinden yarısına kadar *harâc-i mukaseme* alınmıştır. Bunun haricinde mülk sahipleri, yılda bir belirli bir miktarda da *harâc-ı muvazzafe* ödemişlerdir. Bu türden arazilerin Müslümanların eline geçmesi durumunda, daha önce gayrimüslimlerin ödedikleri haraçları ödeme zorunluluğu getirilmiştir. Bir diğer toprak mülkiyeti de arazi rakabesi devlet hazinesi için alıkonulmuş ve işletilmesi köylüye bırakılan *Arz-ı Memleket* olarak adlandırılan topraklardır¹. Ancak Osmanlı Devleti'nde sosyal ve iktisadî sebeplerden dolayı zamanla sahipsiz kalan öşrî ve harâcî toprakların miktarı oldukça azalmış ve buraların mülkiyet hakkı devlete geçmiştir. Devlet topraklarını işleten köylü, her sene elde edilen gelirden bir hisse devlete öşür ödemiştir. Osmanlı Devleti'nde harâcî toprakların da mahiyeti değişmiş, Müslüman ve gayrimüslim ayrımı yapılmaksızın mülkiyet hakkının şahıslara, ancak alınan vergilerin devlete ait olduğu ortaklık sistemine dönüşmüştür².

Osmanlı Devleti, fethettiği topraklar üzerindeki halkın gelirlerini ve ellerinde bulundurdukları araziye belirlemek için tahrirler yaptırmış, sahip olunan toprakları da mirî, mülk ve vakıf olarak sınıflandırmıştır. Mirî toprakları, çiftlik adı verilen ve her biri bir köylünün işletebileceği büyüklükteki parçalara bölmüş ve köylüyü bu toprakları işlemekle mükellef tutmuştur. Böylece her köylünün işlemekle mükellef oldukları arazinin asıl mülkiyeti devlete ait olmakla birlikte çiftçiye devredilmiştir³. Mülk ve vakıf toprakları ise sadece toprağın kuru mülkiyet hakkının, şahıs veya vakıflara ait

¹ Halil İnalcık, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi" *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul, 1996, (2. Baskı), s. 23

² Geniş bilgi için bkz Ömer Lütfi Barkan, "Öşür", *İA.*, IX, s. 485

³ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Çiftlik", *İA.*, III, s. 392-397; Halil İnalcık, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul, 1996, (2. Baskı), s. 3-9; Halil İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul, 1996, (2. Baskı), s. 37-54

olduğu topraklardır. Mülkiyet sahipleri, sahip oldukları toprakları satmak, hibe etmek ve varisler arasında taksim etmek gibi haklara sahip olmakla birlikte toprağın işletilmesi durumunda, sadece toprağın kira bedelini alma hakkına sahip bulunmuşlardır. Toprağın veya toprağı işleten köylülerin devlete ödemek zorunda oldukları vergiler ise *divanî* adıyla devlet tarafından alınmıştır⁴.

Filistin'in de içinde bulunduğu Bilad-ı Şam arazisi de Hz. Ömer zamanından beri harâc-ı mukâsemeye tâbi arazî-i harâciyeden sayılmıştır. Osmanlı Devleti bu toprakları ele geçirince arazinin mevcut hukukî statüsüne karışmamış⁵ ve yine harâcî olma özelliğini devam ettirmiştir. Ancak bazı sebeplerle, bu arazinin hukukî statüsü zamanla mirî arazi haline gelmeye başlamıştır. Mirî arazinin çoğunluğu oluşturması karşısında, İslam hukukçularından bazıları toprak özel mülkiyetinin gaspından korkmuşlar, mülk olan harâcî arazinin, rasgele mirî arazi olarak adlandırılmasına karşı çıkmışlardır. Sonunda Şam Müftüsü Fadlullah Er-Rumî bütün Şam arazisinin mirî arazi olduğunu fetvasıyla ilan etmiştir. Bu görüşün tenkidini yapan İslam hukukçuları ise, bu topraklarda mirî arazinin çoğunlukta olduğunu kabullenmişler; ancak bu arazinin tespitinde, özel mülkiyeti zedelemeyecek bir özen gösterilmesini istemişlerdir.

İncelediğimiz dönemde Sayda valisinin gerekçeli yazısı üzerine Osmanlı Devleti, tamamen yerli ve arazi hakkında uzman olan bir komisyon oluşturarak bu komisyonu, Şam arazisinin hukukî statüsünü tespit için görevlendirilmiştir. Tam bir araştırma sonucu, özel mülkiyete tecavüz edilmemesi şartıyla bu işin yapılmasına gayret gösterilmiş, ayrıca “*Arazinin hukukî statüsünün tespitinde, mevcut senet ve belgelerin tetkiki şarttır. Hatta tarafların anlaşması bile bu konuda müspet bir görüşe varılması için yeterli değildir.*” diyen Osmanlı Temyiz Mahkemesi kararına da aykırı davranılmayarak gerekli incelemeler yapılmıştır. Bilad-ı Şam arazisinden öncelikle Şam ve Sayda eyaletlerinde sonra da bütün Bilad-ı Şam topraklarında komisyon raporunun ışığı altında mirî arazi hükümlerinin uygulanması hakkında karara varılmıştır. 1858 tarihli *Arazi Kanunname-i Hümayun*'u ile yapılan yeni düzenlemenin yürürlüğe girmesinden sonra, zaten gayri resmi olarak çoğunluğu mirî arazi haline gelen topraklar,

⁴Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ömer Lütfi Barkan, “Türk-İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller Malikâne-divanî Sistemi”, *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler I*, İstanbul, 1980, s. 154-155

⁵ Osmanlı Devleti, bölgede kendisinden önceki özellikle de Memluklu devrine ait vakıf ve mülk topraklarının varlığını olduğu gibi tescil etmiştir. Mesela Nablus'ta 1252 (H. 650) ve 1356 (H. 757) tarihli vakıflar, oldukları gibi tescil edilmiştir. 312 Numaralı *Safed Evkaf Emlak Tahrir Defteri*, s. 34-35

resmen de mirî arazi statüsü kazanmıştır⁶. Gayrimüslimlere ait manastır ve kiliselerin tasarruflarında bulunan vakıf topraklarına müdahale edilmemiş mevcut statülerini korumuşlardır.

4.2. Tarım Ve Hayvancılık

Bir toplumun iktisadî gücünü belirleyen üç unsur vardır. Bunlardan ilki tarım ve hayvancılık, ikincisi sanayi, üçüncüsü ise ticarettir. Sanayi İnkılâbı'ndan önce, devletlerin iktisadî gücünün oldukça büyük bir bölümünü tarım ve hayvancılık oluşturmuştur. Osmanlı Devleti'nin iktisadî gücü de buna dayanmaktadır. Her ne kadar incelediğimiz dönem, Sanayi İnkılâbı'ndan sonraki dönem de olsa Osmanlı Devleti, sanayi alanında Batılı devletlerin gösterdiği başarıyı gösterememiş, sanayi hiçbir zaman iktisadî güç olarak tarım ve hayvancılığın önüne geçememiştir. Filistin bölgesinin kırsal alanlarındaki iktisadî faaliyetlerini de tarım ve hayvancılık oluşturmuştur.

Bölgede buğday, arpa, darı, mercimek, bakla, nohut ve burçak en çok yetiştirilen hububat ve bakliyat ürünleridir. Başta zeytin olmak üzere susam, pamuk, incir, portakal, limon, ceviz, hurma, dut, badem, nar, elma, üzüm, çivit, tütün, patates ve salatalık da bölgede üretilen diğer ürünlerdir. Akka merkez kazada senelik 350.000, Safed'de 200.000, Nasıra'da 350.000, Taberiye'de 300.000, Cenin'de 500.000, Benî Sa'b'da 450.000 İstanbul kilesi derecesinde hububat yetiştirilmiştir. Özellikle Cenin, zeytin, tütün ve pamuk üretiminde önemli merkez durumunda olup, senelik 400.000 kıyye zeytinyağı ve 30.000 kıyye pamuk elde edilmiştir. Benî Sa'b Kazası'nda hububat üretiminin yanında senelik 500.000 kilogram susam ve 1.000.000 kilogram zeytinyağı ile bir çok meyve üretimi de yapılmıştır. Cemâ'in Kazası'nın ise senelik hububat hâsılatı, ancak kendisine yetecek durumda olmasına rağmen her sene 1.200.000 kilogram yağ, 500.000 kilogram kuru incir ve 10.000 kilogram tütün elde edilmiştir⁷. Kudüs Sancağı'nda da hububat ve meyve yetiştiriciliği yapılmıştır. Özellikle Yafa bölgesinde yetiştirilen portakallar dışarıya ihraç edilmiştir⁸. Gazze ise arpa üretimiyle

⁶Cin, "Filistin Topraklarının Osmanlı Dönemindeki Hukukî Statüsü ve Yahudilere Karşı Alınan Tedbirler", s. 33-34

⁷ Suriye Vilayeti Salnamesi, 1303 (1885-1886), s. 236

⁸ Singer, Kadılar, Kullar Kudüslü Köylüler, 104, 116

ün yapmıştır⁹. Aşağıdaki tabloda 1892–1893 yılında Nablus ve Akka sancaklarından elde edilen zirai mahsuller gösterilmiştir.

Tablo: 38. 1892–1893 Yılında Nablus ve Akka Sancaklarında Zirai Hâsılat

Sancak Adı	Ürün Cinsi	Ekilen Alan (Dönüm)	Birim	Miktar
Nablus ¹⁰	Buğday	168.520	Kile	507.500
	Arpa	27.665	Kile	107.200
	Darı	10.415	Kile	92.500
	Burçak	600	Kile	2.700
	Susam	54.310	Kile	56.500
	Nohut	595	Kile	2.000
	Fül (bakla)	560	Kile	13.500
	Tütün	500	Kile	10.000
	Pamuk	500	Kıyye	800
	Zeytin	121.697	Kıyye	1.282.560
	İncir	18.729	Kıyye	125.000
	Üzüm	550	Kıyye	260.000
Akka ¹¹	Buğday	56.100	Kile	1.149.224
	Arpa	167.500	Kile	378.000
	Mısır	580	Kile	5.800
	Burçak	16.500	Kile	100.000
	Beyaz Darı	46.000	Kile	314.000
	Susam	19.500	Kile	65.000
	Fasulye	100	Kile	1.000
	Mercimek	17.000	Kile	36.500
	Nohut,	12.600	Kile	29.300
	Bakla,	21.400	Kile	45.900
	Patates	950	Kıyye	65.000
	Tütün	2.583	Kıyye	162.333
	Yulaf	10.000	Kile	20.000
	Pamuk	300	Kıyye	5.000
	Zeytin	44.591	Kıyye	941.800
	İncir	3.499	Kıyye	66.000
	Üzüm	4.973	Kasa	115.000

Görüldüğü gibi, toplam yüzey ölçüsü 2.011.691 dönüm olan Nablus Sancağı'nın 404.641 dönümünde, toplam yüzey ölçüsü 1.459.728 dönüm olan Akka Sancağı'nın ise 424.176 dönümünde tarım yapılmıştır. Nablus Sancağı, yüzey ölçüsü olarak Akka Sancağı'ndan büyük olmasına rağmen dağlık olan coğrafi yapısı sebebiyle tarıma elverişli arazisi, Akka Sancağına göre daha azdır.

1892–1893 yılında Nablus Sancağı'nın ekilebilir arazisinin %41.64'ü buğday, %30.08'i zeytin, %13.43'ü susam, %6.83'ü arpa, %4.63'ü incir, %2.58'i darı, %0.15'i nohut, %0.15'i burçak, %0.14'ü bakla, %0.13'ü üzüm, %0.12'si tütün ve %0.12'si pamuk üretimi için kullanılmıştır. Dönüm başından 3.01 kile buğday, 10.54 kıyye zeytin, 1.04 kile susam, 3.87 kile arpa, 6.67 kıyye incir, 8.88 kile darı, 3.36 kile nohut, 4.50 kile burçak, 24.10 kile bakla, 472.72 kıyye üzüm, 20 kile tütün ve 1.60 kıyye pamuk alınmıştır.

⁹ Avz, “Filistin fi Evahirü'l Ahdî'l Osmanî”, s. 32

¹⁰ *Beyrut Vilayeti Salnamesi*, 1311 (1893–1894), s. 450

¹¹ *Beyrut Vilayeti Salnamesi*, 1311 (1893–1894), s. 430

Aynı yıl Akka Sancağı'nın ekilebilir arazisinin %39.48'inde arpa, %13.22'sinde buğday, %10.84'ünde beyaz darı, %10.51'inde zeytin, %5.04'ünde bakla, %4.60'ında susam, %4'ünde mercimek, %3.89'unda burçak, %2.97'sinde nohut, %2.35'inde yulaf, %1.17'sinde üzüm, %0.13'ünde mısır, %0.82'sinde incir, %0.70'inde pamuk, %0.60'ında tütün, %0.22'sinde patates ve %0.02'sinde fasulye üretimi yapılmıştır. Dönüm başına 20.48 kile buğday, 2.25 kile arpa, 10 kile mısır, 6.06 kile burçak, 6.82 kile beyaz darı, 3.33 kile susam, 10 kile fasulye, 2.14 kile mercimek, 2.32 kile nohut, 2.14 kile bakla, 68.42 kıyye patates, 62.84 kıyye tütün, 2 kile yulaf, 16.66 kıyye pamuk, 21.12 kıyye zeytin, 18.86 kıyye incir ve 23.12 kasa üzüm düşmektedir.

Filistin bölgesinde tarımın yanında, küçük ve büyük baş hayvancılığın da yapıldığı görülmektedir. 1892–1893 yılında Akka Sancağı'nda 20.920 baş çift öküzü, 576 baş sığır boğası, 10.663 baş inek, 3.700 baş dana, 2.389 baş yük ve binek atı, 29.690 baş koyun, 96.412 baş keçi, 1201 baş deve, 6200 baş eşek, 72 baş domuz bulunmaktadır. Aynı yıl Nablus Sancağı'nda ise, 8.700 baş öküz, 2.400 baş boğa, 9.500 baş inek, 2500 baş dana, 255 baş at, 10.126 baş koyun, 55.708 baş keçi, 550 baş deve, 2300 baş eşek var olup, koyunlardan 3.000 kıyye yapağı ve keçilerden 45.600 kıyye keçi kılı alındığı tahmin edilmektedir.

Küçük ve büyük baş hayvan yetiştiriciliğine ek olarak bölgede arıcılık da yapılmıştır. 1892–1893 yılında Akka Sancağı'nda 3.115 adet kovandan 6.376 kasa bal ve 440 kıyye bal mumu, Nablus Sancağı'nda da 3.150 adet kovandan 45.000 kıyye bal ve 800 kıyye bal mumu elde edilmiştir¹².

Filistin bölgesindeki yetiştirilen mahsuller ile küçük ve büyük baş hayvan varlığı, bölgenin kendi ihtiyaçlarına cevap verebilecek nitelikte olduğunu göstermektedir.

4.3. Sanayi

Filistin bölgesindeki sanayi, atölyelerde yapılan el sanatlarına dayanmakta olup, bu sektörde çalışanların nüfusu, toplam nüfusun %15'ini geçmemiştir¹³. XIX. yüzyılda özellikle Nablus'da bulunan sabunhaneler, Filistin bölgesinin en önemli sanayisini

¹² *Beyrut Vilayeti Salnamesi*, 1311 (1893–1894), s. 430, 450

¹³ Avz, “Filistin fi Evahirü'l Ahdi'l Osmani”, s. 34

oluşturmuştur¹⁴. Sabunun imalinde kullanılan zeytinyağı, Filistin bölgesinde bulunan zeytinliklerden temin edilirken, soda Gazze, Şam, Mısır ve Kızıldeniz'den, kireç Ürdün civarındaki kireç ocağından, tuz ise Ölü Deniz kıyılarından getirilmiştir. İhraç edilmediği sürece sabundan vergi alınmamıştır.

Kudüs'te 1806 yılında dört büyük sabunhanenin olduğu bilinmektedir. 1830'da sabunhane sayısı dokuza yükselmiştir Yüksek kalitede olan sabunlar, uzak bölgelere de pazarlanmışlardır. Bölgeyi ziyaret eden seyyahlardan Warren, 1870'lerde Kudüs'te bir tane Rumlara, bir tane Protestanlara, beş tane de Müslümanlara ait olmak üzere yedi sabunhanenin bulunduğunu ve toplam 76 işçinin çalıştığını belirtmiştir. Çekirgelerin zeytin ağaçlarına zarar vermesi sebebiyle yağın kalitesinin düştüğünü, bundan dolayı da bir tüccarın Güney Avrupa'dan yağ ithal etmeye başladığını, ancak bu yağdan imal edilen sabunun fazla yumuşak olması nedeniyle halk tarafından talep görmediğini ifade etmiştir¹⁵. 1883–1884 yılında Nablus'ta yirmi sekiz tane sabunhane bulunmaktadır¹⁶.

Filistin bölgesindeki ikinci önemli sanayi kolu yağ üretimidir. Bölgede yetiştirilen zeytin ve susam tohumları yağhanelerde işlenerek zeytinyağı ve susam yağı elde edilmiştir. 1870–1871 yılında Kudüs Sancağı'nda toplam 55 tane yağhane bulunmaktadır¹⁷. 1883–1884 yılında Nablus Sancağı'nda ise 430 tane yağhanenin çalıştığı bilinmektedir¹⁸.

Kumaş imali ve boyamacılığı Filistin bölgesinin önemli başka bir sanayi kolunu oluşturmuştur. Boya ve dokumahanelerde, Müslüman erkeklerin haricinde kadınlar ve Hristiyanlar da çalışmışlardır. Kumaş boyamacılığında daha çok mavi renk kullanılmıştır. Boya, Ölü Deniz civarında yetiştirilen çivitotundan ve Yahudi tacirler tarafından Avrupa'dan ithal edilen indigonun¹⁹ soda ve kireçle karıştırılmasından elde edilmiştir. İndigo, iç pazar ürünlerinde kullanıldığı takdirde vergiden muaf tutulmuştur.

¹⁴ Karasapan, *Filistin ve Şark-ül Ürdün II*, s. 106

¹⁵ Ben-Arieh, *Jerusalem in the 19th Century*, s. 38–39

¹⁶ *Suriye Vilayeti Salnamesi*, 1301 (1883–1884), s. cedvel

¹⁷ *Suriye Vilayeti Salnamesi*, 1288 (1870–1871), s. 237–250

¹⁸ *Suriye Vilayeti Salnamesi*, 1301 (1883–1884), s. cedvel

¹⁹ İndigo, mavi renkli boya bitkilerinden biridir. Hindistan'da yetişen tropik bir bitki olan Inddigo tinctoria L. Bitkisinden elde edilir. Bu ülkede çok uzun zamandan beri tarımı yapılmaktadır. İndigo bir pigment olarak XII. Yüzyılda Avrupa'ya ihraç edilmiştir. XIII. yüzyıl sonunda Marco Polo tarafından bir boyarmadde olarak tanıtılmış ve Venedikli boyacılar tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara, 2005, s. 342

Boyahanelerde genellikle on işçi ve çırak çalıştırılmıştır. Bu iş çoğunlukla babadan oğla geçmesine rağmen, diğer kişilere de bu işte çalışma imkânı verilmiştir. İşletme sahiplerinin çıraklara karşı hiçbir sorumlulukları olmayıp, birkaç günlük ihbar süresiyle çırakları işten çıkarabilmişlerdir. Çırak kendi isteğiyle işten ayrılırsa, şehirdeki hiçbir boya evi önceki işverenin onayı olmadan o çırağı çalıştırmamıştır.

Bir başka yerel sanayi kolu ise, deri işlemeciliğidir. 1806 yılında Kudüs'ü ziyaret eden Seetzen, Kutsal Mezar Kilisesi'nin karşısında ihracat için her renk deri işleyen bir tabakhanenin olduğunu, burada tümü Müslüman 20 usta işçinin ve 20 kalfanın çalıştığını, atıkların ve kanın temizlenmesi için yetecek kadar su bulunmamasından dolayı etrafa kötü kokular yaydığını belirtmiştir. Bu tabakhanenin, Müslümanlar tarafından özellikle Kutsal Mezar Kilisesi'nin karşısına kurulduğunu düşünen Hristiyanlar, tabakhaneden rahatsızlık duymuşlardır. 1870'lerin sonuna doğru Kudüs'te sayıları artan tabakhaneler, mezbahaneler gibi şehir surlarının dışına taşınmıştır.

Özellikle Kudüs'te bir diğer sanayi ve el sanatları kolu ise, Hristiyanlara ait olan hediyelik ve dinî içerikli eşya üretimidir. Hristiyan zanaatkârlar, deniz kabuğu, kemik ve benzer materyallerden hac figürleri ile çoğu manastır ve kiliselerde kullanılmak üzere kandiller yapmışlardır.

Filistin bölgesinde çanak-çömlek üretimi de görülmektedir. İyi kalitedeki çömlekler Beyrut'tan getirilen kilden, daha düşük kalitedekiler ise Ramle yolu yakınındaki Kastel köyünden elde edilen kilden yapılmıştır. Kili güçlendirmek için pek çok madde eklendiğinden dolayı çömleklerin rengi taba veya kırmızı renkte olmuştur. 1870'lerde bölgeyi ziyaret eden Warren, Kudüs'te beş tane seramik atölyesinin olduğunu, atölye sahiplerinin fakir olması ve kurutma fırınlarını işletecek imkânlarının olmaması sebebiyle imalathanelerini sadece yazın çalıştırdıklarını, buralarda sürahi, vazo, kâse ve tuğla üretildiğini, seramikçiliğin Filistin'deki en eski endüstri dallarından olduğunu, İncil'de de bundan bahsedildiğini ifade etmiştir.

Bölgede üretim yapan un değirmenleri de bulunmaktadır. Kudüs'te 1854 yılında 20 tane umumî un değirmeni varken 1870'lerden sonra değirmenlerin bazıları üretim

hacmini arttırmış, rekabete dayanamayan diğerleri ise kapanmak zorunda kalmıştır²⁰. Aynı durum Nablus Sancağı için de geçerlidir. 1873–1874 yılında sancak genelinde 15 değirmen bulunurken²¹, 1883–1884 yılında 5’e düşmüştür²². Kudüs ve Nablus sancaklarının aksine Akka Sancağı’nda bulunan değirmenlerin sayısında artış görülmüştür. 1870–1871 yılında sancakta toplam 54 değirmen varken²³, 1900–1901 yılında 110’a yükselmiştir²⁴. Bu durum, Akka’nın ticarî merkez olmasına karşın Kudüs ve Nablus’un kapalı ekonomiye sahip olmalarından kaynaklanmıştır.

XIX. yüzyıl boyunca inşaat alanındaki gelişmeler yapı endüstrisinin gelişmesine sebep olmuştur. Taş kesiciliği işinde daha çok Beytü’l-Lahim’li fellahlar çalışmışlar, ancak işi öğrenebilmek için 6 ay ile 2 yıl arası bir eğitime tabi tutulmuşlardır.

Kudüs’te, 1840’lardan itibaren matbaalar da faaliyete başlamıştır. Bu dönemde bir tanesi Yahudilere, bir tanesi Latin manastırına ve bir tanesi de Ermeni manastırına ait üç tane matbaa faaliyet göstermiştir. 1853 yılında Yahudi matbaası kapatılmıştır²⁵.

Görüldüğü gibi, XIX. yüzyılda Filistin bölgesindeki sanayi; sabun, zeytinyağı üretimi ve dokuma dışında çok gelişmemiş olmasına rağmen bölgenin ihtiyaçlarını da karşılayabilecek niteliktedir. İmalathanelerin neredeyse tamamına yakını Müslümanlara aittir. Ancak bu durum, gayrimüslimlerin imalathane açma haklarının olmadığı anlamına gelmez. Gayrimüslimler daha çok, altın ve gümüş ustacılığı, saatçilik, demircilik ve marangozluk yaptıklarından, başka bir alana yönelip de yeni imalathaneler açmamışlardır. Ayrıca %85’lik bir oranla Müslümanların yaşadığı bir yerde üretimin, çoğunluğun elinde olması da doğaldır. Filistin bölgesinde hemen her iş kolundaki üretim teknikleri ve çalışma usulleri, geleneksel esnaf teşkilatı şeklinde sürdürülmüştür. Çok büyük işletmeler ve fabrikalaşma bu dönemde henüz görülmemektedir.

XIX. yüzyılda Filistin bölgesindeki meslek grupları, Osmanlı Devleti’nin diğer bölgelerindeki meslek gruplarıyla hemen hemen aynıdır. Aşağıdaki tabloda, verilen hizmetlere göre meslek grupları gösterilmiştir.

²⁰ Ben-Arieh, *Jerusalem in the 19th Century*, s. 40–41

²¹ *Suriye Vilayeti Salnamesi*, 1291 (1873–1874), s. cedvel

²² *Suriye Vilayeti Salnamesi*, 1301 (1883–1884), s. cedvel

²³ *Suriye Vilayeti Salnamesi*, 1288 (1870–1871), s. 237–250

²⁴ *Beyrut Vilayeti Salnamesi*, 1318 (1900–1901), s. 285

²⁵ Ben-Arieh, *Jerusalem in the 19th Century*, s. 41–42

Tablo: 39. Filistin Bölgesindeki Meslek Grupları²⁶

Gıda	Kasaplar, Hayvan Kesimcileri, Fırıncılar, Yağ Üreticileri, Helva Üreticileri, Kahve Satıcıları
Belediye Hizmetleri	Su Taşıyıcıları, Hamamcılar, Çöpçüler, Ölü Yıkayıcıları, Cenaze Kaldıracıları, Turist Rehberleri, Hekimler, Baytarlar
Deri Eşya	Debbağlar, Ayakkabı Yapımcıları, Ayakkabı Tamircileri, Su Tulumu Yapımcıları
Metal İşleri	Altın ve Gümüş Kuyumcuları, Demirciler, Kılıç ve Bıçak Yapımcıları, Bakırcılar, Kalaycılar
Dokuma	Pamuk Tüccarları, Dokumacılar, Boyacılar, Çırpıcılar ve Ağartıcılar, Kumaş Baskıcıları, Aba Dokumacıları, Terziler, İpek Tüccarları, Keçi Kılı Dokumacıları
Ev ve Ev Eşyası	Marangozlar, İnşaatçılar, Çömlekçiler
Ticaret	Temel Tüketim Malı Satıcıları, Manavlar, Baharatçılar, Sabun Tüccarları, Sabun Hamalları, Katırcılar, Kitap Ciltçileri ve Kitap Satıcıları, Çığırkanlar ve Simsarlar

Her bir esnaf grubuna muayyen bir meslek havale edilmiştir. Mesela Müslümanlar değirmencilik, hububat, sabun, züccaciye işleri, et, helva ve sof ticaretiyle ilgilenmişlerdir. Yahudiler bankacılık, saat tamirciliği, aktarlık, içki imalatı; Rumlar altın, kuyumculuk, bakırcılık ve içki üretimi; Latinler ise berberlik, marangozluk ve demircilikle uğraşmışlardır.

Yüzyılın sonlarında Filistin bölgesinde yabancı devletlere tanınan, %3'den başlayıp %11'e varan gümrük imtiyazları sonucunda mahallî sanatlar değişime uğramış ve bununla birlikte Osmanlı millî sanatı da zayıflamıştır²⁷.

4.4. Ticaret

Filistin bölgesindeki ticarî faaliyetler, Akka, Hayfa ve Yafa iskelelerinden yapılan ticaretin dışında fazla bir gelişme göstermemiştir. Akka ve Hayfa'nın ise, çok önceden beri ticarî merkez oldukları, buralara dışarıdan gelen çok sayıda tüccarın bulunduğu, bu şehirlerde yaşayan kişilerin çoğunun ticaretle uğraştıkları bilinmektedir²⁸. XVII. yüzyılda özellikle Venedikli ve Fransız tacirler, Akka'ya gelerek pamuk ticareti yapmışlardır. Sayda'da bulunan Fransız Konsolosu, XVII. yüzyılın sonlarında Akka'dan 2.000–3.000 balya ham pamuk ve 3.000–4.000 balya işlenmiş pamuğun Fransa'ya nakledildiğini ifade etmiştir. Osmanlı Devleti, askerin ve halkın temel gıda maddesi olmasından dolayı buğdayın ve zeytinyağının dışarı ihracını yasaklamasına rağmen, pamuktan sonra Akka limanından en çok ihraç edilen ürünler, buğday ve zeytinyağı olmuştur. Bu ürünler İngiltere, İtalya ve Fransa'ya ihraç

²⁶ Ammon Cohen, Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar, (Çev. Nurettin Elhüseyni), İstanbul, 2001, s. 7- 175

²⁷ Avz, "Filistin fi Evahirü'l Ahdi'l Osmanî", s. 34–35

²⁸ İbni Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, (Çev. İsmail Güler), İstanbul, 2003, s. 224; Evliya Çelebi, *Seyahatname (Hatay-Suriye-Lübnan-Filistin)*, (Hazırlayan: İsmet Parmaksızoglu), Birinci Baskı, Ankara, 1982, s. 68

edilmişlerdir. XVIII. yüzyıldan itibaren de Akka'dan Marsilya'ya sof ihracı başlamıştır²⁹.

Kudüs ve Nablus sancaklarının ticarî yollara uzak olmaları sebebiyle ticarî faaliyetleri de sınırlı olmuştur. XIX yüzyılın başlarında az miktarda da olsa komşu bölgelere sabun gönderilmiştir. Özellikle Kudüs'te Hristiyan hacılara yönelik yapılan dinî içerikli hediyelik eşyalar ve zeytin ağacından yapılan mobilyalar Mısır'a ihraç edilmiştir. Ayrıca dinî içerikli hediyelik eşyalar, Avrupalı tacirler tarafından toptan alınarak deniz ötesi ülkelere pazarlanmıştır. Venedikli tacirler ise, Avrupalı hacılara satmak üzere Kudüs ve Yafa bölgesine ticarî mallar getirmişlerdir³⁰. Hac için gelenler ise yaşadıkları ülkelere getirdikleri eşyaları bölge halkına satmışlardır³¹. Kudüs bölgesindeki ticaret, en çok Paskalya dönemlerinde hareketlilik göstermiştir.

1831–1840 yılları arasında Filistin bölgesinin Mısır idaresine geçmesi ile peyderpey ticarete bir gelişme görülmüştür. 1840 yılında Osmanlı Devleti'nin bölgeye yeniden hâkim olmasının ardından açılan yabancı elçiliklerin aracılık yapımlarıyla Osmanlı Devleti ile yabancı tacirler arasında önemli gelişmeler olmuştur. 1859 tarihli “Ticaret Kanunnamesi” yapılacak ticaretin koşullarını, 1869 tarihli “Deniz Ticaret Kanunu” ise konsolosların ve vekillerin verecekleri gümrükleri belirlemiştir. 1871'de yayınlanan “Ticaret Mahkemesi Kanunu” ile de Filistin bölgesindeki ticaret merkezileşmiştir³².

XIX yüzyılın ortalarında Filistin bölgesindeki ihracatı hububat ürünleri, zeytinyağı ve sof oluşturmıştır. Aşağıdaki tabloda 1862–1863 yılında Akka limanından yapılan hububat ihracatı gösterilmiştir.

Tablo. 40. 1862–1863 Yılında Akka Limanından Yapılan Hububat İhracatı (Kuruş)

Devlet	Ürünler			
	Buğday	Mısır	Arpa	Susam
İngiltere	299.500	15.090	48.000	-
Fransa	2.130.210	-	24.000	383.356
Yunanistan	803.500	-	-	-
İtalya	583.200	-	-	-
Osmanlı Devleti	810.000	35.000	24.000	-

²⁹ Ganayım, *Liva-i Akka fi ahdi'l-Tanzimat el-Osmaniyye*, s. 445, 450, 457, 459

³⁰ Ben-Arieh, *Jerusalem in the 19th Century*, s. 42

³¹ Kinglake, *Eothen Bir Oryantalistin Doğu Seyahatnamesi*, s.127

³² Avz, “Filistin fi Evahirü'l Ahdi'l Osmani”, s. 31

Aynı yıl Akka limanından 47.500 kuruşluk 1.097.280 okka zeytinyağı ve Hayfa limanından da 361.776 kuruşluk zeytinyağı ihraç edilmiştir. 1862 yılında Akka limanından Fransa'ya 190.275 kuruşluk sof ihracatı yapılmışken, 1863 yılında artarak 203.076 kuruşa ulaşmıştır. 1875 yılına ait El-Beşir Gazetesi, Akka'dan Marsilya'ya sof ihraç edildiğini ve balyasının 82–85 Frank (410–425 kuruş)³³ olduğunu yazmıştır. 1877'de sofun balyası 67,2 Franka (335 kuruş) düşmüştür³⁴.

Filistin bölgesindeki ithalat ise 1870'lerde daha çok Marsilya ve Trieste limanları üzerinden yapılmıştır. Marsilya'dan yünlü eşyalar, ipek, metal aletler, Trieste'den ise cam, kereste ve mobilyalar getirilmiştir³⁵. Tablo 41'de 1874–1882 yılları arasında Yafa limanından yapılan ithalat gösterilmiştir.

Tablo: 41. 1874–1882 Yılları Arasında Yafa Limanından Yapılan İthalat (Kuruş)³⁶

İthalat Ürünleri	Yıllar							
	1874	1875	1876	1877	1879	1880	1881	1882
Kahve	3.920.000	4.040.000	10.802.000	5.169.000	3.760.000	4.140.000	3.162.500	3.261.000
Şeker	2.400.000	2.990.000	6.924.000	5.390.000	10.350.000	10.500.000	10.125.000	9.421.500
Pirinç	3.397.500	2.447.500	3.574.175	3.869.250	3.992.500	4.757.500	4.099.500	6.683.350
Mısır	-	-	-	875.000	-	-	-	-
Buğday	-	-	-	1.925.000	-	-	-	-
Buğday Unu	-	-	-	-	3.868.000	-	-	-
Şarap	573.000	515.000	-	-	-	-	-	-
Manifatura	2.240.000	1.920.000	3.934.500	3.362.145	2.800.000	3.250.000	3.220.000	3.536.000
Kumaş	295.000	360.000	709.400	-	939.000	1.067.000	-	-
Lüks ve Fantezi Eşya	-	-	1.156.250	2.130.000	2.295.000	2.080.000	5.985.000	5.578.325
Yapı Kerestesi	1.540.000	1.869.500	-	-	-	-	1.215.000	1.680.000
Petrol	-	-	850.000	-	-	1.600.000	1.980.000	2.880.000

Tablodan da anlaşılacağı üzere bölgenin, ithaline en fazla ihtiyaç duyduğu ürünler şeker, kahve ve pirinçtir. Yeni binaların inşa edilmesi ve yaşam şartlarını değişmesi, yapı kerestesi ile lüks ve fantezi eşyanın ithaline neden olmuştur. Bölgeden daha önce buğday ve mısır ihraç edilirken, 1877 yılında ithal edilmesi dikkat çekicidir. 1875 yılında 3.500.000 kile buğday üretilmiş ve kilesi 24–25 kuruşa satılmıştır. 1877'de ise 5.000.000 kile üretilmesine rağmen kile fiyatı 34–36 kuruşa yükselmiştir³⁷. Ayrıca aynı yıl dışarıdan da buğday ithal edilmesi, Osmanlı Devleti'nin savaşta olmasından dolayı, temel gıda maddesi olan buğdayı stokladığını göstermektedir. Bunun yanında

³³ 1 Frank=5 Kuruş

³⁴ Ganayım, *Liva-i Akka fi ahdi'l-Tanzimat el-Osmaniyye*, s. 450, 452, 459

³⁵ Ben-Arieh, *Jerusalem in the 19th Century*, s. 43

³⁶ Alexander Schölch, *Palästina im Umbruch 1856–1882*, Stuttgart, 1986, s. 101–102

³⁷ Ganayım, *Liva-i Akka fi ahdi'l-Tanzimat el-Osmaniyye*, s. 452, 454

aşağıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere 1877 ve 1879 yıllarındaki ihracatı da aynı sebepten dolayı diğer yıllara göre azalmıştır.

Tablo: 42. 1857–1882 Yılları Arasında Yafa Limanından Yapılan İthalat ve İhracat³⁸

Yıllar	İthalat (Kuruş)	İhracat (Kuruş)
1857	-	15.583.350
1858	-	12.244.040
1859	-	7.384.200
1860	-	14.968.500
1862	-	22.408.348
1863	-	26.039.100
1873	-	31.369.000
1874	14.575.500	26.562.000
1875	14.166.500	33.056.750
1876	29.776.575	56.283.900
1877	26.239.745	15.749.966
1879	31.642.000	25.272.500
1880	29.635.500	30.725.600
1881	32.534.000	33.570.250
1882	36.964.663	37.802.744

Görüldüğü gibi, 1877 yılına kadar ihracat neredeyse ithalatın iki katıdır. Bu da demek oluyor ki bölge, kendi kendine yetebilecek iktisadî güce sahiptir ve hayatın devamlılığı için dışarıdan daha az ürüne ihtiyaç duymuştur. 1877 ve 1879 yıllarında savaş nedeniyle ithalat ihracattan fazla olmuştur. Bu tarihten sonra da ithalat ve ihracat değerleri aynı seviyede seyretmiştir.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde, Batılı devletlerin Ortadoğu'ya olan ilgileri nedeniyle, bu devletlerin sermayedarları Filistin bölgesinde bankalar açmaya başlamışlardır. Osmanlı Devleti'nden alınan imtiyazlarla Kudüs'te *Osmanlı Bankası*³⁹, Kudüs ve Gazze'de *Filistin Ticaret Bankası* ve Yafa'da *Alman Filistin Bankası* kurulmuş, açılan bu bankalar da dış ticaretin hareketlenmesine sebep olmuştur. 1898'de Alman İmparatoru II. Wilhelm'in İstanbul'u ziyaretinde Osmanlı-Alman ilişkileri en üst düzeye yükselmiş bulunuyordu. 1899'da Berlin'de 20 Milyon Mark sermaye ile Alman-Filistin Bankası (Deutsche-Palestina Bank) kuruldu. Bu banka Almanların, Osmanlı Devleti içinde, kendilerine özel etki alanı olarak seçtikleri okullar, tarım kolonileri, dinî kurumlar kurdukları yörelerde faaliyet göstermiş, Beyrut ve Trablus-Şam gibi yerlerde

³⁸ Schölch, *Palastina im Umbruch*, s. 86

³⁹ Osmanlı Bankası hakkında bkz. Edhem Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, İstanbul, 1999

merkezler açmıştır. Bölgedeki menfaatlerini güçlendirmek isteyen İngiliz sermayesi de İngiliz-Filistin Bankası (Anglo-Palestina Company)'nı gecikmemiştir. 1902 yılında Londra'da 100 Sterlin sermaye ile kurulan bu banka da Beyrut, Hayfa ve Kudüs gibi şehirlerde şubeler açmıştır⁴⁰.

Filistin bölgesindeki iç ticaret ise mahallî çarşılar ve haftalık pazarlarda yapılmıştır. Pazartesi günleri Lud'da, Çarşamba günleri Ramle ve Birrû's-Seb'a'da, Cuma günleri de Kudüs, Gazze, Ma'del, Yafa ve Halilü'r-Rahman'da pazarlar kurulmuştur. Köylüler ve bedeviler ürünlerini bu pazarlarda satışa sunuyorlardı⁴¹. Pazaryerleri ekonomik olduğu kadar sosyal ilişkilerin de geliştiği mekânlardı. Buralarda hiçbir ayırım olmaksızın Müslüman, Hristiyan, Yahudi, şehirli, köylü ve bedeviler yan yana alım-satım yapmışlardır⁴². Pazarlarda erkekler gibi kadınlar da satış yapabilmişlerdir. Satılan ürün çeşitlerine göre farklı pazarlar kurulmuştur. Mesela Kudüs'te, şehrin batı tarafında baharat, orta kesiminde sebze, doğu tarafında ise dokuma ürünlerinin satıldığı pazarlar vardı⁴³. Her ürünün belli bir mekânda satılması geleneği bütün klasik şehirlerde görülen bir özelliktir. Hatta bugüne kadar gelen bazı semt adlandırmaları bu geleneğin hatırasıdır⁴⁴. 1870'li yıllarda yaşanan su sıkıntısından dolayı su pazarı açılmış ve özellikle Silvanlı Araplar tarafından eşekler üzerinde teneke ve tulumlarla taşınan su bu pazarda satılmıştır⁴⁵. 1894 yılında da Davud Peygamber Kapısı'nın doğusundaki alanda Cuma günleri açık olan bir hayvan pazarı kurulmuş, ancak kontrolden çıkan hayvanların meydana getirebileceği muhtemel zararları önlemek amacıyla bu pazar, şehir surlarının dışına alınmıştır⁴⁶.

Haftanın belirli günlerinde kurulan pazarların yanında her gün açık olan çarşılar da vardır. Çarşı ve pazarlardaki asayiş, Osmanlı Devleti tarafından kontrol altında tutulmuş, yapılan denetimlerle terazilerdeki eksik tartımlar önlenmeye çalışılmıştır⁴⁷.

⁴⁰ Geniş bilgi için bkz. İlhan Tekeli-Selim İlkin, Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Ankara, 1981

⁴¹ Avz, "Filistin fi Evahirü'l Ahdi'l Osmanî", s. 33

⁴² Ze'evi, *Kudüs: 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, s. 70

⁴³ Ben-Arieh, *Jerusalem in the 19th Century*, s. 47

⁴⁴ İstanbul'da Unkapı, Balık Pazarı, Ankara'da Saman Pazarı, At Pazarı gibi semt adları, bu geleneğin günümüze kadar gelmiş örnekleridir.

⁴⁵ Ben-Arieh, *Jerusalem in the 19th Century*, s. 83

⁴⁶ Ben-Arieh, *Jerusalem in the 19th Century*, s. 51

⁴⁷ Ben-Arieh, *Jerusalem in the 19th Century*, s. 54

4.5. Para ve Fiyatlar

4.5.1. Para

Bir tedavül aracı ve aynı zamanda kuvvet ve kudreti temsil eden para, bugün olduğu gibi geçmişte de bütün devletlerin iktisadî hayatının esası ve göstergesi olmuştur. Bir devletin iktisadî düzeninin en belirgin unsuru para ve parasal değerlerdir. Devletler, iktisadî hayatlarının düzen ve devamlılığını sağlamak amacıyla çeşitli para politikaları belirlemişlerdir. Devletlerin bulundukları coğrafya, iktisadî yapıları ve siyasi düzenleri para politikalarının belirlenmesinde etkili olmuştur. Belirlenen bu politikalarla, aynı zamanda siyasî otoritenin de varlığı ve devamlılığı sağlanmıştır.

Osmanlı Devleti de, XIV. yüzyılın başlarında Anadolu Selçuklu Devleti'nin mirası üzerinde kurulmuş ve XX. yüzyılın başlarına kadar Anadolu merkez olmak üzere bütün Orta Doğu, Kafkasya, Karadeniz ve kuzeyi, Orta Avrupa'dan Adriyatik Denizi'ne ve bütün Doğu Akdeniz'e hâkim olan büyük bir devlet olmuştur. Siyasî, iktisadî ve sosyal düzeni sanayi öncesi devletlerin klasik özelliklerini göstermiştir⁴⁸. Sanayi öncesi şartların coğrafi ve iktisadî zaruretlerinden dolayı geniş sınırlara sahip olan ülkenin her tarafına piyasanın talebi olan parayı, istenen zamanda ve miktarda arz etmek mümkün olmamıştır. Diğer yandan hâkimiyet sembolü olan paranın ülkenin her tarafına ulaştırılması gerekmiş, bu da Osmanlı Devleti'nde birden fazla darphanenin kurulmasına neden olmuştur. Aslında bu durum, Osmanlı Devleti'nden önceki devletler tarafından da zamanın şartları dolayısıyla uygulanmıştır.

Açılan darphanelerle, geniş topraklara sahip olan devletin her tarafına ihtiyaç duyulan parayı arz etmek mümkün olmuştur. Bu suretle para hususunda da merkezî otorite, ülkenin en ücra köşesine kadar götürülmüştür. Birden fazla darphanenin varlığı, XIX. yüzyıla kadar sürmüş, 5 Ocak 1844 Para Operasyonu olarak adlandırılan *Usul-i Cedîde Üzere Tashih-i Ayar Fermanı* ile darphane birliği sağlanmıştır.

Paranın darbı hususundaki iktisadî, coğrafi ve teknik zorluklar, paranın tedavülünde de kendini göstermiştir. Bu durum karşısında Osmanlı Devleti tarafından benimsenen politika, sadece devletin resmî parasını tedavüle zorlamadan, başka ülkelerinde paralarının serbestçe dolaşımını kabul etmek olmuştur. Böylece devletin

⁴⁸ Mustafa Öztürk, "Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi", Türkler 10, *Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara, 2002, s. 802; Sanayi öncesi toplumların genel özellikleri için ayrıca bkz. Öztürk, *Tarih Felsefesi*, s. 90

resmî parasının yanında ülkede tedavülde olan yabancı devlet paraları serbestçe dolaşır hale gelmiştir. Bu dönemde madenî para rejimi hâkim olduğundan bu politikada büyük mahzurlar olmamıştır. Zira madenî para rejiminde paranın değeri izafî değil hakikîdir. Bir yerde paranın dini, milliyeti veya üzerindeki motiflerin hiçbir değeri yoktur. Osmanlı Devleti, aslında kendisinin bir türlü sağlayamadığı piyasanın talebi olan büyük para arzını, yabancı ülke paralarına müsaade etmekle sağlamıştır. Ülkede tedavül eden yabancı paraların ayar, vezin ve devletin resmî parası karşısındaki değerleri fermanlarla ilan edilmiş, böylece herkes tarafından da paraların fiyatlarının bilinmesi sağlanmıştır. Elbette ki yabancı ülke paraları her tarafta aynı oranda bulunmamış, belli merkezlerde yoğunlaşmıştır. Ticarî faaliyetlerin bir sonucu olarak ülkede belli devletlerin paralarının yoğun olarak tedavül ettiği para bölgeleri oluşmuştur⁴⁹. Filistin bölgesi de gerek Akka, Hayfa ve Yafa limanlarından yapılan ticaret, gerekse dünyanın her tarafından gelen Hristiyanların hac yeri olması sebebiyle yabancı paraların tedavülde olduğu bir bölge olmuştur.

Aşağıdaki tabloda ticarî bir merkez olan Yafa’da tedavülde bulunan paraların kuruluş cinsinden kurları gösterilmiştir.

Tablo: 43. 1857 1872 1882 Yıllarında Yafa’da Para Kurları⁵⁰

Para Cinsi	1857	1857	1872	1882
Osmanlı Lirası	108,5	128	115,5	140
Osmanlı Mecidiyesi	21,25	26	-	26
Osmanlı Beşliği	5	6	-	-
Yirmi Fransız Frankı	93,25	112	100	122
İngiliz Lirası	117,5	140	126,5	154
On beş Rublelik Rus Altını	95	114	102	-
Avusturya Dukası	55	66	59	-
İspanya Riyali	26	33,5	-	-

Yine Filistin bölgesinin ticarî şehirleri olan Akka ve Hayfa’da 1878–1881 yılları arasında tedavülde olan paraların kuruluş cinsinden değerleri de Tablo 44’de verilmiştir.

Tablo: 44. 1878–1881 Yılları Arasında Akka ve Hayfa’da Para Kurları⁵¹

Para Cinsi	1878	1879	1880	1881
Osmanlı Lirası	128	120	121	121,5
Osmanlı Mecidiyesi	-	22,75	22,75	22,75
Yirmi Fransız Frankı	111	105	105	106,5
İngiliz Lirası	140	131	131	134

⁴⁹ Öztürk, “Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi”, s. 803–804

⁵⁰ Schölch, *Palastina im Umbruch*, s. 96

⁵¹ Schölch, *Palastina im Umbruch*, s. 98

Her yıl birçok Hristiyan'ın hac için geldiği Kudüs'te de yabancı paralar tedavülde bulunmuştur. Aşağıdaki tabloda 1874–1882 yılları arasında Kudüs'te tedavülde olan paralar ve bunların kuruş cinsinden değerleri gösterilmiştir.

Tablo: 45. 1874–1882 Yılları Arasında Kudüs'te Para Kurları⁵²

Para Cinsi	1874	1876	1877	1878	1879	1880	1881 ⁵³	1882
Osmanlı Lirası	110	118	129	130–133,5	123–133	121–133	121 (100)	122,5
Osmanlı Mecidiyesi	21,75	22,75	24,25	24,5	23–24	22,75	22,75 (19)	22,75
Osmanlı Beşliği	5,25	5,5	5,5	5,5	5,5	2,5–2,75	2,875 (2)	-
Yirmi Fransız Frankı	96	103	112	113–116,5	105–116	106–116	106 (90)	107
İngiliz Lirası	121	128–129	139	142–146	-	-	133 (110)	135
On beş Rublelik Rus Altını	98	-	-	-	-	-	108 (92)	-
Rus Gümüş Ruble	19	19	20,5	-	-	-	18 (16)	-
Avusturya Dukası	56,5	-	-	-	-	-	63 (50)	-
İspanyol Riyali	25	25	-	-	-	-	-	-

Yukarıdaki tablolardan da görüleceği üzere kuruş, diğer paralar karşısında sürekli değer kaybetmiştir. Devlet, resmî rayiç bedellerini belirlemiş olmasına rağmen buna uyulmamış, her şehirde farklı değerlerden işlem görmüş ve bölgede yabancı paralar değer kazanmıştır.

4.5.2. Fiyatlar

Fiyat, mübadelede verilen bir servetin karşılığı olarak alınan servet veya para miktarıdır. Ayniyat mübadelesi yapılan yerlerde ve dönemlerde ayniyat fiyatı; para kullanılmaya başlandıktan sonra ise, para fiyatı yani para ile ifade edilen fiyat hâkim olmuştur. Arz-talepteki değişiklikler, maliyet masraflarındaki artış ve paranın kıymetindeki düşüşler fiyat dalgalanmalarına sebep olmaktadır. İçinde bulunulan iktisadî zaruretler, bir devletin ekonomik anlayışları ve uygulamaları, siyasi ve sosyal olaylar ile salgın hastalıklar, kıtlıklar ve yağış miktarlarının fazlalığı gibi doğal afetler fiyatları etkileyen unsurlardır⁵⁴. Her devlet siyasî, sosyal ve iktisadî yapılarını göz önünde bulundurarak fiyat politikaları tespit etmiştir. Osmanlı Devleti de zamanın şartlarına göre iki tür fiyat politikası belirlemiştir. Bunlardan ilki paranın resmi kurunun belirlenmesi, yılda birkaç kez verilen narh, ordunun ve devletin tüm şehirlerinin iâşesi için çıkarılan ve çeşitli maddelerin alımında ilan edilen mübayaa fiyatları ile uygulama

⁵²Schölch, *Palastina im Umbruch*, s. 97

⁵³ Parantez içindeki rakamlar Osmanlı Devleti'nin belirlediği resmî rayiç değerleridir.

⁵⁴ Geniş bilgi için bkz. Mustafa Öztürk, "Osmanlı İktisadında Fiyatları Etkileyen Unsurlar", *Prof. Dr. Şerafettin Turan Armağanı*, Elazığ, 1996, s. 221–239

sahasına konulan müdahaleci fiyat politikası, ikincisi ise daha çok tarafları ilgilendiren, devleti ve umumu doğrudan ilgilendirmeyen serbest fiyat politikasıdır⁵⁵.

Yukarıda verilen kısa bilgilerden sonra Osmanlı Devleti'nin fiyat politikaları çerçevesinde Filistin bölgesindeki fiyatlar konusuna geçebiliriz.

Ticaret şehirleri olan Akka, Hayfa ve Yafa'da ürün fiyatları farklılıklar göstermiştir. Tablo 46'da adı geçen şehirlerdeki ortalama ürün fiyatları verilmiştir.

Tablo: 46. 1874–1880 Yılları Arasında Akka, Hayfa ve Yafa'da Ortalama Ürün Fiyatları (Kuruş)⁵⁶

Yıl	Şehir	Ürünler				
		Buğday (kile)	Arpa (kile)	Mısır (kile)	Susam (okka)	Zeytinyağı (okka)
1874	Akka	27	14	18	3	5
	Hayfa	24	14	18	3	-
	Yafa	23	12,5	16	3	4,5
1875	Akka	25	12	17	2,5	5
	Hayfa	24	12	17 ⁵⁷	2,25	-
	Yafa	20	11	13,5	2,5	5
1876	Akka	22	-	11	2,125	4,5
	Hayfa	-	-	-	-	-
	Yafa	21	12	11,5	2,75	4,75
1877	Akka	36	20	22	3	6
	Hayfa	34	20	22	3	6
	Yafa	-	-	35	3,25	5,5
1878	Akka	38	-	-	-	-
	Hayfa	30	14	-	-	-
	Yafa	-	-	-	-	-
1879	Akka	40	-	16	-	5,5
	Hayfa	35	-	-	-	-
	Yafa	-	-	-	3	5
1880	Akka	30	12	16	2,75	-
	Hayfa	30	12	16	2,75	-
	Yafa	30	13	17	3	5

Yafa'daki ürün fiyatları, Akka ve Hayfa'ya göre daha düşük olmuştur. Bu da Yafa kilesinin Akka ve Hayfa kilelerinden daha küçük olduğunu göstermektedir. Ancak 1877 yılında Yafa'daki mısır fiyatında oldukça fazla bir artış göze çarpmaktadır. Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere, mısır fiyatı hiçbir zaman buğday fiyatından fazla olmamıştır. 1877 yılında mısırın dışarıdan ithal edilmiş olması, fiyatının bu kadar artmış olmasına neden olabilir Ancak aynı yılda Akka ve Hayfa'daki mısır fiyatı,

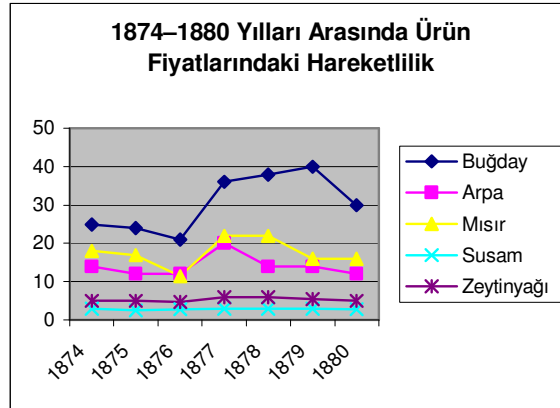
⁵⁵ Mustafa Öztürk, “ Osmanlı Dönemi Fiyat Politikası ve Fiyatların Tahlili”, *Belleten*, c. LV, S. 212, Ankara, 1991, s. 91

⁵⁶ Ganayım, *Liva-i Akka fi ahdi'l-Tanzimat el-Osmaniyye*, s. 455; Schölch, *Palastina im Umbruch*, s. 90 Ganayım, zeytinyağı fiyatlarını vermediği gibi Akka Sancağı içerisinde olmamasından dolayı Yafa'daki ürün fiyatlarını da belirtmemiştir.

⁵⁷ Schölch, 1875'de mısırın kilesinin 18 kuruş olduğunu belirtmiştir.

buğday fiyatından düşüktür. Bu durum da, 1877 yılında Yafa'daki mısır fiyatının yanlış yazılmış olabileceğini akla getirmektedir.

Görüldüğü gibi bütün ürünlerdeki fiyatlar, 1877'ye kadar düzenli olarak bir azalma göstermiştir. Fakat 1877'de daha önce de belirttiğimiz sebepten dolayı buğday, arpa ve mısır fiyatları artmıştır. 1880 yılına kadar artan fiyatlar, bu yılda düşmüştür. Susam ve zeytinyağı fiyatlarında ise bir değişiklik olmamıştır. Aşağıdaki grafikte bu durum daha açık bir şekilde görülmektedir.

Grafik: 4. 1874–1880 Yılları Arasında Ürün Fiyatlarındaki Hareketlilik

Filistin bölgesinde satılan gıda ürünlerinin fiyatlarını, iki yıl haricinde tespit etmemiz mümkün olmamıştır. 1858 ve 1880 yıllarında bölgedeki ortalama gıda fiyatları ise aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo: 47. Filistin Bölgesindeki Ortalama Gıda Fiyatları (Kuruş)⁵⁸

Ürün Adı	Yıllar	
	1858	1880
Buğday ⁵⁹	10–12	26–60
Arpa ⁶⁰	6,20	15–33
Mısır ⁶¹	7	14–36
Pirinç (1 Rıtl)	7–9	8–9
Bulgur (1 Rıtl)	6–7	-
Mercimek (1 Rıtl)	3	8
Kuru Fasulye (1 Rıtl)	5–6	7
Tuz (1 Rıtl)	2	3
Şeker (1 Rıtl)	22–23	16
Kahve (1 Rıtl)	24	33
Un (1 Rıtl)	5,20	4–10

⁵⁸ Schölch, *Palastina im Umbruch*, s. 92–95

⁵⁹ 1858 yılında timin, 1880 yılında sa' cinsindendir.

⁶⁰ 1858 yılında timin, 1880 yılında sa' cinsindendir.

⁶¹ 1858 yılında timin, 1880 yılında sa' cinsindendir.

Soğan (1 Rıtl)	3-4	1,5
Sarımsak (8 tane)	1	-
Patates ⁶²	5	4-8
Domates (1 Rıtl)	-	1,5
Salatalık (1 Rıtl)	4	2
Kabak (1 Rıtl)	-	1,5
Karnabahar (1 tane)	1-2	1,5
Havuç (1 Rıtl)	2	2
Şalgam (1 Rıtl)	1,20	1,5
Limon (1 tane)	0,125	0,25
Portakal (1 tane)	0,125	-
Elma (1 Rıtl)	-	3
Armut (1 Rıtl)	-	3
Şeftali (1 Rıtl)	-	3,5
Kavun (1 Rıtl)	-	1,5
Karpuz (1 Rıtl)	-	2
Badem (1 Rıtl)	12-16	10
Ceviz (1 Rıtl)	-	9
Fındık (1 Rıtl)	-	11
Kuru Üzüm (1 Rıtl)	10-12	6
Zeytin ⁶³	9-16	8
Peynir ⁶⁴	16-24	1,5
Bal ⁶⁵	30	3
Süt (okka)	-	0,5
Tereyağı ⁶⁶	54	3
Yumurta (1 tane)	0,25	0,125
Et ⁶⁷	15	1,5-2
Balık (1 Rıtl)	24	-

1858 yılındaki gıda ürünleri fiyatlarıyla 1880'deki fiyatlar aşağı yukarı aynıdır. Tablodaki değerlerdeki farklılıklar, ölçü birimlerinin farklı olmasından kaynaklanmaktadır.

Filistin bölgesinde ölçü birimleri olarak kile (keyle, keylece), rıtl, kıyye (okka), müdd, mesha, sa', timin, sandık, yük, veybe, zarf, kullanılmıştır. Kullanılan ölçekler, mahallî olup köyden köye dahi değişmiştir. El-Mukaddesî, Ramle'de 1,5 sa', o da yaklaşık 6,3 litre olan bir keylececin varlığından bahsetmiş, Ammon Cohen de Kudüs alkali keylinin 6 rıtl çektiğini ifade etmiştir⁶⁸. En çok kullanılan ölçü birimi olan rıtl, XIX. yüzyılda 900 dirheme yani 2,886 kilograma karşılık gelmiştir⁶⁹. Ancak rıtl ölçüsü, ürünlere göre de farklılıklar arz etmiş, mesela 1 rıtl bal 18 okka iken, 1 rıtl et 16 okka olarak ölçülmüştür. Yapılan ölçü ıslah çalışmalarının ardından beledî denilen 1 Rıtl, 12 okka olarak belirlenmiştir⁷⁰. Okka ise Kudüs'te 208,3 grama karşılık gelmiştir⁷¹. 4'er

⁶² 1858 yılında timin, 1880 yılında rıtl cinsindendir.

⁶³ 1858 yılında timin cinsinden olup, 1880 yılında 4 rıtlık gelen 1 sepet değeri verilmiştir.

⁶⁴ 1858 yılında rıtl, 1880 yılında okka cinsindendir.

⁶⁵ 1858 yılında rıtl, 1880 yılında okka cinsindendir.

⁶⁶ 1858 yılında rıtl, 1880 yılında okka cinsindendir.

⁶⁷ 1858 yılında rıtl, 1880 yılında okka cinsindendir.

⁶⁸ Ünal Taşkın, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2005, s. 75

⁶⁹ Taşkın, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, s. 103

⁷⁰ Avz, "Filistin fi Evahirü'l Ahdi'l Osmanî", s. 33

şinikten meydana gelen 20 kilelik hububat ölçüsü birimi olan müdd, Kudüs ve Nablus'ta 10 kilenin karşılığı olmuştur⁷². 5 rıtlık bir başka hububat ölçüsü birimi de meshadır⁷³. Bölgede 1 sa' da 6 rıtlı olarak kabul edilmiştir⁷⁴. Timin, $\frac{3}{4}$ İstanbul kilesi yani 19,242 kilogram değerindedir⁷⁵. Meyve ölçüm birimi olarak da sandık kullanılmış ve 4 sandık, 1 yük sayılmıştır⁷⁶. 1 yük ise Gazze'de 130, Kudüs'te 140 rıtlı kabul edilmiştir⁷⁷. Özellikle Mısır'da kullanılan bir hacim ölçüsü birimi olan veybe, XIX. yüzyılda 33 litreye karşılık gelmekle birlikte Ramle'deki değeri 37,8 litre olmuştur⁷⁸. Bir diğer ağırlık ve hacim ölçüsü birimi de zarftır. Yağ ve bal gibi ürünlerin ölçümünde kullanılan zarf, Gazze'de 30 rıtlık ölçü birimini ifade etmiştir⁷⁹.

1858 ve 1880 yıllarına ait canlı hayvan fiyatları ise Tablo 48'de gösterilmiştir. Ancak tavuk ve güvercin dışındaki hayvanların 1858 yılındaki satış fiyatları tespit edilememiştir. 1858 ile 1880 yıllarında tavuk ve güvercin fiyatlarının değişmemesi, diğer hayvan fiyatlarının da 1880 yılındakiyle hemen hemen aynı olduğunu düşündürmektedir.

Tablo: 48. Filistin Bölgesindeki Ortalama Canlı Hayvan Fiyatları (Kuruş)⁸⁰

Hayvanın Cinsi	Yıllar	
	1858	1880
Tavuk	6-7	8
Kaz	-	35
Hindi	-	40
Ördek	-	12
Güvercin	2	2
Çift Sürebilen Öküz	-	500
Çift Süremeyen Öküz	-	300
Dana ve Buzağı	-	50
Koyun	-	55
Eşek	-	400
Deve	-	1000

1858 ile 1880 yıllarında kişilerin gündelik kazançlarında da bir değişiklik olmamıştır. 1858 yılında günlük çalışan bir kişinin kazancı 5-8 kuruş arasında

⁷¹ Taşkın, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, s. 117

⁷² Taşkın, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, s. 91, 93

⁷³ Taşkın, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, s. 87

⁷⁴ Taşkın, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, s. 106

⁷⁵ Taşkın, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, s. 115

⁷⁶ Taşkın, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, s. 106

⁷⁷ Taşkın, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, s. 122-123

⁷⁸ Taşkın, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, s. 118

⁷⁹ Taşkın, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, s. 124

⁸⁰ Schölch, *Palastina im Umbruch*, s. 92-95

değişirken, 1880 yılında da erişkin bir kişinin günlük ücreti 8 kuruş, erişkin olmayanın ise 4 kuruş civarında olmuştur. 1858 yılında duvar ustası günlük 15–20 kuruş, taş ustası 12–15 kuruş kazanmıştır. 1880 yılında el sanatlarında çalışan bir kalfanın haftalık kazancı ise 50 kuruştur. Diğer yıllara ait fiyatlar tespit edilememiş olmakla birlikte bu iki yıla ait bilgiler, alım-satım gücünün fazla değişmediğini göstermektedir.

4.6. Bütçeler

Osmanlı Devleti’ndeki bütçe anlayışı, klasik anlamdaki bütçe anlayışından farklıdır. Klasik olarak bütçe, millet meclisleri tarafından hükümete verilen yetki dâhilinde, gelecek malî yıl içindeki gelir ve giderlerin belirlenmesi, yapılacak harcamaların çeşit ve miktarının ayrı bölümler halinde ve kesin olarak tespit edilmesidir. Oysa Osmanlı Devleti’ndeki bütçeler, hesapları kapatılan bir malî yılın gelir-gider hesaplarının bilânçosu şeklinde olmuştur⁸¹. Biz de burada Filistin bölgesini oluşturan sancakların, tespit edebildiğimiz yıllara ait gelir ve gider hesaplarını incelemeye çalışacağız.

Filistin bölgesinin gelirlerini emlak ve akar vergisi⁸², temettü vergisi⁸³, bedel-i askerî⁸⁴, ağnam resmi⁸⁵, canavar resmi⁸⁶, maktuan ihale olunan aşar bedeli⁸⁷, emaneten idare olunan aşar hâsılatı⁸⁸, orman, kereste ve pul resimleri, maden, emlak ve tapu harçları⁸⁹, emlak-ı emiriye ve icar hâsılatı, muhakim harçları⁹⁰, sayd-i bahrî ve berri⁹¹,

⁸¹ Ömer Lûtfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu “Bütçe”lerine Dair Notlar” *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 15, No. 1–4, İstanbul, Ekim 1953-Temmuz 1954, s. 241–242

⁸² Şehir ve civarındaki binalardan tahrir olunan değeri üzerinden binde dört, ayrıca gelir sağlayan binaların yıllık gelirlerinden ek olarak yüzde dört alınan vergidir. Abdullatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul, 1990, s. 107; Coşkun Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İstanbul, 2001, s. 50

⁸³ Tüccar, esnaf ve zanaatkârın yıllık gelirleri üzerinden, başlangıçta yüzde üç daha sonra ise yüzde dört oranında alınan vergidir. Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu*, s. 346; Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, s. 108; Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, s. 50

⁸⁴ Islahat Fermanı’nın ilanından sonra cizye yerine Müslüman olmayanlardan askerlik hizmetinden muaf tutulmalarına karşılık alınan vergidir. Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu*, s. 347; Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, s. 117–118

⁸⁵ Koyun ve keçilerin yıllık belirlenen değerinin yüzde onu nispetinde alınan vergidir. Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu*, s. 346–347; Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, s. 140–144

⁸⁶ Domuz başına 10 kuruş alınan vergi olup, daha sonra domuz başına 3 kuruşa indirilmiştir. Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, s. 144; Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, s. 52–53

⁸⁷ Tüm aşar gelirlerinin, taliplerine önceleri iki daha sonra da beş yıllığına verilerek idare edilmesi sonucunda devlete verilecek onda birlik vergidir. Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, s. 132–136

⁸⁸ Muhassıllar tarafından emaneten idare olunan aşar gelirlerinden devlete verilecek onda birlik vergidir. Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, s. 132

⁸⁹ Bütün arazi, bina, vakıf ve benzeri gayrimenkullerin ferağ ve intikal gibi tasarrufları sırasında alınan ücretlerdir. Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, s. 176

rüsûmât-ı mütenevvi'a ve hâsılât-ı müteferrika⁹² kalemleri; giderlerini ise şer'iyye, dahiliye, adliye, maliye, esham, maaşat-ı zâtiye, harbiye, bahriye, jandarma, zaptiye ve polis ile havalât-ı müteferrika kalemleri oluşturmuştur.

1864 yılında çıkarılan bir iradeyle, Kudüs-i Şerif ve mülhakatında bulunan kasabaların gelişip büyüdüğü belirtilmiş ve Kudüs-i Şerif Sancağı'nda yeni vergilerin uygulanabilmesi için yeni baştan arazi ve emlak tahriratının yapılması istenmiştir. Böylece daha adaletli bir vergi dağılımı gerçekleştirileceği için halkın yararına olacağı gibi devlet hazinesinin bundan istifade edeceği ifade edilmiştir⁹³. Bununla birlikte 1868 tarihli başka bir iradede de “*Nefs-i Kudüs-i Şerif ahalisi kadimden berü Makam-ı Mükerreme ve Medine-i Münevvere ahalisi misüllü vergi ve tekâlif-i saireden müstesna bulundukları cihetle bu kere icra olunan tahrir üzerine tertib iden emlâk vergisinden dahi muafiyetleri istid'â olunmuş Kudüs-i Şerif'de bulunan emlâk ve akarâtın nısfı belki daha ziyadesi ahali-yi gayrimüslimenin taht-ı tasarrufunda olup şimdi ahaliyi müslimenin istisnası halinde teba-yı gayrimüslim dahi sızlanarak bir takım kıl u kal bulunmuş idiğünden şehir-i mezkûrun suru dahilinde mütemekkin ahali-yi müslim ve gayrimüslime muafiyet-i kadimelerinin ibka ve harac-ı surrede bulunan bilcümle buyût ve dekâkil gibi ve nüfusun icra-yı taharriri ile nisbetine tertib idecek kıymet ve irad ve temettü vergisiyle tekâlif-i askeriyelerinin istifası istizan kılınmış ve bu suret Maliye Nezareti Celilesiyle olunan muhaberenin cevabında dahi tervic ve tasdik edilmiştir.*”⁹⁴ denilerek Kudüs şehrinde oturanlar aynı Mekke ve Medine ahalisi gibi eskiden beri vergiden muaf tutuldukları, yeni vergi sisteminde de Kudüs şehrinin surlarının içinde yaşayan Müslimlerden olduğu gibi gayrimüslimlerden de vergi alınmayacağı belirtilmiştir. Surların dışında kalan sancak halkı ise vergilerini ödemişlerdir.

Sancaktan toplanan gelirler yine sancak içinde harcanmıştır. Aşağıdaki tabloda 1840–1883 yılları arasında gelir-gider özetleri gösterilmiştir.

⁹⁰ Mahkemelerde davası görülen şahıslardan alınan vergidir. Geniş bilgi için bkz. Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, s. 171–174

⁹¹ Devlete ait arazi ve ormanlarda, deniz ve göllerde yapılan kara ve su avından alınan vergidir. Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, s. 165

⁹² Gelir kalemlerinde belirtilmemiş olmasına rağmen alınan çeşitli vergileri ifade etmek için kullanılmışlardır. Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, s. 178

⁹³ BOA., *İ. MVL.*, 523/23511, (20/B/1281)

⁹⁴ BOA., *İ. ŞD.*, 458, (10/R/1285)

Tablo: 49. 1840–1883 Yılları Arasında Kudüs Sancağı’nın Gelir ve Giderleri (Kuruş)⁹⁵

Yıl	Gelir	Gider
1840	4.985.067	3.975.468
1870–1871	10.316.774	6.348.630
1875–1876	13.750.000	2.231.000
1882–1883	11.867.765	-

1870–1871 yılında toplam 10.316.774 kuruş olan sancak gelirinin 3.627.500 kuruşu aşardan, 3.549.000 kuruşu arazi vergisinden, 142.567 kuruşu bedel-i askerîden 2.997.559 kuruşu muhtelif vergilerden olup bunun 5.126.318 kuruşu dâhiliye, 654.964 kuruşu maliye, 209.680 kuruşu adliye, 144.908 kuruşu ticaret, 13.492 kuruşu eğitim ve 199.268 kuruşu da umumî harcamalar için kullanılmıştır. Tabloda 1882–1883 yılı giderlerinin belirtilmemiş olması bu yılda harcama yapılmadığı anlamına gelmemelidir. Bu yıldaki giderlerin tespit edilememiş olmasından kaynaklanmaktadır.

Aşağıdaki tabloda da 1893–1901 yılları arasında Kudüs Mutasarrıflığı’nın gelir ve giderleri gösterilmiştir.

Tablo: 50. 1893–1901 Yılları Arasında Kudüs Mutasarrıflığı’nın Gelir ve Giderleri (Lira)⁹⁶

Yıl	Gelirler			Giderler
	Emlak Vergisi	Aşar Vergisi	Diğer Vergiler	
1893–1894	41.973	63.019	25.087	130.079
1894–1895	30.761	37.861	23.842	92.464
1895–1896	30.527	29.766	19.775	84.068
1897–1898	28.263	36.159	56.598	121.120
1898–1899	29.567	52.992	55.994	138.553
1899–1900	33.879	49.700	58.938	142.517
1900–1901	42.600	58.600	64.990	166.190

Görüldüğü gibi Kudüs Mutasarrıflığı’ndaki gelirlerin büyük bir bölümü aşar ve emlak vergisinden elde edilmiştir. 1893–1895 yılları arasında gelirler giderlerden fazladır. 1895–1899 yılları arasında ise toplanan gelirle yapılan harcama tutarı aynı olmuştur. Yani toplanan gelirler yine aynı yerde harcanmıştır. Ancak 1899–1901 yılları arasında elde edilen gelirler, bölgede yapılan harcamalara yetmemiştir.

Filistin bölgesindeki bir diğer sancak olan Nablus Sancağı’nın da XIX. yüzyılın ikinci yarısında farklı yıllardaki gelirleri Tablo 51’de verilmiştir.

⁹⁵ Schölch, *Palastina im Umbruch*, s. 241

⁹⁶ Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 120

Tablo: 51. Nablus Sancağı'nın Gelirleri (Kuruş)

Gelir Çeşitleri	Yıllar				
	1877-78 ⁹⁷	1882-83 ⁹⁸	1884-85 ⁹⁹	1890-91 ¹⁰⁰	1897-98 ¹⁰¹
Vergi ¹⁰²	1.790.965	2.072.885	-	-	-
Emlâk ve Akar Vergisi	-	-	2.023.603	1.549.452	38
Temettü Vergisi	-	-	79.928	143.807	35
Bedel-i Askeriye	51.963	30.278	34.360	41.074	02
Ağnam Resmi	503.797	942.926	735.858	420.028	-
Deve Resmi	-	-	17.950	-	-
Aşar ¹⁰³	7.570.000	4.409.273	-	-	-
Maktuan İhale Olunan Aşar	-	-	4.063.881	3.724.100	11
Emaneten İdare Olunan Aşar	-	-	85.663	11.138	3
Emlak ve Tapu Harçları	-	-	110.000	325.266	8
Emlâk-i Miriye Muaccele ve	-	-	-	2.219	20
Muhâkim Harçları	-	-	64.750	113.453	5
Rüsumât-ı Mütenevvi'a	350	-	-	18.732	-
Vâridât-ı Mütenevvi'a	700	-	-	-	-
Hâsılât-ı Mütferrika	116.100	60.000	23.488	64.049	3
Toplam	10.033.875	7.515.367	7.239.481¹⁰⁴	6.413.827	20

Tablo: 51'den de anlaşılacağı gibi Nablus Sancağı'nda en fazla gelir, aşardan elde edilmiştir. Aşar vergisini emlâk ve akar vergisi izlemiştir. Özellikle konargöçer aşiretler tarafından yapılan küçükbaş hayvan besiciliği sebebiyle ağnam resminin de diğer gelirlere göre daha fazla olduğu görülmektedir. Sancakta gayrimüslimlerin bulunması ise bedel-i askeriye kaleminden gelir gelmesine neden olmuştur. Diğer yıllara göre 1890-1891 yılında muhâkim harçlarının fazla olması, bu yılda daha fazla adlî vakanın yaşandığını göstermektedir. 1877-1898 yılları arasında aşar ve ağnam resminden elde edilen gelirlerin azalması sonucu sancak gelirleri de gitgide azalmıştır.

Nablus Sancağı'nın giderleri ise aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

⁹⁷ Suriye Vilayeti Salnamesi, 1296 (1878-1879), s. 135

⁹⁸ Suriye Vilayeti Salnamesi, 1301 (1883-1884), s. 227

⁹⁹ Suriye Vilayeti Salnamesi, 1303 (1885-1886), s. 216

¹⁰⁰ Beyrut Vilayeti Salnamesi, 1311 (1893-1894), s. 474

¹⁰¹ Beyrut Vilayeti Salnamesi, 1318 (1900-1901), s. 314

¹⁰² 1877-1878 ve 1882-1883 yıllarında Emlâk ve Akar Vergisi ile Temettü Vergisi ayrı kalemler olarak gösterilmemiş olup bu gelir kalemleri sadece vergi olarak kaydedilmiştir.

¹⁰³ 1877-1878 ve 1882-1883 yıllarında Maktuan İhale Olunan Aşar Resmi ile Emaneten İdare Olunan Aşar Hâsılâtı ayrı kalemler olarak gösterilmemiş olup bu gelir kalemleri sadece aşar olarak kaydedilmiştir.

¹⁰⁴ Salnamede gelirler toplamı 7.238.480 olarak kaydedilmiştir.

Tablo: 52. Nablus Sancağı'nın Giderleri (Kuruş)

Gider Çeşitleri	Yıllar		
	1882-83 ¹⁰⁵	1884-85 ¹⁰⁶	1897-98 ¹⁰⁷
Şer'iyye	59.668	121.788	79.152
Dâhiliye	227.914	282.041	222.160
Adliye	109.910	181.082	647.716
Maliye	192.542	117.546	239.495
Ma'arif	17.840	17.840	-
Zâtiyye	-	21.342	35.064
Vergi Emaneti	-	41.600	-
Esham	-	35.067	23.384
Harbiye	-	-	775.468
Jandarma	-	-	137.487
Zabtiye ve Polis	-	-	19.524
Müttekâ'idin Askeriye	-	-	146.479
Faiz ve Bedelât	31.973	-	-
Havâlât-ı Mütferrika	-	-	14.850
Toplam	608.902	818.306	2.340.779

Sancakta şer'iyye, dâhiliye, adliye ve maliye kalemlerinde düzenli olarak harcamalar yapılmıştır. 1897-1898 yılında asayiş ve askerî alanlarda oldukça fazla harcama yapılması, sancak giderlerinin artmasına neden olmuştur.

Kudüs ve Nablus sancaklarından çok fazla bir fark olmayan Akka Sancağı'nın gelirleri de Tablo 53'de gösterilmiştir.

Tablo: 53. Akka Sancağı'nın Gelirleri (Kuruş)

Gelir Çeşitleri	Yıllar				
	1877-78 ¹⁰⁸	1882-83 ¹⁰⁹	1884-85 ¹¹⁰	1890-91 ¹¹¹	1897-98 ¹¹²
Vergi	1.978.645	1.785.924	-	-	-
Emlâk ve Akar Vergisi	-	-	1.737.717	1.841.334	27
Temettü Vergisi	-	-	88.959	128.204	-
Bedel-i Askeriye	179.520	175.725	244.032	375.671	28
Ağnam Resmi	465.799	592.887	570.778	447.977	20
Canavar Resmi	-	-	-	50	-
Aşar	9.994.150	3.275.000	-	-	-
Maktuan İhale Olunan Aşar	-	-	3.400.755	3.179.396	19
Emaneten İdare Olunan Aşar	-	-	-	6.884	25
Orman Kereste ve Pul	-	-	21.000	5.293	-
Ma'âdin	-	-	-	-	-
Emlak ve Tapu Harçları	-	-	62.000	187.702	30
Emlâk-i Miriye Muaccele ve	-	-	3.200	6.052	20
Sayd-i Bahri ve Berri	-	-	52.200	-	-
Muhâkim Harçları	-	-	87.000	69.309	08
Rüşumât-ı Mütenevvi'a	80.050	47.925	-	155.862	-
Vâridât-ı Mütenevvi'a	446.305	-	-	-	-
Hâsilât-ı Mütferrika	163.140	77.000	39.000	40.734	07
Toplam	13.307.609	5.924.461	6.306.611	6.440.972	34

¹⁰⁵ Suriye Vilayeti Salnamesi, 1301 (1883-1884), s. 228

¹⁰⁶ Suriye Vilayeti Salnamesi, 1303 (1885-1886), s. 217

¹⁰⁷ Beyrut Vilayeti Salnamesi, 1318 (1900-1901), s. 314-315

¹⁰⁸ Suriye Vilayeti Salnamesi, 1296 (1878-1879), s. 135

¹⁰⁹ Suriye Vilayeti Salnamesi, 1301 (1883-1884), s. 227

¹¹⁰ Suriye Vilayeti Salnamesi, 1303 (1885-1886), s. 216

¹¹¹ Beyrut Vilayeti Salnamesi, 1311 (1893-1894), s. 474

¹¹² Beyrut Vilayeti Salnamesi, 1318 (1900-1901), s. 314

Sancakta en çok gelir maktuan ihale olunan aşar resminden elde edilmiştir. Emlak ve akar vergisi, aşardan sonra en çok gelir getiren kalem olmuştur. Ağnam resmi de Akka Sancağı'nın gelirleri arasındaki oranı itibariyle önemli bir yere sahiptir. 1877–1898 yılları arasında gayrimüslimlerden askerlik hizmetinden muaf tutulmalarına karşı alınan bedel-i askeriye gelirinin artmış olması, sancakta gayrimüslim nüfusun fazlaştığını göstermektedir. Bu durum, canavar resminden elde edilen gelirlere de yansımıştır. Sancakta maden ve madencilik fazla önemli olmamasından dolayı maden geliri de düşüktür. Aşardan sağlanan gelir, 1877–1878 yılında 9.994.150 kuruş iken 1882–1883 yılında 3.275.000 kuruşa düşmüştür. Aynı yıllarda Nablus Sancağı'nın aşar gelirlerinde de görülen azalma, bu dönemde büyük bir ihtimalle kuraklık sebebiyle tarımsal üretimin düşmesinden kaynaklanmıştır. Aşar gelirlerindeki düşüş nedeniyle sancak gelirlerinde de bir azalma görülmektedir.

Akka Sancağı'nın giderleri ise Tablo 54'de gösterilmiştir.

Tablo: 54. Akka Sancağı'nın Giderleri (Kuruş)

Gider Çeşitleri	Yıllar		
	1882–83 ¹¹³	1884–85 ¹¹⁴	1897–98 ¹¹⁵
Şer'iyye	87.900	120.000	96.400
Dâhiliye	428.972	437.163	377.453
Adliye	168.740	176.172	158.260
Maliye	158.825	109.305	254.025
Ma'arif	19.344	22.464	-
Orman	-	4.800	4.800
Zâtiyye	-	23.250	12.198
Vergi Emaneti	-	37.600	-
Esham	-	31.973	19.165
Harbiye	-	-	1.565.020
Bahriye	-	-	21.498
Jandarma	-	-	626.848
Zabtiye ve Polis	-	-	23.165
Mütekâ'idin Askeriye	-	-	115.938
Faiz ve Bedelât	31.973	-	-
Havâlât-ı Müteferrika	-	-	480
Toplam	895.754	962.727	3.275.254

Akka Sancağı'nda da tıpkı Nablus Sancağı gibi şer'iyye, dâhiliye, adliye ve maliye kalemlerinde düzenli olarak harcamalar yapılmıştır. 1897–1898 yılında asayiş ve

¹¹³ *Suriye Vilayeti Salnamesi*, 1301 (1883–1884), s. 228

¹¹⁴ *Suriye Vilayeti Salnamesi*, 1303 (1885–1886), s. 217

¹¹⁵ *Beyrut Vilayeti Salnamesi*, 1318 (1900–1901), s. 314–315

askerî alanlarda oldukça fazla harcama yapılması, Akka Sancağı'nın da giderlerinin artmasına neden olmuştur.

Kudüs, Nablus ve Akka sancaklarının gelir-gider bilgileri doğrultusunda tespit ettiğimiz Filistin bölgesinin gelir-gider özetleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo: 55. Filistin Bölgesinin Gelir-Gider Özetleri (Kuruş)¹¹⁶

Sancak Adı	Gelir			Gider		
	1870-71	1882-83	1897-98	1870-71	1882-83	1897-98
Kudüs	10.316.774	11.867.765	12.112.000	6.348.630	?	12.112.000
Nablus	6.992.303	7.515.367	6.172.048	1.863.017	608.902	2.340.779
Akka	6.442.775	5.924.461	8.461.457	1.813.083	895.754	3.275.254
Toplam	23.751.852	25.307.593	26.745.505	10.024.730	1.504.656	17.728.033

Filistin bölgesinin gelir ve giderlerindeki dağılım, sancakların alanları, barındırdıkları nüfus ve ekonomik hareketlilikleri ile paralellik göstermektedir. Kudüs Sancağı gerek alan olarak, gerekse nüfusu itibariyle Nablus ve Akka sancaklarına göre daha büyüktür. Bundan dolayı da bölgedeki en fazla gelir, Kudüs Sancağı'ndan elde edilmiştir. En fazla gideri olan sancak da yine aynı sebeplerden ötürü Kudüs Sancağı'dır. Akka Sancağı, alan ve nüfus itibariyle Nablus Sancağı'ndan küçük olmasına rağmen, sancaktaki ekonomik hareketlilik, gelir-gider harcamalarının hemen hemen Nablus Sancağı ile aynı olmasına sebep olmuştur.

1870-1897 yılları arasında bölgenin gelirlerinde düzenli bir artış söz konusudur. 1882-1883 yılında Kudüs Sancağı'nın giderleri tespit edilememiş ancak diğer sancakların giderlerinde yarı yarıya azalma görülmüştür. 1897-1898 yılında daha öncede belirtildiği gibi asayiş ve askerî harcamaların yapılması gider miktarını arttırmıştır. Bölgeden elde edilen gelirler yine bölge içerisinde harcanmıştır.

¹¹⁶ 1870-1871 yılında Filistin bölgesine ait gelir-giderler ile 1882-1883 yılı Kudüs Sancağı'nın gelir-gider özetlerinde Schölch, *Palastina im Umbruch*, s. 241; 1882-1883 yılı Nablus ve Akka sancakları gelir-gider özetlerinde *Suriye Vilayeti Salnamesi*, 1301 (1883-1884), s. 227-228; 1897-1898 yılı Kudüs Sancağı'nın gelir-gider özetlerinde Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 120; 1897-1898 yılı Nablus ve Akka sancakları gelir-gider özetlerinde ise *Beyrut Vilayeti Salnamesi*, 1318 (1900-1901), s. 314-315 kaynak olarak kullanılmıştır.

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. SOYAL HAYAT

Bu bölümde Filistin bölgesinde bulunan sosyal tabakalar ele alınıp, bedevilerin, köylülerin, şehirdeki nüfuzlu ailelerin sosyal durumu incelendikten sonra bölgede yaşayan Müslüman ve gayrimüslim cemaatlerin yerel idarecilerle olan münasebetleri, birbirleriyle ve kendi aralarındaki ilişkileri değerlendirilecektir.

5.1. Filistin Bölgesindeki Sosyal Tabakalar

XIX. yüzyılın başlarında Filistin bölgesinin kıyı şeridi yerleşime daha müsait olmasına rağmen, bedevi aşiretlerin saldırılarına maruz kalmak istemeyen halk, güvenliklerini sağlamak amacıyla daha çok dağlık alanlarda yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Bununla birlikte köy ve nahiye şeyhlerinin oluşturduğu mahalli otoritelerin, bölgedeki şehirleri kontrol altında bulundurmaları, aralarındaki çekişmeler ve silahlı mücadeleler de halkın şehir yaşantısını tercih etmemesine sebep olmuştur¹. Şehirciliğin de gelişmesine engel olan bu durum eskiden beri var olan karakteristik bir özellik olup XIX. yüzyılın ortalarına kadar bölgede sosyal güvenliğin olmamasından kaynaklanmaktadır.

5.1.1. Bedeviler

XVII. yüzyılın başlarından itibaren bedevi aşiretlerin saldırıları sonucunda oldukça geniş topraklar kullanılamaz hale gelmiş ve bölge, bedevi reislerinin kontrolü altına girmiştir. Bedevi aşiretler, bölgeden geçen ticaret ve hac kervanlarına saldırmışlar, değerli eşyaları gasp etmelerinin yanında kabilelerdeki birçok kişiyi de öldürmüşlerdir. Bedevi aşiretler, bu saldırılarını kendi istekleri ile yaptıkları gibi, kervanı soyma kararı alan kişilerin aşiretlerden yardım istemeleri ile de saldırılar gerçekleşmiştir. Saldırıları hem bölgede hem de İstanbul'da büyük bir üzüntü ve endişe yaratmıştır². Osmanlı Devleti, aşiretleri kontrol altına alabilmek için bir takım girişimlerde bulunmuştur. Bu aşiretlerin gücünü kıramayan Osmanlı Devleti, yine de aşiretler arasında hassas bir denge kurmayı ve bunu korumayı başarmıştır. En önemlisi

¹ Gerber, , "A New Look at the Tanzimat: The Case of the Province of Jerusalem", s. 31; Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 196

² Münir Atalar, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları*, Ankara, 1991, s. 136–145

de Bedevi reislerini kullanarak hac kervanlarının güvenlik içinde Şam'dan Hicaz'a gidip gelmelerini sağlamıştır³. Bedevi aşiretlerle sadakat ve işbirliği sağlanması için her yıl düzenli olarak Surre'den para ödenmiştir⁴.

Bedeviler bölgedeki mahalli idarecilerin silahlı kuvvetlerinde asker veya komutan olarak yer almışlar, çeşitli yollarla askerî gruplara dâhil edilmişlerdir. Ayrıca mahallî idarecilerle, aşiretler arasında aşiretin tamamı veya bir kısmının müttefik savunma gücü olarak görevlendirilmesi için anlaşmalar imzalanmıştır. Bu anlaşmalar, uzun süreli olabileceği gibi sadece ihtiyaç duyulduğu zamanlarda da yapılabilmektedir. Bedevi aşiretlerine kendi yerleşimlerine yakın bir yolun veya stratejik noktanın savunma görevi verilmiş, kervanların ve resmi görevlilerin korunması sağlanmıştır. Bunun yanında eyaletlerin süvari birliğinde paralı güçler arasına alınarak köylerden vergi toplanması işinde de kullanılmışlardır⁵.

Bedeviler sığır, koyun ve bunlardan elde edilen ürünlerin sağlandığı başlıca kaynaktı. Aynı zamanda taşımacılık için gerekli deve ve atlar da bedevilerden sağlanıyordu. Hayvanlar, çöldeki otlak alanlarda yetiştiriliyor, kuraklık dönemlerinde veya yaz yaklaştıkça gitgide çölün kenarındaki köylere doğru yaklaşıyordu. Burası köylülerin de kendi sığır ve koyunlarını otlattıkları yerlerdi. Çayırın paylaşılması ihtiyacı, bedeviler ve köylüler arasındaki çoğu anlaşmazlığın sebebi olmuş ama bu durum aynı zamanda iki tarafın çobanları arasında özel bir çeşit ilişki kurulmasını sağlamıştır. Bedeviler köy çobanlarına korumalık yapmalarına karşılık olarak ürünlerini satıp cephane alabilmek için köy ve şehirlerdeki pazarlara gidebiliyorlardı. Bunun yanında sabun üretimi konusunda da şehirli, köylüler ve bedeviler arasındaki işbirliği büyük önem taşımıştır. Şehirdeki imalathanelere köylüler zeytinyağını, bedeviler ise çölde bulunan pelin otlarını yakarak elde ettikleri alkalik külleri getirmişlerdir. Böylece yerleşik halkla iktisadî yönden bir bütünlük oluşturmuşlardır.

Yarış atlarının büyütülüp eğitilmesi işi ile de bedeviler ilgilenmişlerdir. Mahallî idarecilerin, sipahilerin, yeniçerilerin, ulema ve tüccarlarında aralarında bulunduğu pek

³ Singer, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, s. 43

⁴ Atalar, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları*, s. 145–150

⁵ Ze'evi, *Kudüs: 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, s. 112–113

çok kişi nadir bulunan ve pahalı olan Arap kısraklarını bedevilerden satın almışlar, çoğunlukla da eğitilmesi ve bakılması için atı yetiştiren kişiye bırakmışlardır⁶.

Görüldüğü gibi bedevi aşiretler, düzensiz yaşayışları ve saldırgan tavırlarıyla bölge halkını tehdit etmişlerse de Osmanlı Devleti'nin bunlara karşı tavırları, özellikle mahallî liderlerle olan karşılıklı çıkarları nedeniyle yine de kontrol altında tutulabilmişlerdir. Bedevilerin Filistin bölgesindeki güçleri, Kavalalı İbrahim Paşa'nın bölgedeki idaresi sırasında kontrol altına alınmaya çalışılmış ve Osmanlı Devleti'nin Tanzimat uygulamalarına başlamasının ardından, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren de tamamen zayıflamıştır.

1883'de bölgeyi ziyaret eden Laurince Oliphant, bir bedevi reisi ile görüşmüş, bedevi reisi Oliphant'a, eskiden istedikleri her şeyi yapabildiklerini ve 3000–4000 kişilik bir topluluğu idare edebilecek durumda olduklarını, ancak şimdi baskı altında ve çaresiz hale geldiklerini, en küçük devlet görevlisinin talimatlarına uymak zorunda olduklarını ifade etmiştir. Bölgeyi gözlemleyen seyyahların ortak görüşü ise, 1872 ve 1890 yılları arasında bedevi tehdidinin hemen hemen ortadan kalktığı ve Osmanlı Devleti'nin sözünün giderek daha fazla geçtiği yönündedir. Saldırgan bedeviler kontrol altında tutulmuş, en isyankâr aşiretlerden bile vergi alınmış⁷ ve bu aşiretler devlete teslim olmaya zorlanmıştır. 1891 yılında Usis Hkaine tarafından Kudüs yolunda eskiden var olan muhafızların artık olmadığı ve gecenin daha geç saatlerinde bile bu yollarda tehlike olmadığı gözlemlenmiştir⁸. Uzun süreden beri süregelen sosyal güvenlik eksikliği, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren giderek ortadan kaldırılmış ve Filistin bölgesinde sosyal güvenlik sağlanmıştır.

5.1.2. Köylüler

Filistin bölgesinde çiftçilik yapan köylülerin tamamı Arap olup, nüfusun çoğunluğunu oluşturmuşlardır. Bir kısmı Kayslı bir kısmı da Yemenli olan köylüler, kendi örf ve adetlerine göre aşiretlere bölünmüşlerdir. Çoğu kez köy, büyük aileler arasında tevzi edilmiştir. Her köyün başında bir şeyh vardı. Eğer bir köyde birden fazla aşiret varsa her aşiretin başında da kendi şeyhi bulunurdu. Bu şeyh ya da şeyhlerin

⁶ Ze'evi, *Kudüs: 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, s. 118

⁷ Aşiretlerin isimleri, nüfus miktarları ve hangi aşiretlerden vergi alındığı üçüncü bölüm içerisinde gösterilmiştir

⁸ Gerber, , "A New Look at the Tanzimat: The Case of the Province of Jerusalem", s. 33

yanında, köy halkı tarafından seçilen bir de ihtiyar heyeti yer alırdı. Bu heyet, mahallî idare ile olan münasebetlerde köyün temsilcisi sayılırdı. Devlet, köy halkından alınacak olan öşür vergisini toplamadan önce, köy ihtiyar heyetinin onayını alırdı.

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerindeki toprak sisteminin giderek bozulması, devleti toprak sistemini ıslah etmeye yöneltmiş ve 1858 yılında Arazi Kanunu çıkarılmıştır. Bu kanunun tatbiki ve toprağın sahiplerinin adına tescil ettirilmesi için de 1861'de Tapu Kanunu yürürlüğe sokulmuştur. Osmanlı Devleti tarafından Filistin bölgesindeki arazilerin sahiplerinin adlarına tescil edilmeye başlanması üzerine çiftçilerden birçoğu kendilerinden daha fazla vergi talep edileceği askere gitme mecburiyetinin artacağı endişesiyle buna rağbet etmemişlerdir. Bundan dolayı da toprakların büyük bir kısmı, başlarında bulunan şeyhlerin ya da ayandan nüfuzlu ailelerin üzerine kaydedilmiştir. Böylece arazi üzerinde haklarını kaybeden çiftçiler, toprakları kendi adlarına tescil ettiren yeni mülk sahiplerinin emirleri altında çalışmaya başlamışlardır. Filistin'deki arazi tescili işlemi, nüfuzlu kişilerin geniş topraklara sahip olmalarına neden olmuştur⁹. Aşağıda da değinileceği gibi Halidî ve Hüseyinî aileleri bu bağlamda ortaya çıkan güçlü ailelerdir.

Bedevis aşiretlerin liderleri gibi köy şeyhleri de kırsal kesimin yönetimini ellerinde tutmuşlardır. Ancak 1864 yılında ilan edilen Vilayet Nizamnamesi ile nahiye şeyhliği iptal edilerek yerine Müdür unvanı taşıyan hükümet görevlisi, köy şeyhinin yerine ise yerel halk arasından ve hükümet tarafından atanan Muhtar getirilmiştir¹⁰. Böylece köy şeyhinin otoritesi de kontrol altına alınmış ve köylüler silahsızlandırılmıştır.

Filistin bölgesindeki köylerden askere alınanların Yemen ve Rumeli gibi uzak yerlere gönderilmeleri ve buralara gönderilen askerî kıtalardan ölenlerin sayısının artması, köylülerin askerlik hizmetinden nefret etmelerine sebep olmuştur. Hatta mecburi askerlik hizmetinden kurtulabilmek için bazı kişiler, ellerinin parmaklarını keserek askere alınmaya elverişli olmadıklarını ispat etmeye çalışmışlardır. Ancak 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı çok sayıda kişinin askere alınmasına yol açmış, Filistin

⁹ Avz, “Filistin fi Evahirü'l Ahdi'l Osmanî”, s. 36; Hülagu, “Osmanlı'nın Son Döneminde Filistin'in İktisâdî ve İctimâî Durumuna Bakış”, s. 513–514

¹⁰ Gerber, , “A New Look at the Tanzimat: The Case of the Province of Jerusalem”, s. 32; Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 124

bölgesinden de beş binden fazla kişi savaşa katılmıştır. Bu savaş, köylerde yapılan tarımın gerilemesine ve çiftçilerin fakirleşmesine neden olmuştur.

XIX. yüzyılın sonlarında Filistin bölgesine yerleşen Yahudiler, köylülerin ellerindeki arazileri resmi ve gayri resmi yollarla almaları üzerine arazisi olmayan Arap köylülerinin sayısı artmıştır. Bunlar başlangıçta Yahudilerin yanında ücretli amele olarak çalışmışlar, ancak bir süre sonra Yahudi zirai bölgelerinde Arap işçi çalıştırılmaması kararının ardından işsiz kalmışlardır. Bu köylüler, Filistin bölgesinde Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinin sona ermesinden sonra, komşu oldukları Hristiyan köylülerle beraber Avrupa ve Amerika'ya göç etmişlerdir¹¹.

5.1.3. Şehirdeki Nüfuzlu Aileler

XIX. yüzyılın ilk yarısına Filistin bölgesindeki mahallî liderlik, bedevi aşiretleri reisleri ile köy şeyhlerinin ellerindeyken Tanzimat'ın uygulanmasıyla birlikte, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren şehirlerde yaşayan ailelere geçmiştir¹². Yüzyılı ikinci yarısında Filistin bölgesinin Kudüs, Nablus, Akka, Hayfa, Yafa, Halilü'r-Rahman gibi belli başlı yerleşim merkezlerinde çok sayıda nüfuzlu aile bulunmuştur. Tamamı Müslüman olan bu aileler şehir nüfusunun çoğunluğunu oluşturmuşlar ve genellikle mahallî idarelerde görev almışlardır. Bu ailelerin Filistin bölgesinde iktisadî ve sosyal hayatta söz sahibi olmalarının sebebi genellikle peygamber soyundan gelen kişiler, yani eşraftan olmalarından kaynaklanmıştır.

Bu aileler, köylerdeki çiftçilerin iktisadî durumlarının kötü olmasından dolayı, onlar üzerindeki nüfuzlarını kullanarak onlardan yararlanma yoluna gitmişlerdir. Fazla vergi ödemekten ve askere alınmaktan korkan köylüler, ellerinde bulunan arazileri kendi adlarına kaydettirmemiş, eşraftan kişiler de bu durumdan istifade ederek onların arazilerine el koymuş ve bu arazileri kendi adlarına tescil ettirmişlerdir. Böylece riyaset için gerekli olan şeref, ilim ve malı bünyelerinde toplamışlar ve nüfuzlarını kullanmışlardır. Nüfuzlu aileler, Müslüman nüfus üzerinde olduğu kadar gayrimüslimleri de etki alanlarına almışlardır. Rum, Ermeni ve Latinlerle güçlü bağlar kurmuşlar, bu cemaatlerin birbirleriyle ya da kendi aralarındaki anlaşmazlık

¹¹ Avz, "Filistin fi Evahirü'l Ahdi'l Osmanî", s. 36; Hülagu, "Osmanlı'nın Son Döneminde Filistin'in İktisadî ve İctimâî Durumuna Bakış", s. 516, 518

¹² Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 124

durumlarında araya girerek problemleri çözmüşlerdir. Ayrıca gayrimüslimlerin idarî anlamdaki birçok işlerini de bu aileler takip etmiştir.

Bunlar, Filistin bölgesinde riyaset ve nüfuz sahibi olabilmek için birbirleriyle de rekabet içerisine girmişlerdir. Hemen hepsi, iktisadî ve sosyal üstünlüklerinden dolayı şehirlerdeki küçük tüccar, işçi ve sanatkârlar üzerinde nüfuz sahibi olmak için yarışmışlardır¹³. Mesela Kudüs'te Halidîler ve Hüseyinîler arasında büyük bir rekabet bulunmaktaydı. Halidîler daha çok Bab-ı Ali'nin hâkimiyeti altında sürmekte olan Tanzimat uygulamalarının destekçisiydiler. Tanzimat'ı sultanın keyfî idaresinin sınırlandırılması, daha sistemli bir yönetimin kurulması ve devletin bütünlüğünün korunması için mutlak gereklilik olarak görüyorlardı. Halidî ailesi ise, Tanzimat'ın üç adamından biri olan Ali Paşa'nın himayesindeki Reşid Paşa'ya Suriye Valisi olduğu dönem boyunca (1866–1871) destek verdi. Ailenin önde gelen üyesi Yasin Halidî, 1867 Aralıkta Reşid Paşa'nın Suriye'de yapılacak yenilikleri istişare etmek üzere topladığı Meclisi Umumi'de Kudüs temsilcisi olarak bulundu. Aynı yıl Kudüs'te kurulan belediye meclisinin riyasetine, Reşid Paşa'nın yenilikçi politikalarını destekleyen Yusuf Ziya Halidî atandı Yusuf Ziya Halidî dokuz yıl boyunca Kudüs belediye reisliği yaptıktan sonra, 1877 yılında açılan Meclis-i Mebusan'a Kudüs mebusu olarak girdi. 1878 baharında II. Abdülhamid'in iradesiyle meclis kapatıldıktan sonra tehlikeli addedilen ve İstanbul'u terk etmesi emredilen on kadar mebus arasında Yusuf Ziya da vardı. Abdülhamid'in iktidarı ele geçirmesiyle birlikte, Halidî ailesinin Kudüs'teki siyasî ve idarî üstünlüğü en azından belli bir dönem için sona erdi. Yasin Halidî, Trablusşam'a naib olarak atandı, bir süre Viyana'da kaldıktan sonra Kudüs'e dönen Yusuf Ziya ise belediye reisliğini Hüseyinî ailesinden Ömer Abdüsselam'a devretti, bundan sonra Doğu Anadolu'da ve Suriye'de kaymakamlık gibi daha alt idari statülerle yetinmek zorunda kaldı.

Halidîlerin en büyük rakipleri Hüseyinîler ise daha muhafazakâr davranarak, II. Abdülhamid'i ve onun politikalarını desteklediler. II. Abdülhamid döneminde belirgin bir üstünlük elde eden Hüseyinîler, XIX. yüzyılın sonlarına kadar, Hanefi Müftülüğü, Nakib-ül eşraf kaymakamlığı ve belediye reisliği gibi şehirdeki en etkili mevkileri ellerinde tuttular. 1882 yılında belediye reisliğine atanan Selim Hüseyinî on altı yıl

¹³ Avz, “Filistin fi Evahirü'l Ahdi'l Osmanî”, s. 27–28; Hülagu, “Osmanlı'nın Son Döneminde Filistin'in İktisadî ve İctimâî Durumuna Bakış”, s. 504–506

boyunca bu görevi sürdürdü. Ailenin diğer üyeleri de sancak yönetiminde önemli mevkilere geldiler.

Osmanlı Devleti, eşraf aileleri arasındaki rekabete belli sınırları aşmadığı ve resmi otoriteyi zayıflatacak kadar artmadığı sürece müdahale etmemiştir¹⁴. Ancak bazen gereğinden fazla güçlenen bu ailelerin reislerine karşı sert tedbirler almış ve bu kişileri ücra yerlerde mecburi ikamete tâbi tutmuştur. Nüfuzlu aileler çocuklarını İstanbul'daki yüksekokullarda ve Avrupa'daki üniversitelerde de okutma imkânı bulmuşlardır. Ancak diğer aileler, maddî imkânsızlıklardan dolayı çocuklarına eğitimlerini tamamlattıramamışlardır. Yüksek tahsil fırsatı azalan ailelerin çocukları ise, XX. yüzyılın başlarında Şam bölgesinde Arap milliyetçiliği hareketinde rol oynamaya başlamışlardır¹⁵.

5.2. Cemaatler Arası İlişkiler

5.2.1. İkamet Yerleri (Mahalleler)

İncelediğimiz dönemde üç sancaktan meydana gelen Filistin bölgesinin mahallelerini tek tek tespit etmemiz mümkün olmamıştır. Ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla bölgedeki yerleşim birimlerindeki mahalleler, idarî ve fizikî bölünmeden çok dinî nitelik taşımaktadır.

Kudüs'te mahalleler dinî merkezler etrafında gelişmiştir. Müslüman nüfus, Kubbetü's-Sahrâ ve Mescid-i Aksa'nın bulunduğu Harem-i Şerifin kuzey ve batı yönlerinde yerleşmeyi tercih ederken, Hristiyanlar Kıyamet Kilisesi civarında, Ermeniler şehrin güneybatı kısmında bulunan St. James Katedrali etrafında, Yahudiler ise Ağlama Duvarı'na yakın bölgelerde ikamet etmişlerdir. Cemaatlerin mensup oldukları dinlere göre farklı mahallelerde yerleşmiş olmaları, diğer cemaatlerle her türlü sosyal bağlantıyı kestikleri ve dışa kapalı bir biçimde yaşadıkları anlamına gelmemelidir. Müslümanlar, Yahudiler ve Hristiyanlar istedikleri her yerden ev satın alabilmiş ya da kiralamışlar, bu konuda hiç bir kısıtlamaya maruz kalmamışlardır¹⁶.

¹⁴ Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 125–126

¹⁵ Avz, "Filistin fi Evahirü'l Ahdi'l Osmanî", s. 27–28; Hülagu, "Osmanlı'nın Son Döneminde Filistin'in İktisâdî ve İctimâî Durumuna Bakış", s. 506

¹⁶ Ze'evi, *Kudüs: 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, s. 26; Nicault, "Osmanlı Kudüs'üne Dönüş", s. 67–74; Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 20

İncelediğimiz dönemde Kudüs'ün mahallelerini tespit edememekle birlikte, XVI. yüzyıl ile XIX. yüzyılın ilk yarısı arasında bölgede çok fazla değişimin yaşanmamış olması, eski mahallelerin varlığının ve isimlerinin de çok fazla değişmediği kanısını uyandırmaktadır. 289 numaralı ve 1554 tarihli Tapu Tahrir Defteri'ne göre, Kudüs şehir merkezinde Müslümanlar Mahalle-i Şark, Babü'l-Kattanin, Babü'l-Amûd, Babü'l-Hıttâ, Rızaika, Rîşe ve Salhin, Mahalle-i Megaribe, Akabetü's-Sitte; Hristiyanlar Mahalle-i Süryani, der Deyr-i Mar Yakub, Cemaat-i Kıptiyan, Cemaat-i Melkiye, Cemaat-i Nasara; Yahudiler ise Cemaat-i Yahudiyyan Der Kuds-i Şerif (Şark Mahallesi), Mahalle-i Meslih (Mesih), Cemaat-i Mahalle-i Rîşe mahallelerinde ikamet etmişlerdir¹⁷. Sonraki dönemlere ait kaynaklarda da Yahudilerin Eş-Şeref (Yahudiyyan der Kuds-i Şerif), El-Mesleh (Mahalle-i Meslih) ve Er-Rîşe (Cemaat-i Mahalle-i Rîşe) mahallelerinde yaşadıklarının¹⁸ belirtilmesi bizim düşüncemizi doğrular niteliktedir.

Kudüs'te mahalleler, XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar surların içinde kalmıştır. Ancak bu tarihten itibaren Yahudiler tarafından şehir surlarının dışında da mahalleler kurulmaya başlanmıştır. 1882 yılından sonra başlayan Yahudi göçüyle birlikte de kurulan mahallelerin sayısı artmıştır. Sur dışında kurulan ilk Yahudi mahallesi Mişkenot Şaanim'dir. Onu 1866'da Mahaneth İsrail, 1869'da Nahalat Şiva, 1874'de Mea Şearim, 1875'de Mişkenot İsrail ve Even İsrail, 1877'de Batei Yakov ve Batei David, 1879'da Kiryat Neemnah, 1883'te Batei Perlman ve Mazkeret Moşe, 1885'de Şaara Moşe, 1886'da Beit İsrail, 1887'de Sukkot Şalom gibi mahalleler izlemiştir. Yahudi mahallelerinden Mea Şerim ile Beit İsrail hariç, bu mahalleler çoğunlukla tek katlı son derece mütevazı evlerdi. Küçük bir alanı kaplayan bu evler, bir iç avlunun etrafında bir ya da birçok daire oluşturacak biçimde planlanmıştı. İnşaat hızı göçmen sayısına yetişemeyince 1889-1890'da Mişkenot Şaanim ve dolaylarında gerçek bir gecekondu mahallesi bile ortaya çıkmıştır. Kısa bir süre içinde inşa edilmiş birçok ev, eski şehirdeki yapılaşmadan farklı olarak taş ve kiremit yerine, daha ucuz olan ahşap ve ondüle sac kullanılarak yapılmıştır¹⁹.

Filistin bölgesindeki diğer yerleşim birimleri de Kudüs ile benzerlik

¹⁷ Şükran Yaşar, *Osmanlı Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Kudüs'ün Demografik Yapısı*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 1997, s. 93

¹⁸ Ze'evi, *Kudüs: 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, s. 26

¹⁹ Nicault, "Osmanlı Kudüs'üne Dönüş", s. 56-58; Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs*, s. 20

göstermektedir. Buralarda da mahalleler dinî nitelik taşımakta olup kesin çizgilerle birbirinden ayrılmamıştır. Müslüman, Hristiyan ve Yahudilerin aynı mahallelerde yaşadığı da görülmektedir. Mesela 1886 yılında Akka'da toplam on mahalle olup bunlardan üçünde Müslümanlarla Hristiyanlar birlikte yaşamışlardır. Aşağıdaki tabloda Akka merkez kazada bulunan mahalleler ve cemaat nüfusları gösterilmiştir.

Tablo: 56. 1886 Yılında Akka Merkez Kazanın Mahalleleri²⁰

Mahalle Adı	Cemaat Adı						Toplam
	Müslim	Ortodoks	Katolik	Latin	Marunî	Yahudi	
Mablata	1685	-	-	-	-	-	1685
Şeyh Abdullah	940	1250	210	165	80	140	2785
Kasimiye	705	-	-	-	-	-	705
Şahus	415	-	235	-	-	-	650
Şara Şiha	555	-	-	-	-	-	555
Mecalide	1090	525	345	-	-	-	1960
Kal'a	750	-	-	-	-	-	750
Aynü's-Sit	215	-	-	-	-	-	215
Besatin	95	-	-	-	-	-	95
Men Şiye	400	-	-	-	-	-	400
Toplam	6850	1775	790	165	80	140	9800

Görüldüğü gibi sadece Hristiyanların veya Yahudilerin yaşadığı bir mahalle yoktur. Şeyh Abdullah Mahallesi, aslında Hristiyan mahallesi olmakla birlikte Müslüman ve Yahudiler de burada ikamet etmişlerdir. Bunu yanında Şahus ve Mecalide mahalleleri de Müslüman mahallesi olmasına rağmen Hristiyanlar da bu mahallede yerleşmişlerdir.

Nasıra'da ise Hristiyan mahalleler çoğunluktadır. Hristiyanların yaşadıkları yerler Rum Ortodoks ve Latin olmak üzere iki ayrı birime bölünmüş, bunlar da kendi aralarında daha küçük mahallelere ayrılmışlardır. Rum Ortodokslar, Nasıra'nın kuzeydoğusunda bulunan Haluk, El-Ayn ve Darü'l-Kavar, Arak ile Darü'l-Hasan mahallelerinde yaşamışlardır. Zarub, Yamuniye, Suruciye, Şavafine, Avş, El-Müzavi, Meydan ve Deyrü'l-Benat mahallelerinde de Marunî, Katolik ve Latin Hristiyanlar bir arada ikamet etmişlerdir.

Safed de yine dinî esaslara uygun olarak mahallelere ayrılmıştır. El-Cevre, Es-Seva'in, Es-Savavin, El-Ekrad, El-Vatar ve El-Ahmer mahallelerinde sadece Müslümanlar, El-Ahmer mahallesinin yakınlarında küçük bir mahallede Hristiyanlar yerleşmişlerdir. Yahudiler ise kendi aralarında aşağı ve yukarı olmak üzere iki

²⁰ Ganayım, *Liva-i Akka fi ahdi'l-Tanzimat el-Osmaniyye*, s. 107

mahalleye ayrılmışlar, yukarı mahallede Aşkenaziler²¹, aşağı mahalle de ise Sefaradin²² Yahudileri oturmuşlardır.

Mahalleler, cemaatlerin adlarıyla anıldıkları gibi aşağı-yukarı, doğu-batı gibi yön belirten isimlerle de adlandırılmışlardır. Mesela Hayfa'da Dib-i Türkî, Rum, Deyr, Kal'a, Katolik Kilisesi Mahallesi dışında Eş-Şarkiyye ve El-Garbiye isimlerinde iki büyük mahalleye daha bölünmüştür. Bunlarda kendi aralarında El-Burç, Abud, Es-Set-i Sekene ve İsrailiyye mahalleleri adlarıyla daha küçük birimlere ayrılmışlardır²³.

Kazalarda olduğu gibi köylerde de, kesin çizgilerle olmamakla birlikte cemaat esasına dayalı bir ayrıma gidilmiştir. Cemaatlerin kendilerine ait köyleri olduğu gibi, aynı köyde farklı cemaatler de bir arada yaşamışlardır. Bu durum, aşağıdaki tabloda daha açık bir şekilde görülmektedir.

Tablo: 57. 1886 Yılında Akka Sancağı'nda Bulunan Köylerin Cemaatlere Göre Dağılımı²⁴

Köyler	Kaza Adı					Toplam
	Akka	Hayfa	Nasıra	Taberiye	Safed	
Müslüman Köyleri	32	44	20	23	23	142
Dürzî Köyleri	2	1	-	-	1	4
Hristiyan Köyleri	1	-	-	-	3	4
Dürzî ve Hristiyan Karışık Köyler	2	1	-	-	2	5
Müslüman ve Hristiyan Karışık Köyler	13	-	5	-	4	22
Müslüman Hristiyan ve Dürzî Karışık Köyler	4	-	-	-	1	5
Yahudilerin Oturduğu Müslüman Köyler	-	1	-	-	1	2
Toplam	54	47	25	23	34	183

Tablodan da anlaşılacağı üzere, sancakta Müslüman nüfusun fazla olmasından dolayı sadece Müslümanlara ait köy sayısı çoğunluktadır. Sancağın tümünde müstakil 4 tane Hristiyan, 1 tane de Dürzî köyü mevcuttur. Buna karşılık 8 köyde cemaatler

²¹ Aşkenaz Yahudileri Filistin'e göç edip gelen ilk Yahudi grubudur. Merkez ve Doğu Avrupa'dan gelmişlerdir. Bir kısmı Alman orijinlidir. Klasik İbrani alfabesinde "Aşkenaz" ın anlamı Almanya demektir. Esas olarak İsrail Devleti'nin kuruluşunda rol oynayan, siyasî yaşamda ve devlet idaresinde önemli bir ağırlığa sahip bulunan grup Aşkenazlardır. Özmen, *Ortadoğu'da Etnik, Dinî Çatışmalar ve İsrail*, s. 111; Aşkenazların kökenleri hakkında farklı iddialar da bulunmaktadır. Asurluların İskitleri *İskuza/Asquzai* olarak adlandırıldıkları bilinmektedir. Tevrat'ta ise İskitlere *Askenaz* denmektedir. Akadca *İşquzai* adının o dönemdeki Oğuz adınınarkaik söyleyişinin çivi yazısındaki şekli olduğu şüphesizdir. Antik dillerde de İskitlere *İskuza* veya *Asquzai* dendiğine bakılırsa, Aşkenazların İskitler, İskitlerin ise Oğuzlar olduğu sonucu çıkmaktadır. Taner Tarhan'dan naklen, Mustafa Öztürk, *16. Yüzyılda Kilis Urfa ve Adıyaman Bölgesinde Cemaatler ve Oymaklar*, Elazığ, 2004, s. 2-3

²² Sefarad Yahudileri Filistin bölgesine İspanya ve Portekiz'den gelmişlerdir. "Seferad" veya "Sefarad" İbranice'de İspanyol demektir. Bu Yahudiler XV. yüzyılda veba mikrobunu taşıdıkları gerekçesiyle İspanya'dan ve Portekiz'den sürülmüşlerdir. Osmanlı Devleti de bunlara kucak açmıştır. XIX. yüzyılda Filistin'deki Yahudilerin çoğunluğunu Sefarad Yahudileri oluşturuyordu. Özmen, *Ortadoğu'da Etnik, Dinî Çatışmalar ve İsrail*, s. 112

²³ Ganayım, *Liva-i Akka fi ahdi'l-Tanzimat el-Osmaniyye*, s. 214-217

²⁴ Ganayım, *Liva-i Akka fi ahdi'l-Tanzimat el-Osmaniyye*, s. 125

karışık yaşamışlardır. Sancakta Yahudilere ait müstakil köy bulunmayışının nedeni, köy yaşantısını tercih etmemelerinden kaynaklanmaktadır. Hristiyan köyler daha çok Akka Merkez Kaza ile Safed Kazası'nda görülmektedir. Toplam 183 köyü olan Akka Sancağı'nın sadece 5 köyünde Müslümanlar yaşamamaktadır. Bu durumda şehir nüfusu gibi kır nüfusunda da Müslümanların çoğunlukta olduğunu göstermektedir.

Gerek kazalarda gerekse köylerde farklı cemaatlerin bir arada yaşamaları, sosyal ilişkilerin gelişmesine sebep olmuştur. Ancak dikkati çeken nokta, Müslümanlarla Hristiyanlar veya Müslümanlarla Yahudiler bir arada yaşamışlarken sadece Hristiyanlarla Yahudilerin beraber yaşadığı mahallelerin olmayışdır. Bu durum da, her iki cemaatin öteden beri var olan düşmanlıklarının sonucudur. Çünkü Hristiyanlar, Hz. İsa'nın ölümünden Yahudileri sorumlu tutmuşlar ve Yahudilerin Filistin'de yaşamalarına izin vermemeyerek her fırsatta kötü muameleye tabi tutmuşlardır. Bundan dolayıdır ki Bilad-ı Şam'ın İslam kuvvetleri tarafından fethi sırasında Yahudiler, Hristiyanlara karşı Müslümanların yanında yer almışlardır. Müslüman devletler tarafından gerek Hristiyanların gerekse Yahudilerin can ve mal güvenlikleri ödeyecekleri cizye karşılığında garanti altına alınmıştır. Osmanlı Devleti zamanında da Bölgedeki Müslümanlar, bu cemaatler arasında arabuluculuk yapmışlardır. Ancak ilerleyen dönemlerde Batılı Hristiyan devletlerin emperyalist emelleri doğrultusunda Yahudilerin hamiliklerini üstlenmeleri, Yahudilerin ise Filistin'de devlet kurma idealiyle Hristiyanların desteğine ihtiyaç duymalarından kaynaklanan karşılıklı çıkarlar sonucunda iyi ilişkiler kurulmuş ve Yahudiler yüzyıllardır dostları olan Müslümanlara düşman olmuşlardır. Bu durum oldukça anlamlıdır.

5.2.2. İdareci-Halk İlişkileri

Osmanlı Devleti'nin gücünü kaybetmesiyle birlikte, XVII. yüzyıldan itibaren Filistin bölgesi Lübnan Emirlerinin idaresi altında kalmış, 1670'lerin sonlarında merkezileşme çabalarıyla da bu hanedanların siyasî egemenliği ortadan kaldırılmış ve yerlerine merkezden valiler atanmıştır. Ancak atanan valilerin bölgedeki siyasî yükselişleri, merkezileşme çabalarını sonuçsuz bırakmış ve bölgede var olan hemen hemen her kademedeki yerel idarecilerin keyfi uygulamalarının da önüne geçilememiştir. Bu keyfi uygulamalar, doğal olarak bölgedeki cemaatleri de etkilemiştir. Buna rağmen Osmanlı Devleti, Müslüman ve gayrimüslim vatandaşlarının

ezilmesine ve baskı görmesine hiçbir zaman müsaade etmemiş, keyfi uygulamalardan haberdar olur olmaz gerekli uyarıları yapmıştır.

Cemaatleri en çok bölgedeki idarecilerin çeşitli adlar altında, para taleplerinde bulunmaları rahatsız etmiştir. Mesela Rum manastırlarına dair çıkan emirlerin, sicil-i mahfuza kayıtları sırasında “*kaydiye*” adı altında önceleri onar kuruş para alınırken daha sonra bu beş yüz ve bin kuruşa çıkarılmıştır. Kudüs ve civarına gelen ziyaretçilerden birinin ölmesi durumunda, mezara konulacağı zaman yakınlarından “*izin tezkeresi*” adı ile kanunlara uygunsuz olarak para talep edilmiştir²⁵. Ayrıca Kudüs’e gelen Yahudilerden önceleri bir buçuk kuruş “*akariye*” alınıp, bundan başka herhangi bir para talep edilmezken daha sonraları “*kudumiye*” adı ile üçer yüz ve “*müşahade*” adı altında da her ay yirmişer kuruş para alınmaya başlanmıştır²⁶. Yine Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatlerinden ölen kişilerin varislerinden “*resm-i kismet*” adı ile fazla para alınmıştır. Eğer çocukları küçük ise bunların da hakları korunmamıştır. Bunun üzerine İstanbul’dan emir gönderilerek ölen kişilerin varislerinden yirmi beş kuruştan fazla para talep etmemeleri, küçük varislerinde haklarının dikkatle korunması gerektiği bildirilmiştir²⁷. Ancak bu konuda gerekli emirlere uyulmadığı, belirli aralıklarla bölgeye gönderilen aynı muhtevalı emirlerin çokluğundan anlaşılmaktadır²⁸.

Bunların yanında idarecilerin ve zabitlerin keşif bahanesiyle de gayrimüslim halktan para talep ettikleri de görülmektedir. Ayrıca Kamame Kilisesi’nde²⁹ bulunan Ermeni rahiplerin ölmeleri durumunda, kilise içinde kendilerine mahsus mahzenlere gömülmeleri eskiden gelen bir adet olup buna müdahale edilmemesi gerekirken idareciler ve zabitler, ölen rahiplerin kilise içine gömülmesine müdahale etmişler ve yine para talebinde bulunmuşlardır. Bu durumun kilisedeki rahipler tarafından

²⁵ BOA. KKD 9, s. 93–94; BOA. *Şam Ahkâm Defteri* 7, s. 186, hüküm no:1

²⁶ BOA. *Şam Ahkâm Defteri* 8, s. 76, hüküm no: 1

²⁷ BOA. *Şam Ahkâm Defteri* 6, s. 25, hüküm no: 3; BOA. *Şam Ahkâm Defteri* 6, s. 53, hüküm no: 2; BOA. *Şam Ahkâm Defteri* 7, s. 127, hüküm no: 1

²⁸ BOA. *Şam Ahkâm Defteri* 6, s. 107, hüküm no: 2; BOA. *Şam Ahkâm Defteri* 6, s. 108, hüküm no: 1; BOA. *Şam Ahkâm Defteri* 6, s. 157, hüküm no: 2; BOA. *Şam Ahkâm Defteri* 6, s. 181, hüküm no: 3; BOA. *Şam Ahkâm Defteri* 6, s. 193, hüküm no: 2; BOA. *Şam Ahkâm Defteri* 7, s. 9, hüküm no: 4; BOA. *Şam Ahkâm Defteri* 7, s. 27, hüküm no: 2; BOA. *Şam Ahkâm Defteri* 7, s. 39, hüküm no: 1

²⁹ “Saint Sepulcre”, “Merkad-ı İsâ”, “Kutsal Mezar Kilisesi”, “Kıyame Kilisesi” ve “Kıyamet Kilisesi” olarak da adlandırılan kilise incelediğimiz dönemde Osmanlı Devleti kayıtlarında “Kamame Kilisesi” olarak geçmektedir. Kamame süprüntü, çöplük anlamına gelmektedir. Yahudiler tarafından Hristiyanları küçümsemek için kullanılan bu tabir, Osmanlı Devleti tarafından da kullanılır olmuştur.

İstanbul'a bildirilmesiyle idarecilere ve zabıtlara müdahale etmemeleri konusunda uyarı yapılmıştır³⁰.

Bölgede bulunan cemaatler, kendilerinden fazla para talep edilmesinden dolayı duydukları rahatsızlıkları İstanbul'a bildirmeleri üzerine gerekli incelemeler yapılmış ve daha önce verilen hakların korunduğu, yeni fermanlarla cemaatlere duyurulmuştur. Kudüs kadılığına da bu konularla ilgili gerekli emirler gönderilmiştir.

Bölgedeki idareciler farklı adlar altında sadece gayrimüslimlerden değil, Müslümanlardan da uygunsuz paralar almaya çalışmışlardır. 1821 yılında Seyyid Şeyh Hasan, Tenvir-i Ebsar (Basiretlerin Nurlanması) müellifi Mehmed Timurtaş El-Ömerî'nin evlâdından olduğu için vergiden muaf tutulması gerektiğini, ancak kendisinden tekâlif-i şakka vergisi talep edildiğini, bu durumun da kendisini rencide ettiğini ifade ederek bunun önlenmesi için emir yazılmasını rica etmiştir³¹. 1843 yılında da Halilü'r-Rahman ve Hz. İsa'nı türbesinde evkaf muhasebesinden verilen beratla türbedar ve kayyumbaşı olan Seyyid Mehmed Halife, Kudüs'te bizzat tasarruf ettiği toprağı yokken ve avarız vergisi ile yükümlü olmadığı halde kendisinden haksız yere avarız vergisi istenmiştir. Seyyid Mehmed Halife, durumu bir arzuhal ile İstanbul'a bildirmiş, Osmanlı Hükümeti de Kudüs kadısına emir göndererek, bu gibi kişilerin vergiden muaf olduklarını belirtmiştir³². Yine Abdulkadir Geylani sülalesinden gelen kişilere, neseplerini ispat ettiklerinden dolayı İstanbul'daki nakibü'l eşraflık tarafından hüccet verilmiş ve vergiden muaf tutulmuşlardır. Tasarruf ettikleri toprakları olmamasından dolayı avarız hanesi statüsünden vergilendirilmemeleri gerekirken, Nablus zabiti tarafından herhangi bir emir olmaksızın tekâlif-i şakka vergisi istenmiştir. 1844 yılında bu kişilerin durumlarını İstanbul'a bildirmeleri üzerine Osmanlı Hükümeti, her tarafta Tanzimat uygulamaları dolayısıyla düzenlemeler yapılırken böyle kanunsuz vergiler alınmasının doğru olmadığını belirten bir emir vermiştir³³. Görüldüğü gibi bölgedeki hem Müslümanların hem de gayrimüslimlerin hakları Osmanlı Devleti tarafından teminat altına alınmıştır.

³⁰ BOA. *Şam Ahkâm Defteri* 6, s. 132, hüküm no: 3

³¹ BOA. *Şam Ahkâm Defteri* 7, s. 58, hüküm no: 2

³² BOA. *Şam Ahkâm Defteri* 8, s. 108, hüküm no: 1; BOA. *Şam Ahkâm Defteri* 8, s. 109, hüküm no: 3

³³ BOA. *Şam Ahkâm Defteri* 8, s. 165, hüküm no: 2

Cemaatlerin yerel idarecilerle olduğu gibi birbirleriyle olan münasebetlerinde de Osmanlı Hükümeti arabuluculuk yapmış ve bölgedeki asayişini sağlamıştır. Es-Seyyid Halil isimli bir tacir, 1809 yılında İstanbul'a yazdığı mektubunda 1804 tarihinde ortağı olan Devecizade Seyyid Mehmed'e bin kuruş borç verdiğini ve bir sene içerisinde ödeyeceğine dair borç tahvili aldığını, buna rağmen ortağının borcunu vermemekte ısrar ettiğini bildirerek gereğinin yapılmasını istemiştir. İstanbul'dan Kudüs kadısına gelen yazıda da, iki taraf arasındaki anlaşmazlığın giderilmesi bildirilmiştir³⁴. Yine aynı yılda, eski Gazze müteselliminin eşi Fatma isimli bir bayan, eşinin ölmeden önce altı kişiye borç verdiğini, borç senetlerinin kendisinde bulunduğunu, toplam 26.800 kuruş olan alacağının, eşi öldüğü için varisi durumundaki oğlu Hasan'a verilmesi gerektiğini belirterek paranın tahsilini istemiştir. İstanbul'dan Sayda Valisi'ne ve kadısına gönderilen yazıda bayanın söylediklerinin doğru olup olmadığının araştırılması, eğer söyledikleri doğruysa hakkının teslimi konusunda bir emir gönderilmiştir³⁵.

Yine İstanbul'a yazılan bir mektupta, Seyyid Mehmed Şeyh Hüseyin adlı kişi, Kudüs'te bulunan vakfının toprağından olan iki adet tarlasının vergilerini ödediği halde Şeyh Bey adlı birinin, tarlalarını kanunsuz olarak işgal ettiğini ifade ederek bu durumun düzeltilmesini istemiştir. İstanbul'dan Haziran 1809 tarihinde gelen emirde, Şeyh Bey'in tarlaları işgalinin üzerinden on yıl geçmemişse fuzuli işgalinin kaldırılması, eğer geçmiş ise tarlaların Şeyh Bey'e bırakılması bildirilmiştir³⁶. Osmanlı Devleti bu kararıyla, ekilebilen arazilerin sahihsiz bırakılmaması hususundaki hassasiyetini göstermiştir.

1810 yılının Kasım ayında (Zilkade 1225) Yakuboğlu Butros, Marunî mahallesindeki babasından kalan evlere hüccet ile sahipken Seyhun, Nofu Malkor ve Yakub adlı kişilerin, bu evlerin sekiz hanesini uygunsuz olarak işgal ettiklerini İstanbul'a yazdığı mektupta bildirerek bu işgalin kaldırılmasını istemiştir. İstanbul'dan Kudüs mollasına gelen emirde de gerekli incelemelerin yapılmasından sonra evlerin hak sahibine verilmesi bildirilmiştir³⁷. Yine aynı şekilde 1813 yılında Esmâ adlı bir kadın, İstanbul'a yazdığı arzuhalinde, kendi tasarrufunda bulunan bahçe, yağhane, sabunhane ve değirmenin Mehmet adlı bir kişi tarafından kanunsuz olarak ele geçirildiğini ve

³⁴ BOA. *Şam Ahkâm Defteri* 6, s. 99, hüküm no: 2

³⁵ BOA. *Şam Ahkâm Defteri* 6, s. 99, hüküm no: 3

³⁶ BOA. *Şam Ahkâm Defteri* 6, s. 92, hüküm no: 2-3

³⁷ BOA. *Şam Ahkâm Defteri* 6, s. 117, hüküm no: 4

hâsılatının alındığını arz etmiştir. İstanbul'dan Sayda mütesellimine gönderilen emirde bu işin araştırılması ve haksızlığın giderilmesi istenmiştir³⁸. 1822 yılında da Asak, Fuad ve Ravibid adlı Yahudilerin evleri kanunsuz olarak ele geçirilmiş olduğundan bu konuda da bir araştırma yapılması istenmiştir³⁹.

Zorla ele geçirilen malların haricinde, mal sahipleri kiraya verdikleri mallardan da kira bedellerini alamadıkları zaman bu durumu İstanbul'a bildirmişlerdir. 1823 yılında Seyyid Ahmed, Seyyid Davud, Seyyid Halil ve Seyyid İbrahim İstanbul'a yazdıkları arzuhallerinde, Kudüs'te bulunan ve babalarından kalma vakıf malı olan bir evin, 1815 yılında Mehmed adlı bir kişiye belirlenen miktar ile kiraya verildiği, 1823 yılına kadar bir akçe dahi ödemediği için kiracının biriken kira bedelinin ödemesi istenmiştir. Bunun üzerine yerinde gerekli araştırmalar yapılmış, kiracıdan birikmiş borçların alınmasına ve evin sahiplerine geri verilmesine karar verilmiştir⁴⁰.

İstanbul'a yazılan başka bir arzuhalde de Rafael oğlu Basık, Kudüs'te kale içindeki Yahudi mahallesinde bulunan evinin tamire ihtiyacı olduğu için kimseye zarar vermeden evini tamir ettirdiğini, ancak bazı kişilerin buna müdahale ettiğini bildirmiş ve gereksiz müdahalelerin durdurulmasını istemiştir. Bunun üzerine Kudüs kadısına gerekli incelemeyi başlatması, tamir edilen evin nasıl bir ev olduğu, tamire müdahale edilmesinin sebebinin ne olduğunun iyice araştırılması konusunda bir emir gönderilmiştir⁴¹.

Bunların yanında dinî mekânların kullanılışında yapılacak değişiklikler konusunda da İstanbul'a bilgi verilmiş ve gerekli izin istenmiştir. Kudüs'te bulunan Ermeni manastırlarından birinin iki kapısının olduğu, ancak civardaki insanların gelip geçerken manastırın içerisinde bulunan eşyaları telef ettikleri ve bir kısmının da kaybolması, kapının bir tanesinin kapatılmasını gerektirmiştir. Bu durumu İstanbul'a bildiren Ermeniler, gerekli iznin verilmesini ve kimsenin buna müdahale etmemesini arzuhallerinde bildirmişlerdir. Bunun üzerine İstanbul'dan Kudüs kadısına bir yazı gönderilerek kapının kapatılmasının zararının olup olmadığının araştırılması istenmiştir. Gerekli araştırma yapıldıktan sonra kapının kapatılmasının kimseye zararı olmayacağı

³⁸ BOA. *Şam Ahkâm Defteri* 6, s. 171, hüküm no: 2

³⁹ BOA. *Şam Ahkâm Defteri* 7, s. 80, hüküm no: 4

⁴⁰ BOA. *Şam Ahkâm Defteri* 7, s. 91, hüküm no: 2

⁴¹ BOA. *Şam Ahkâm Defteri* 7, s. 84, hüküm no: 1

anlaşılmıştır. Daha sonra da söz konusu kapının kapatılması ve kimsenin buna müdahale etmemesi hususunda Ermeni Patriği Theodoros'a bir emir yazılmıştır⁴².

Bölgedeki idarecilerin yaptırım gücünün olmaması veya onlara güvenilmemesi ve hak sahibi olduklarını iddia eden kişilerin gönderilecek emirle işlerini garantiye alma isteğinden dolayı, bölgede meydana gelen en küçük anlaşmazlık konuları bile İstanbul'a bildirilmiştir. Bu durum Tanzimat'ın bölgede tamamen uygulanışına kadar devam etmiş, bundan sonra ise sorunlar genelde yerinde çözümlenmiştir.

Osmanlı Devleti, gayrimüslim tebaasının özellikle Müslümanlardan aldıkları borçların ödenmesi konusunda da gerekli kolaylığı sağlamış, cemaatlerin uzlaşmasına yardımcı olmuştur. Devlet, 1828 yılında Rumların manastırlarının giderlerini karşılamak için Müslümanlardan aldıkları borçlardan, %5'ten fazla faiz alınmaması için Müslümanlara uyarıda bulunmuştur⁴³. Ermeni rahiplerin manastırlarının giderleri için aldıkları borçlarını, masrafların fazlalığı sebebiyle ödeyememeleri üzerine borçlarının ertelenmesi ve Ermeni cemaatine bu konuda herhangi bir baskı yapılmaması istenmiştir⁴⁴. Bunun yanında İstanbul'da bulunan Ermeni patriği, Ermenilerin Müslümanlara olan geçmiş borçlarının on bin keseyi bulduğunu, bu miktarın bir defada ödenemeyeceği için taksitde bağlanmasını rica etmiştir. Bunun üzerine Ermenilerin Müslümanlara olan borçlarının, Aralık 1828 (1244 Cemaziye'l-âhir)'den itibaren sekiz yıla yayılması ve her yıl faizsiz olarak yedi yüz ellişer kuruş ödeme yapılması kararlaştırılmıştır. Ancak bu tarihin üzerinden iki ay geçmiş olmasına rağmen Ermeniler ödeme yapamamışlar ve ödemelerine ancak altı ay sonra başlayabileceklerini ifade etmişlerdir. Ermenilerin borçlarını ödeyebilmeleri konusunda yine kolaylık sağlanmış, aynı şartlar geçerli olmak üzere ödemelere, Ağustos 1829 tarihinden itibaren başlanmasına karar verilmiştir⁴⁵. Devletin borçları taksitlendirme hususunda gösterdiği kolaylık, sadece Ermeni cemaatine mahsus değildir. Mesela 1837 yılında da Kudüs'te bulunan Musa isimli bir Yahudi İstanbul'a bir arzuhal yollayarak, 11 kişiye toplam 250.000 kuruş borcu olduğunu, alacakların defalarca bu parayı talep ettiklerini ancak bu parayı ödeyecek gücünün olmadığını belirterek bir emir gönderilmesini istemiştir. Bu

⁴² BOA. *Şam Ahkâm Defteri* 6, s. 181, hüküm no: 1

⁴³ BOA. *Şam Ahkâm Defteri* 8, s. 16, hüküm no: 1

⁴⁴ BOA. *Şam Ahkâm Defteri* 7, s. 187, hüküm no: 1

⁴⁵ BOA. *Şam Ahkâm Defteri* 7, s. 177, hüküm no: 1

arzuhal üzerine yapılan araştırmalar sonucu, adı geçen şahsın gerçekten borcunu bir defada ödemeye gücü yetmeyeceği için takside bağlanmasına karar verilmiştir⁴⁶.

XIX yüzyılın ilk yarısında Filistin bölgesinde idarî anlamda bir karışıklık ve idarecilerin keyfi uygulamaları söz konusu ise de, bölgedeki problemlerin İstanbul'a yansması sonucunda Osmanlı Devleti gerekli hassasiyeti göstermiştir. Devlet, olay yerlerinde incelemeler yaptırarak hak sahiplerine haklarını teslim etmiştir. Bunu yaparken de Müslüman ve gayrimüslim farkı gözetmeksizin herkese eşit davranmıştır. Filistin bölgesinde farklı etnik ve dinî kökenden gelen cemaatlerin her türlü hakları, Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde olduğu gibi, hatta bölgenin kutsallık özelliği göstermesinden dolayı belki daha da fazla koruma altına alınmıştır. Şam Ahkâm Defterleri'nden verdiğimiz örneklerde görüldüğü gibi, her türlü haksızlığa uğrayan veya dilekte bulunan kimselerin şikâyet ve dilekleri, en kısa zamanda değerlendirilmekte ve çözülmektedir. Bu sadece Filistin bölgesine has bir uygulama değildir. Bu durum devletin genel düzeniyle alakalı olup, ülkenin her yerinden gelen benzeri şikâyet ve dilekler aynı titizlikle çözülmeye çalışılmıştır.

5.2.3. Hristiyan Cemaatlerin Kendi Aralarındaki İlişkiler ve Osmanlı Devleti'nin Cemaatlara Olan Tutumu

Yavuz Sultan Selim, Memlûklü hâkimiyetinden kendi hâkimiyetine geçen Kudüs'te, mezhepler arası olası bir kargaşayı önlemek için mevcut düzende bir değişiklik yapmamış, Ermeni ve Rum patriklerine ayrı ayrı ferman vererek Hz. Ömer ve Selahâddin Eyyubî zamanından beri devam eden şartların yine devam edeceğini bildirmiştir⁴⁷. Bu fermanlara göre kutsal yerlerin cemaatler arasındaki dağılımı şöyledir:

:

⁴⁶ BOA. *Şam Ahkâm Defteri* 6, s. 58, hüküm no: 1

⁴⁷ BOA. *KKD* 9, s. 60-61

Ermenilere Bırakılan Kutsal Yerler

Kamame kilisesinin⁴⁸ ortasında bulunan türbe, Kudüs'ün dışında bulunan Meryem Ana mezarı, Hz. İsa'nın doğduğu Beytü'l-Lahim mağarası, kuzey tarafındaki kapının anahtarı Kudüs'ün içinde Kamame kapısında iki şamdan ve kandiller, yaktıkları mum ve buhurlar, kapı içinin alt ve üstündeki iki pencere, içeride bulunan mabet ve kutsal yerler, su kapısı, Kamame avlusunda bulunan Mar Yuhanna Kilisesi, dışarıda Mar Yakup Kilisesi yakınındaki Habsü'l-Mesih ve diğer manastırlar, mezarlıklar, Beytü'l-Lahim mağarası yakınında bulunan odalar ve misafir evleri, bağ, bahçe ve zeytinlikler. Yine aynı fermenda Habeş, Kıptî ve Süryanilerin Ermenilere tâbi olduğu⁴⁹ belirtilmiştir.

Rumlara Bırakılan Kutsal Yerler:

Kamame civarındaki üç kilise, bu kiliselerin karşısındaki Mar Yuhanna, patriklerin oturdukları Elene Kilisesi (Kilise-i Ana), Mar Nikola, Saint Namriç, Mar Aksimon (Aktimus), Mar Mikail, Mar Yorgi, Mar Yuhanna, Mar Vasil, Mar Dimitri, Saint Meryem, diğer Yuhanna, Gürcü manastırı yanındaki kilise, Kudüs'ün dışında Mar Sion Kilisesi, Meryem Ana Mezarlığı, Hz. İsa'nın Zindanı, Cananın Evi, sahrada olan mezarlıklar ve diğer Gürcü manastırı, Mar Simon, Mar İlyas, Beytü'l-Lahim mağarası ve Kamame Kilisesi'nin güney tarafındaki kapı⁵⁰.

⁴⁸ Kamame Kilisesi, diğer kiliseler gibi düşünülmemelidir. Oldukça büyük olan kilise, birkaç katlı olup her katta küçük odalar ve zemin katta mahzenler bulunmaktadır. Kilisenin giriş kapısının sağ tarafındaki merdivenlerle yukarı çıkılan yerde, Hristiyan inancına göre Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği yer bulunmaktadır. Burası yaklaşık 6 m2'lik alanlarla cemaatler arasında bölüştürülmüştür. Bu bölümlerin her türlü bakım, onarım ve temizlik işleri, tasarrufunda olan cemaatlere aittir. Giriş kapısının sol tarafında ise içerisinde pek çok küçük odanın yer aldığı geniş ve uzun bir koridor uzanmaktadır. Bu koridorun ardından Hristiyan inancına göre Hz. İsa'nın da kabrinin bulunduğu büyük bir alana gelinir. Bu alanın üzerinde büyük bir kubbe bulunmaktadır. Bu alana büyük bir kapı ile bağlanan ve buraya göre daha küçük olan başka bir alan daha vardır. Buranın da üzeri yine bir kubbe ile örtülmüştür. Gerek büyük ve küçük kubbenin örttüğü alanlar gerekse kilise içerisinde bulunan mahzen ve odalar, cemaatlar arasında çok küçük ayrıntılara kadar bölünmüştür. Hatta iki taşın birleştirilmesinden oluşan bir merdiven basamağının yarısı Ermenilerin yarısı Rumların, diğer basamaklar ise Efrenc rahipleri olarak bilinen Katoliklerin tasarrufuna bırakılmıştır.

⁴⁹ BOA. KKD 9, s. 60-61

⁵⁰ BOA. KKD 9, s. 42, 52

Her iki cemaatin patriklerinin kendilerine ait kiliselerde rahip atama ve azillerinde, vakıf işlerinde, kendi cemaatlerinden ölen ruhbanların malları üzerindeki miras hususunda yetki sahibi oldukları da fermanlarda belirtilmiştir⁵¹.

Efrenç Rahiplerine Bırakılan Kutsal Yerler:

Efrenç rahiplerine ait bölgeler ise verilen ahitnamelerle ortaya konulmuştur. Meryem olarak bilinen yedi adet kemerin altı ve üstü, iki kurşunlu kubbe, Hz. İsa'nın kabrinin anahtarlarından biri, kabrin içindeki şamdanlar, Rum kilisesiyle sınır kabul edilen demir askı yanında bulunan küçük seki ve üzerinde Fransa kralı tarafından çok önceden konulmuş kandiller⁵².

Hristiyan cemaatler Kamame Kilisesi'ni, Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği kabul edilen yerde bulunmasından dolayı, diğer mabetlere göre daha üstün tutmuşlardır. Osmanlı Devleti de, özel bir konumda bulunan Kamame Kilisesi'nin kuzey tarafındaki kapısını Ermenilerin, güney tarafındaki kapısını Rumların ve büyük kapı tarafını Frenklerin tasarrufuna vermiştir. Her cemaat kendilerine tahsis edilen yerlerin temizlik, bakım ve tamir işlerini de üstlenmişlerdir⁵³. Fakat çoğu zaman rekabete girişmişler, gerek yaptıkları ayin sırasında, gerekse temizlik, bakım ve tamir işlerinde birbirlerine müdahale etmişler, hatta ziyaretgâhlara saldırmışlardır.

Osmanlı Devleti, 1719 (1131) tarihinde çıkardığı bir fermanla Kamame Kilisesi'nin büyük kubbесinin tamirinin Rumlara ait olduğunu belirterek, bu tamir esnasında küçük kubbeye zarar verilirse buranın da Rumlar tarafından tamir edilmesini uygun görmüş ve bunun için Rumlara ruhsat vermiştir. Bu durumu hazmedemeyen Efrenç rahipleri kendilerine ait kemerlerin üstünden, kemerlerin altında ziyaretgâhları bulunan Rumlara taş, ağaç ve barut atmak suretiyle eziyet etmişlerdir. Ayrıca Beytü'l-Lahim'de bulunan büyük kilise Rumlara ait olması gerekirken, bir hile ile Efrenç rahipleri ele geçirmişler burayı ziyarete gelen Rumları içeri almayarak sürekli iki üç saat dışarıda bekletmişlerdir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti tarafından yeniden bir anahtar yapılarak Rumlara verilmiştir. Daha sonra, Meryem Ana kabrinin tasarrufu konusunda da Efrenç rahipleriyle Rumlar arasında anlaşmazlıklar olmuştur. Bu durum karşısında

⁵¹ BOA. KKD 9, s. 61

⁵² BOA. KKD 9, s. 42

⁵³ BOA. KKD 9, s. 42, 52, 60

Osmanlı Devleti 1517 (923), 1526–1527 (933) ve 1656–1657 (1067) tarihlerindeki fermanları esas alarak 1791 (1206) tarihinde yeniden bir ferman çıkarmıştır. Bu fermanla Efreñç rahiplerini uyarmış ve her iki cemaate de kendilerine ait yerlerde ayin yapmalarını ve birbirlerine müdahale etmemelerini bildirmiştir⁵⁴.

1809 (1224) tarihinde ise Kamame Kilisesi'nin tamiri konusunda Ermenilerle Rumlar arasında anlaşmazlık çıkmıştır. Kamame Kilisesi'nin Ermeni kilisesi tarafından başlayan yangın dolayısıyla gümüş kandiller ve diğer kilise aletleri, Kamame ortasındaki kurşunlu kubbe, Hz. İsa'nın kabri olarak bilinen türbenin dış kapısı yanmış ve ateşin şiddetiyle bazı mahaller de yıkılmıştır. Bunun üzerine Ermeniler, durumu İstanbul'a bildirmiş, kilisenin eskisi gibi tamiri için ruhsat istemişlerdir. Fakat Rumlar ellerindeki beratlarla dayanarak kilisenin tamirinin kendilerine ait olduğunu bildirmişlerdir. Kamame Kilisesi hususunda Rumlar ve Ermeniler arasında büyük tartışmalar bulunduğundan konu mahkemeye havale edilmiş ve konunun takibi için bir heyet oluşturulmuştur. Heyetin raporuna göre, hiçbir şekilde yükseltme ve genişletme yapılmaması koşuluyla tamir işinin Rumlara verilmesi ancak, Ermenilerin eskiden olduğu gibi bütün ziyaretlerini yapmalarına fırsat verilmesi ve zorluk çıkarılmaması hususunda Rumlardan taahhütname alınması kararlaştırılmıştır⁵⁵.

Kilisede çıkan yangın sırasında küçük idofonun⁵⁶ yanmış olması, Efreñç rahiplerini büyük argonu⁵⁷ Kamame'ye koyma konusunda yeniden hareketlendirmiştir. Daha önce Avrupa'dan getirdikleri büyük argonu Kamame Kilisesi'ne koydurmak istemişler, fakat sesinin çok yüksek ve kötü olmasından dolayı diğer cemaatler tarafından bu istekleri kabul edilmemiştir. Küçük idofonun yanmış olmasını fırsat bilen Efreñç rahipleri isteklerini tekrarlamışlar ve 150 kadar boru çıkarılması koşuluyla, Kamame Kilisesi'ne argonun yerleştirilmesi hususunda Rumları razı etmişlerdir. Bir süre sonra Efreñç rahiplerinin adı geçen argona 47 boru ekleyerek sesini yükseltmeleri ve Hz. İsa kabri olarak bilinen yerin kapısındaki küçük resmi çıkarıp, büyüğünü asmaları, Rumların Efreñç rahiplerinden şikâyetçi olmasına sebep olmuştur. Hükümet tarafından kurulan mahkemede argonun ve resmin eskisi gibi olması konusunda taraflar uyarılmıştır. Fakat kurallara uyulmamasından dolayı mübaşir, Kudüs kadısı ve

⁵⁴ BOA. KKD 9, s. 35

⁵⁵ BOA. KKD 9, s. 58

⁵⁶ Ayin sırasında kullanılan küçük musiki takımı.

⁵⁷ Ayin sırasında kullanılan büyük musiki takımı.

mütesellim tarafından tayin edilen memurlar Kamame Kilisesi'ne gönderilmiş, bu görevliler resmi eskisi ile değiştirmiş ve ilave edilen 47 boru da argondan çıkarılmıştır⁵⁸.

Efrenç rahipleri ve Rumlar arasında Kamame Kilisesi dışında da çekişmeler olmuştur. 1819–1820 (1235) tarihinde Saharu'n-Nasara adlı köyün yakınında bulunan kilise, daha önce Rumların tasarrufundayken sahte bir hüccet ile Efrenç rahipleri zorla ele geçirmişlerdir. Anlaşmazlık üzerine taraflar mahkemeye çağrılmış, bu bölgede oturan Müslümanların ve konuyu bilen kişilerin şahitlikleri Rumlar lehine olmuştur. Ayrıca mahkeme ve Kudüs mütesellimi tarafından güvenilir kişiler tayin edilerek kilisede keşif yapılması istenmiştir. Hem şahitlerin söyledikleri hem de keşif sonucuna göre Efrenç rahiplerinin iddia ve itirazlarının yersiz olduğu, Rumlara verilen emirlerin içeriğinde de buranın Rumlara ait olduğu tespit edilmiştir⁵⁹.

Ermeniler ile Rumları karşı karşıya getiren en önemli anlaşmazlık sebebi ise Habeş, Kıptî ve Süryani cemaatlerinin tabiiyeti meselesidir. Kudüs'ün Osmanlı hâkimiyetine girmesinden sonra Yavuz Sultan Selim tarafından Ermenilere verilen fermanla, bu cemaatlerin Ermenilere tâbi olduğu belirtilmiştir⁶⁰. Ancak Habeş kilisesi zaman zaman Rumlara bağlanmıştır. Rumlar bu konuyu ilk kez 1665 yılında gündeme getirmişler ve Ermenilere ait kiliselere müdahale etmeye başlamışlardır. Rumların bu girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır⁶¹. Daha sonraki yıllarda Sultan IV. Mehmed döneminde Rumlar, Ermenilerin Sultan Ahmed zamanında kanunsuz olarak hüccet ele geçirerek Habeş cemaatinin kendilerine ait olduğunu söyledikleri iddiasıyla Ermenileri İstanbul'a şikâyet etmişlerdir. Sultan IV. Mehmed, ahidnamelere göre gereğinin yapılmasını emretmiştir. Yapılan incelemede Habeş, Gürcü, Süryani ve Kıptîlerin Rum patrikliğine tâbi olduğu, Ermenilerin müdahale etmemesi konusunda karar verilmiş ve bu hususta ferman çıkarılmıştır⁶². Yavuz Sultan Selim'in Ermenilere verdiği ferman göz önüne alınırsa bu kararın tartışmalı olduğu ve kutsal yerlerdeki anlaşmazlığın çıkmaza sokulduğu görülmektedir. Gerçi yaklaşık 150 yıl sonra 1850 tarihli fermanla Habeş ve

⁵⁸ BOA. KKD 9, s. 83–85, 88

⁵⁹ BOA. KKD 9, s. 87

⁶⁰ BOA. KKD 9, s. 60–61

⁶¹ Y. Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, s.20

⁶² BOA. KKD., s.36-37

Kıptî kiliselerinin Ermeni patrikliğine bağlı olduğu açıkça belirtilmiştir⁶³. Fakat bu da problemi çözmeye yetmemiştir.

Cemaatler arasındaki ilişkilerde dikkat çekici bir nokta Ermeniler ile Efreñç rahiplerinin birbirlerine müdahale etmemeleri, her iki tarafında Rumlar ile anlaşmazlığa düşmesidir. Bir diğer nokta ise kutsal yerlerin bakım ve onarım işinde, Osmanlı Devleti'nin Rumlara öncelik tanınmasıdır. Bu durum, belgelere açıkça yansımaktadır. Yavuz ve Kanunî dönemlerinde böyle bir imtiyazlı cemaat yok iken, özellikle XVII. yüzyılın sonlarından itibaren hükümetin Rumlara öncelik verdiği görülmektedir. Bilindiği gibi, Fransa XVII. yüzyılın ortalarında kendisini Katolikliğin hamisi ilan etmiş ve Katolik olan Efreñç cemaatine sahip çıkmıştır. Öte yandan Rusya, İngiltere ve diğer Avrupa devletleri de Rumlara sahip çıkmışlardır. Hiçbir Avrupa devletinin Ermenilere sahip çıkmaması ilginçtir. Dolayısıyla hükümetin XVII. yüzyılın sonlarından itibaren Rumları birinci derecede görmesinde, Avrupa devletlerinin baskısının etkili olduğunu düşünüyoruz.

Osmanlı Devleti, gerek Katoliklere gerekse Ortodokslara çeşitli zamanlarda o kadar çok yetki ve ayrıcalık tanımıştır ki, kutsal yerler anlaşmazlığı patlak verdiğinde, kimin, ne kadar, ne nitelikte yetki ve ayrıcalığa sahip bulunduğunu hemen tespit etmek mümkün olmamıştır. Kutsal yerler sorunundan çıkan küçük bir anlaşmazlık, giderek büyümüş ve Kırım Savaşı gibi bir Avrupa savaşına dönüşmüştür⁶⁴.

Osmanlı Devleti'nin tebaası konumundaki Rumlar ve Ermenilerin can ve mal güvenliği, devlete cizye ödemeleri koşuluyla güvence altına alınmıştır⁶⁵. Bu cemaatler, mabetlerindeki ibadetlerini, eğitimlerini, hastaneler, yoksullar ve yaşlılar için bakım evleri kurmak suretiyle sosyal güvenliklerini, aralarındaki ihtilaflarda adaletin dağıtılması işlemlerini dini liderlerin öncülüğünde kendi içlerinde halletmişlerdir⁶⁶. Osmanlı Devleti tarafından tanınan bu imtiyazlar her saltanat değişikliğinde, cemaatlere

⁶³ Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, s.24

⁶⁴ 1843 yılında Hz. İsa'nın doğduğu yer olan Beytü'l-Lahim'de asılı olan ve üzerinde bir takım Latince yazılar bulunan gümüş bir yıldız birdenbire ortadan kaybolmuştur. Ortodokslar bu yıldızın çalınmasını Katoliklere yüklemişlerdir. Osmanlı hükümeti yeni bir gümüş yıldız yaptırıp koymayı teklif etmişse de bunu hem Katolikler hem de Ortodokslar kabul etmemişlerdir. Katoliklerle Ortodokslar arasındaki bu yıldız anlaşmazlığı böylece sürüp gitmiştir. 1848 yılından sonra Louis Napolyon'un, Fransa Cumhurbaşkanı olur olmaz kurcalamaya başladığı ilk sorun, bu yıldız hikâyesidir. Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 231

⁶⁵ BOA. KKD 9, s. 85

⁶⁶ T. Tankut Soykan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler*, İstanbul, 2000, s. 5

verilen beratlarla yenilenmiştir⁶⁷. Devlet, gayrimüslim tebaasının ezilmesine ve baskı görmesine hiçbir zaman müsaade etmemiş, fakat zaman zaman yerel yöneticilerin uygunsuz davranışları olmuş, durumdan haberdar olur olmaz da gerekli uyarıları yapmıştır.

Osmanlı Devleti, sınırları içindeki cemaatlere adil bir şekilde davranmıştır. Cemaatlerin birbirleriyle ve yerel idarecilerle olan anlaşmazlıklarında bir hakem rolü üstlenerek, huzurun sağlanması için gayret gösterilmiştir. Bildirilen her şikâyet dikkate alınarak ya yerinde murafaa (halka açık mahkeme) yapılmış ya da daha büyük anlaşmazlık konularında, durumun İstanbul'a bildirilmesiyle gerekli emirler çıkarılmıştır. Anlaşmazlıkların sebebini tespit etmek ve çözüm bulmak için heyetler oluşturulmuş ve olay yerinde incelemeler yaptırılmıştır.

Devletin cemaatlere getirdiği kısıtlama ise, yeni ibadethanelerin yaptırılması konusundadır. Osmanlı hukukunda, bir yer barış yoluyla fethedilmişse, oradaki kilise ve benzeri ibadethaneler oldukları gibi bırakılmakla birlikte, yenisinin inşa edilmesi yasaklanmıştır. Ancak fetihten önce var olan ibadethanelerin tamirine izin verilmiştir. Gayrimüslimler, ibadethaneleri tamamen yıkıldığında, yandığında veya herhangi bir şekilde tamire muhtaç hale geldiğinde, yeniden yapabilme ya da onarma hakkına sahip olmakla beraber, Osmanlı hukukunda bunun için önceden padişah'tan izin almaları gerekmektedir. Osmanlı padişahları çeşitli zamanlarda verdikleri fermanlarla gayrimüslimlerin ibadethanelerini tamir etmelerine izin vermişlerdir. Ancak bir keşif yaptırılarak tamirin gerekli olup olmadığı araştırılmaktaydı. Tamir bittikten sonra da ibadethanelerinin aynen eskiden olduğu şekilde tamir edilip, herhangi bir ilave yapılp yapılmadığı ikinci bir keşifle tespit edilmekteydi⁶⁸. Zira yapılan tamirlerin aslına uygun olması hususunda çok titiz davranılırdı.

Cemaatlere hamilik eden Fransa ve Rusya, 19. yüzyılın ortalarından itibaren, kutsal topraklarda nüfuzlarını güçlendirmek amacıyla onarıma muhtaç olan yerlerin tamirini üstlenmek istemişlerdir. Kamame Kilisesi'nin harap olmuş olan büyük kubbesinin tamiri için her iki devlet tarafından, 5 Eylül 1862 tarihinde tanzim edilen

⁶⁷ BOA. KKD 9, s. 44, 49

⁶⁸ Soykan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler*, s. 147-149

mazbata gereğince Kudüs'e iki mimar gönderilmiştir⁶⁹. Osmanlı Devleti, tamir sırasında ortaya çıkacak mahzurları gidermek için yapılacak masrafın sadece Fransa ve Rusya tarafından değil, üç hisseye bölünerek bir hissesinin kendilerine ait olması gerektiğini bildirmiştir. Her iki devletin varmış oldukları ortak kararda kubbenin eskisi gibi tamirinin mümkün olmadığı belirtilince 30 Ağustos 1870 tarihinde binanın tamir işinden vazgeçilmiştir⁷⁰.

İbadethanelerin tamir ve bakım işlerinde bu kadar hassas davranan Osmanlı Devleti, diğer binaların inşasında gerekli yardımı da göstermiştir. Efrenc rahipleri tarafından 1868–1869 (1285) tarihinde bir eczane ve okul yapımı için padişaktan izin istenmiş, padişahın Suriye valisi ve Kudüs kadısına gönderdiği emirde, izinin verildiği, Efrenc rahiplerinin eczane ve okul yapımı süresince hiç kimseye bir akçe dahi vermemeleri ve diğer cemaatlerin hiçbir şekilde müdahale etmemeleri bildirilmiştir⁷¹.

Yine Protestan cemaatinin Cebel-i Batin adlı yerin bir dönümünde hastane yapımı için izin istemeleri üzerine, belirtilen boyutları aşmamak koşuluyla hastanenin yapımına izin verildiği, ancak hastaların Protestan mezhebine girmeleri hususunda teşvik ve baskı meydana gelmemesine dikkat edilmesi konusunda 1886–87 (1304) tarihinde Kudüs mutasarrıfına emir gönderilmiştir⁷². Bu emirde, hastaların Protestan mezhebine girmeleri konusunda hiçbir baskı yapılmamasına dikkat çekilmesi hususu önemlidir. Bu, Protestanların halkın zaafını istismar ederek mezhep değiştirmeye zorladıklarını ortaya koymaktadır ki, bu husus misyonerlik tarihinde daima başvuru bir usul olmuştur.

Bilindiği gibi XIX. yüzyılın başlarından itibaren nüfuz güçlendirme yarışına Protestanlar da katılmış ve 1820'lerden sonra Kudüs'e Protestan misyonerler gönderilmeye başlanmıştır. Yüzyılın sonlarında sağlık ve eğitim kurumları sayesinde seslerini duyurmayı başaramışlardır.

Osmanlı Devleti'nin yönetimindeki Kudüs'te, mevcut cemaatlerin her birinin, kendi dinî ve cemaat hukukunu kurdukları ve merkezi hükümetin de bütün cemaatleri

⁶⁹BOA. *KKD* 9, s. 144

⁷⁰BOA. *KKD* 9, s. 145–146

⁷¹BOA. *KKD* 9, s. 143

⁷²BOA. *KKD* 9, s. 150–151

himaye eden bir tavır içinde olduğu gör÷lmektedir. Cemaatlerin hepsine eşit mesafede olmayı başaran Osmanlı yönetimi, bu cemaatlerin dini taassuplarına kapılarak, birbirlerine karşı uyguladıkları baskı ve şiddete fırsat vermemiş, adil davranarak barışı sağlamaya çalışmıştır. Bir diğer değişle, bu cemaatlerin bugüne kadar varlıklarını sürdürmelerine uzun tarihi süreçte vesile olmuştur.

SONUÇ

Ortadoğu bölgesi, eskiden olduğu gibi günümüzde de önemini kaybetmemiş olmasından dolayı buranın, Osmanlı Devleti dönemindeki idarî, sosyal ve ekonomik yapısının bilinmesi, bölge ve günümüz tarihçiliği için önem arz etmektedir. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nin son dönemi olan XIX. yüzyılda, Ortadoğu'daki idare tarzı ve sosyo-ekonomik yapı, Filistin ölçeğinde ele alınıp incelenmeye çalışılmıştır.

Ancak hemen belirtmek gerekir ki, aslında Osmanlı Devleti'nin idarî taksimatı içerisinde, "Filistin" adında idarî bir birim bulunmamaktadır. Bu isim, Batılı devletlerin antik isimleri yeniden canlandırarak, bu yerlerin asıl sahiplerinin kendilerinin olduğunu ispat etmek düşüncesiyle kullanmaya başladıkları bir terimdir. Tıpkı Suriye, Kapadokya ve Kilikya gibi. Filistin olarak adlandırılan bölge, Osmanlı Devleti'nin Bilad-ı Şam bölgesi içerisinde yer alan Kudüs, Nablus ve Akka sancaklarıdır.

Filistin bölgesi, üç semavi din için de önem arz etmektedir. Ancak bu önemi, zaman zaman bölgeye külfet olarak geri dönmüştür. Zira üç dinin temsilcileri de bu bölgenin hâkim gücü olabilmek için tarihte hep mücadele vermişlerdir. Günümüzde de veriyorlar ve gelecekte de vereceklerdir. Bölge için ilk mücadele, Yahudilerle Hristiyanlar arasında olmuştur. İslamiyet'in bölgede tesisinden sonra Müslümanlarla Hristiyanların mücadelesine dönüşmüş ve Yahudiler Müslümanların yanında yer almışlardır. XX. yüzyılın başlarından itibaren başlayan Müslümanlarla Yahudiler arasında mücadele ise hala devam etmektedir. Aslında bu durum Hristiyan dünyasının bölgedeki ihtiraslarının bir sonucu olup, bölgenin hassas yapılarıyla oynayarak hedeflerine ulaşma isteğinden kaynaklanmaktadır. Ancak bölgede merkezî, güçlü bir siyasî yapı olduğu zaman bu isteklerine ulaşmaları çok zor olmuş, parçalanmış siyasî yapılar onların çıkarlarına çok daha iyi hizmet etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu dönemlerde Hristiyan devletler, bölge üzerinde herhangi bir hak talep etmemişlerdir. Çünkü bölgede merkezi bir otorite mevcuttur. Ancak devletin idaresinde meydana gelen bozulmalar, bölgeye de yansımıştır. XVII. yüzyıldan itibaren Lübnan emirlerinin idaresinde kalan bölgeye Osmanlı Devleti merkezileşme çabalarıyla birlikte merkezden valiler atanmaya başlamıştır. Fakat atanan valilerin bölgedeki siyasî yükselişleri, merkezileşme

abalarının uzun vadede başarısız olduğunu göstermiştir. Merkezi otoritenin bölgedeki eksikliği, burada bulunan aşiret reislerinin ve köy şeyhlerinin bölge idaresini ele geçirmelerine sebep olmuştur. Merkezi idareden yoksun olan bölgeyle, gerek dinî gerekse stratejik öneminden dolayı Batılı devletler daha yakından ilgilenmeye başlamışlardır. Ancak doğrudan müdahale etmek yerine devlet içerisinde var olan g leri kullanmışlardır. Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın Osmanlı Devleti’ne karşı isyanının Batılı devletler tarafından desteklenmesinin altında da aslında bu sebep yatmaktadır. Osmanlı Devleti’nin Tanzimat’la birlikte devleti yeniden yapılandırarak merkezi otoriteyi güçlendirmesi, Batılı devletlerin bölge üzerindeki oyunlarının bir süreliğine de olsa ertelenmesine sebep olmuştur.

Tanzimat’la birlikte Filistin bölgesindeki yerel otoritelerin g lerinin kontrol altına alınması, halk tarafından memnuniyetle karşılanırken bedevi aşiret reislerinin ve köy şeyhlerinin tepkilerine sebep olmuştur. Ancak buna rağmen Tanzimat’ın Filistin bölgesinde uygulanışı sırasında Osmanlı Devleti’nin diğer bölgelerinde olduğu gibi büyük bir karışıklık ve isyan görülmemiştir.      Kavalalı İbrahim Paşa, bölgeyi idare ettiği sekiz yıl boyunca yerel g leri idaresi altına almak için büyük çaba göstermiş ve kısmen de bunu başarmıştır. Osmanlı Devleti de Tanzimat uygulamalarını, Kavalalı İbrahim Paşa’dan aldığı zemin üzerine inşa etmiştir. Tanzimat uygulamalarına 1853–1856 Kırım Savaşı nedeniyle ara verilmiş, savaştan sonra ise yenileşme alışmaları Batılı devletlerin kontrolü altında yapılmaya başlanmıştır.

Filistin bölgesi ilk olarak “Kutsal Yerler Meselesi” sebebiyle uluslararası platforma taşınmıştır. Kırım Savaşı’nın bitiminde ilan edilen Islahat Fermanı’yla birlikte ise Batılı devletlerin bölge üzerindeki etkin g leri artmıştır. Islahat Fermanı’ndan sonra Filistin bölgesinde idarî, beled , yargı, vergi, eğitim, ulaşım ve haberleşme alanlarında birçok değişiklikler meydana gelmiştir. Osmanlı Devleti, Batılı devletlerin bölge üzerindeki ilgileri sebebiyle Filistin bölgesinin idarî yapısında sürekli değişiklik yapmış, bölgeyi bir bütün olarak idare etmekten kaçınmıştır. Özellikle XIX. yüzyılın son çeyreğinde gerek Batılı devletlerin müdahaleleri, gerekse 1882 yılından sonra başlayan sistemli Yahudi göçü nedeniyle Kudüs Sancağı’nı, Mutasarrıflık olarak doğrudan İstanbul’a bağlamıştır.

XIX. yüzyılda Filistin bölgesinin tarihini etkileyen ve sonuçları itibarıyla de daha sonraki dönemde Ortadoğu bölgesinin şekillenmesine neden olan olay, hiç şüphesiz ki bölgeye başlayan Yahudi göçüdür. Batılı devletler, kendi ülkelerinde barındırmak istemedikleri Yahudileri, ülkelerinden çıkararak hem iç siyasetlerini düzene sokmak, hem de Yahudileri himayeleri altına alıp Filistin bölgesine yerleşmelerine destek vererek Ortadoğu bölgesinde bir üs kazanmak istemişlerdir. Bunu XIX. yüzyılın sonuna kadar tam anlamıyla başaramamışlardır. Çünkü özellikle II. Abdülhamid, bölge üzerinde oynanan oyunların farkına varmış ve Yahudi göçünün engellenebilmesi için bir takım tedbirler aldırılmıştır. Ancak hem Yahudilerin hamiliğini yapan devletlerin müdahaleleri, hem de bölge halkının millî bilincinin olmaması sebebiyle göçün engellenmesi için alınan tedbirlerde büyük bir başarı sağlanamamıştır. Buna rağmen Batılı kaynaklarda iddia edildiği gibi Yahudi nüfusu XX. yüzyılın başlarına kadar hiçbir zaman Müslüman nüfustan fazla olmamış ve Müslüman nüfusun oranı %85'in altına düşmemiştir.

Filistin bölgesini, Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinden ayıran bir diğer husus ise Osmanlı Devleti'nin Filistin bölgesinin de içinde bulunduğu Ortadoğu'nun geleneksel idare tarzına fazla müdahale etmemesi, vakıf ve toprak hukukunu kabul etmesidir. Osmanlı Devleti özellikle pek çok dil, din ve etnik unsurdan meydana gelen bölgenin mevcut yapısına çok fazla dokunmamıştır. Osmanlı idare tarzı içerisinde bütün unsurlar iktisadî ve sosyal varlıklarını muhafaza etmişlerdir.

Filistin bölgesi, tarihi süreç içerisinde en huzurlu ve rahat dönemini, Osmanlı hâkimiyeti altında geçirmiştir. Muhakkak ki eksiklikler vardır. Ancak ölçü önemlidir. Osmanlı Devleti gibi merkezî bir devlet içerisinde çıkan aksaklıklar büyük yıkıntılara sebep vermeden düzeltilebilirken güçlü otoritelerin olmadığı devletlerde küçük aksaklıklar büyük yıkıntıları beraberinde getirmiştir. İncelediğimiz dönemde merkezî idarenin zayıf olduğu dönemlerde bir takım huzursuzluklar yaşanmışsa da bugünkü gibi derin yaralar açılmamıştır. Buraya kadar verilen tarihî zeminden de anlaşılacağı üzere Filistin bölgesinde, belki daha genel olarak Ortadoğu'da benzer gelişmelerin devam edeceği söylenebilir.

BİBLİYOGRAFYA

1. ARŞİV KAYNAKLARI

1. 1. Bâb-ı Ali Belgeleri

- *Sadaret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ* (A. MKT. MVL.)

112/74, (24/Ca/1276) 74/36, (30/Za/1271) 82/26, (03/S/1273) 82/50, (15/S/1273)

- *Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devâir* (A. MKT. NZD.)

207/74, (06/Ca/1273) 426/17, (22/Z/1278)

- *Sadaret Müteferrik* (A. M.)

16/18 (27/Ş/1273)

- *Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayet* (A. MKT. UM.)

149/7, (07/Ra/1270) 221/40, (08/Ca/1272) 516/10, (09/Ca/1278)

- *Sadaret Âmedî Kalemi* (A. AMD.)

47/39, (14/L/1269) 54/88, (21/L/1271)

- *Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi* (A. MKT. MHM.)

406/34, (06/M/1285) 429/40, (23/Ş/1285) 443/82, (14/L/1289) 40/53, (02/S/1268)

394/24, (12/B/1284) 395/92, (13/Ş/1284) 456/54, (13/R/1290) 757/103, (01/Ca/1272)

1. 2. Hariciye Nezareti Evrakı

- *Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi* (HR. MKT.)

59/27, (23/B/1269)

1. 3. İradeler Tasnifi

- *İrade Dâhiliye (İ. DH.)*

253/15547, (05/Ş/1268); 597/41579, (16/Ca/1286); 67619, (15/M/1299); 999/78763, (05/L/1303); 18, (10/N/1317)

- *İrade Hariciye (İ. HR)*

100/4895, (17/L/1269); 121/6015, (21/N/1271)

- *İrade Meclis-i Mahsus (İ. MM.)*

4472, (10/L/1306);

- *İrade Meclis-i Vâlâ (İ. MVL.)*

23334, (17/C/1281); 523/23511, (20/B/1281)

- *İrade Şura-yı Devlet (İ. ŞD.)*

458, (10/R/1285)

1. 4. Yıldız Tasnifi

- *Yıldız Sadaret Hususî Maruzat Evrakı (Y. A. HUS.)*

166/104, (19/Ra/1298); 169/69, (19/Ra/1299)

- *Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı (Y. A. RES.)*

74/37, (1312)

- *Yıldız Esas Evrakı (Y. EE.)*

12/18, (29/Z/1298); 5/13, (30/L/1307)

- *Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat (Y. PRK. ASK.)*

60/66, (23/Ş/1307)

- Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Journaller (Y. PRK. AZJ.)

16/74, (11/N/1307); 18/72, (30/B/1308); 27/39, (02/S/1311)

- Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı (Y. PRK. AZN.)

16/18, (13/N/1309)

- Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti (Y. PRK. BŞK.)

22/89, (29/Z/1308); 24/27, (20/R/1309); 6/77, (04/Z/1299)

- Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik (Y. PRK. EŞA.)

31/42, (26/R/1316); 35/23, (28/Za/1317)

- Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. HR.)

1/13, (24/Za/1293); 4/75, (22/L/1296); 25/50, (02/Z/1315)

- Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y. PRK. TKM.)

13/60, (04/Ra/1306); 14/1, (02/R/1306); 41/5, (16/R/1316); 5/74, (25/R/1300)

- Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı (Y. PRK. UM.)

23/66, (25/Ca/1309); 24/42, (18/N/1309); 41/17, (08/L/1315); 9/102, (07/Za/1317)

- Yıldız Perakende Evrakı Zaptiye Nezareti Maruzatı Analitik Envanteri (Y. PRK. ZB.)

17/39, (21/L/1313); 24/20, (17/N/1317)

- Yıldız Perakende Evrakı Posta ve Telgraf Nezareti Maruzatı (Y. PRK. PT.)

10/91, (18/B/1314)

1. 5. *Kamame Kilise Defteri (KKD.)*, No: 9

1. 6. *Şam Ahkâm Defteri*, No: 6, 7, 8

1. 7. *312 Numaralı Safed Evkaf Emlak Tahrir Defteri*

2. SALNAMELER

Beyrut Vilayeti Salnamesi, 1310 (1892–1893)

Beyrut Vilayeti Salnamesi, 1311 (1893–1894)

Beyrut Vilayeti Salnamesi, 1318 (1900–1901)

Beyrut Vilayeti Salnamesi, 1322 (1904–1905)

Maârif Salnamesi, 1316 (1898–1899)

Maârif Salnamesi, 1317 (1899–1900)

Maârif Salnamesi, 1319 (1901–1902)

Maârif Salnamesi, 1321 (1903–1904)

Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1266 (1848–1849)

Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1272 (1856)

Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1278 (1860–1861)

Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1281 (1863–1864)

Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1283 (1865–1866)

Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1307 (1889–1890)

Suriye Vilayeti Salnamesi, 1285 (1867–1868)

Suriye Vilayeti Salnamesi, 1288 (1871–1872)

Suriye Vilayeti Salnamesi, 1291 (1873–1874)

Suriye Vilayeti Salnamesi, 1296 (1878–1879)

Suriye Vilayeti Salnamesi, 1300 (1882–1883)

Suriye Vilayeti Salnamesi, 1301 (1883–1884)

Suriye Vilayeti Salnamesi, 1302 (1884–1885)

Suriye Vilayeti Salnamesi, 1303 (1885–1886)

3. İSTATİSTİKLER

Memalik-i Osmaniye'nin Nüfus Muharrerinin İcmali, 1299/1310, İÜKTY, No:4807

Memalik-i Mahsusa-i Şahanede Mevcud Nüfus-ı Umumiye'nin Miktarı, 1310, İÜKTY, No: 9075

Nezaret-i Umur-ı Ticaret ve Nafia İstatistik Umum İdaresi, Devlet Âliye Osmaniye'nin Binüçyüzonüç Senesine Mahsus İstatistik Umumisi, 1315, İÜKTY, No:9184

4. KUTSAL KİTAPLAR

Kitab-ı Mukaddes, (İbranî, Kildanî ve Yunanî dillerinden tercüme), İstanbul, 1997

Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meâli, (Elmalılı Hamdi Yazır), Tasdik No: 500, İstanbul, 1995

5. TETKİK ESERLER:

ABİR, Mordechai, "Local Leadership and Early Reform in Palestine", *Studies on Palestine During the Ottoman Times*, (Ed. Moshe Ma'oz), Jerusalem, 1975, s. 284–311

Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. 1, Dersaadet, 1309

Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, c. III, İstanbul, 1999

AKBAL, Fazıla, “1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat ve Nüfus”, *Belleten*, c.XV, Ekim 1951, s. 617–628

AKGÜNDÜZ, Ahmet, “II. Abdulhamid’in Yahudilerin Filistin’e Yerleşmesini Yasaklayan Bir İradesi”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi.*, S.3, İstanbul, Mart-1987

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 7 İstanbul, 1994

AKSIN, Ahmet, *19. Yüzyılda Harput*, Elazığ, 1999

AKŞİT, Oktay, *Roma İmparatorluğu Tarihi*, İstanbul, 1985

ALTUNDAĞ, Şinasi, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831–1841*, I. Kısım, 2. Baskı, Ankara, 1988

ANDERSON, Matthew Smith, *Doğu Sorunu 1774–1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, (Çev. İdil Eser), İstanbul, 2001

ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1789–1914*, Ankara, 1999, 2. Baskı

ARMAOĞLU, Fahir, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948–1988)*, Ankara, 1989

ATALAR, Münir, *Osmanlı Devleti’nde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları*, Ankara, 1991

ATILHAN, Cevat Rifat, *İslâmı Saran Tehlike ve Siyonizm*, İstanbul, (Tarihsiz)

AVCI, Casim, *İslam Bizans İlişkileri*, İstanbul, 2003

AVCI, Yasemin, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs 1890–1914*, Ankara, 2004

AVZ, Abdulaziz Muhammed, “Filistin fi Evahirü’l Ahdi’l Osmanî”, *Mecelletu Külliyyeti’l-A’dab bi-Camiati’l Riyad*, c.IV, Riyad, 1975–1976, s. 27–42

AYIN, Faruk AYIN, *Osmanlı Devleti’nde Tanzimat’tan Sonra Askeralma Kanunları*, Ankara, 1994.

BAKHÎT, Adnan, Nawfan Roca al-Hanond, The Mufasssal Defter of Marj Banî Amir its Dependents Eustrusted to Amir Tarabay, 945 A.H./ 1538 A.D., Publications of University of Jordan, Amman-Jordan, 1989

BAKIR, Abdulhalik, Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda, Ankara, 2005

BARKAN Ömer Lütfi, “Türk-İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu’nda Aldığı Şekiller Malikâne-divanî Sistemi”, *Türkiye’de Toprak Meselesi Toplu Eserler I*, İstanbul, 1980, s.

BARKAN, Ömer Lûtfi, “Osmanlı İmparatorluğu “Bütçe”lerine Dair Notlar” *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 15, No. 1–4, İstanbul, Ekim 1953-Temmuz 1954, s.238–250

BARKAN, Ömer Lütfi, “Çiftlik”, *İA.*, c III, MEB., Eskişehir, 1997, s.392-397

BARKAN, Ömer Lütfi, “Öşür”, *İA.* c.IX, MEB., Eskişehir, 1997, s. 482-488

BARKAN, Ömer Lütfi, “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. II, S. I, İstanbul, 1940, s. 20–59

BAYKARA, Tuncer, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu’nun İdarî Taksimatı*, Ankara, 1988

BEN-ARİEH, Yehoshua, *Jerusalem in the 19th Century the Old City*, Jerusalem, 1984

BİHLMEYER, K. – TUCHLE, H., *I ve IV. Yüzyıllarda Hristiyanlık* (Çev. Antun Göral), İstanbul, 1972

BUHL, F., “Kudüs” , *İslam Ansiklopedisi*, c. VI, MEB, İstanbul, 1977, s. 932–964

BUZPINAR, Tufan, “II. Abdulhamid Döneminin İlk Yıllarında Filistin’de Yahudi İskanı Girişimleri (1879–1882)”, *Türkiye Günlüğü*, S. 30, (Eylül-Ekim 1994), s. 58–65

CHALLAYA, Felicien, *Dinler Tarihi*, (Çev. Samih Tiryakioğlu), İstanbul, 1960

CHATEAUBRIAND, *Paris İstanbul Kudüs Bir Seyyahın Günlüğü*, İstanbul, 2004

CİN, Halil, “Filistin Topraklarının Osmanlı Dönemindeki Hukukî Statüsü ve Yahudilere Karşı Alınan Tedbirler” *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. II/2, [Prof. Dr. Coşkun ÜÇÖK’a Armağan], Ocak-Haziran 1989, Konya, s. 17–64

COHEN, Ammon, *Osmanlı Kudüs’ünde Loncalar*, (Çev. Nurettin Elhüseyni), İstanbul, 2001

COHEN, Amnon, *Palestine in the 18th Century*, Jerusalem, 1973

ÇADIRCI, Musa, “Posta Teşkilatı Kurulmadan Önce Osmanlı İmparatorluğunda Menzilhane ve Kirabaşılık”, *VIII. Türk Tarih Kongresi*, c. II, Ankara, 1981, s. 1359–1365

ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara, 1997

ÇAKAR, Enver, “Kanuni Sultan Süleyman Kanun-nâmesine Göre 1522 Yılında Osmanlı İmparatorluğu’nun İdarî Taksimatı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 12, S. 1, Elazığ, 2002, s. 261–282

ÇAKAR, Enver, “XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyiliğinin İdarî Taksimatı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi XII/1*, Elazığ, 2003,

ÇAKAR, Enver, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı(1516–1566)*, Elazığ, 2003

ÇAKIR, Coşkun, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İstanbul, 2001, s. 50

ÇELİK, Mehmet, *Ortadoğu Mozaigi*, Elazığ, 1996

ÇELİK, Mehmet, “Filistin”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c.13, İstanbul, 1989, s. 133–153

ÇELİK, Mehmet, *Bizans İmparatorluğunda Din – Devlet İlişkileri (Kuruluşundan VIII. Yüzyıla Kadar)*, Elazığ, 1994

ÇELİK, Mehmet, *Süryani Kilisesi Tarihi*, c.1, İstanbul, 1987

EARLE, Edward Mead, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, (Çev. Kasım Yargıcı), Milliyet Yayınları, 1972

ELDEM, Edhem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, İstanbul, 1999

EMECEN, Feridun, “Cezzar Ahmed Paşa”, *İA.*, c. 7, TDV., İstanbul, 1993

EN-NEDŞE, Refik Şakir, *Sultan II. Abdülhamid ve Filistin*, İstanbul, 2004

ERCAN, Yavuz, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Ankara, 1988

EROĞLU, Ahmet Hikmet, *Osmanlı Devleti'nde Yahudiler (XIX. Yüzyılın Sonuna Kadar)*, Ankara, 1997

EROL, Halit, *Kudüs'ün Kutsallığı*, İstanbul, 2002

ERZEN, Afif, *Mısır Tarihi*, Ankara, 1976

Evliya Çelebi, *Seyahatname (Hatay-Suriye-Lübnan-Filistin)*, (Hazırlayan: İsmet Parmaksızoğlu), Birinci Baskı, Ankara, 1982

FINDLEY, Carter V., “The Evolution of the System of Provincial Administration as Viewed from the Center”, (Ed. David Kushner), *Palestine in the Late Otoman Period*, Jerusalem, 1986, s. 3–29

GANAYIM, Zuhayr Ganayım Abu'llatif, *Liva-i Akka fi Ahdi'l-Tanzimat el-Osmaniyye (1281–1337 h./1864–1918)*, Beyrut, 1999

General NETCHEOLODON, *Rus İhtilali ve Yahudiler*, 2. Baskı, İstanbul, 1996

GERBER, Haim, “A New Look at the Tanzimat: The Case of the Province of Jerusalem”, (Ed. David Kushner), *Palestine in the Late Otoman Period*, Jerusalem, 1986, s. 30–45

GILADI, Dan, “The Agronomic Development of the Old Colonies in Palestine (1882–1914)”, *Studies on Palestine During the Ottoman Times*, (Ed. Moshe Ma’oz) Jerusalem, 1975, s. 175–189

GİRAY, Kemal, *Filistin’de Osmanlı Postaları 1840–1918 Kudüs*, c.I, (Alexander Koleksiyonu), İstanbul, 2004

GÖĞÜNÇ, Nejat, “Hane Deyimi Hakkında”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XXXII, (1979), s. 331–348

GREENBERG, Zalman, “The Turkish Municipal Hospital in Jerusalem and its Directör Dr. Photios Efklides”, 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, c. III, (Ed. Nil Sarı-Ali Haydar Bayat-Yeşim Ülman-Mary Işın), Ankara, 2005, s.1417–1420

GÜLSOY, Ufuk, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul, 1994

GÜNALTAY, Şemseddin, *Yakın-Şark III, Suriye ve Filistin*, Ankara, 1987

HERRMANN, Klaus J., “Siyasal Siyonizm ve Anti Semitizm Üstüne Tarihsel Perspektifler”, *Siyonizm ve Irkçılık*, Atatürk’ün 100. Doğum Yılına Armağan, Ankara, 1982, s. 219–236

HERZL, Theodor, *Siyonizm’in Kurucusu Theodor Herzl’in Hatıraları ve Sultan Abdülhamid*, (Türkçesi: Ergun Göze), 2. Baskı, İstanbul, 2002

Heyet, “Filistin”, *Ana Britannica*, c. 12, İstanbul, 1994

Heyet, “Filistin”, *Türk Ansiklopedisi*, c. 16, Ankara, 1968

Heyet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. 2, 5, İstanbul, 1989

HITTI, Philip K., *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, c.1, (Çev. Salih Tuğ), İstanbul, 1989

Hoca Sadettin Efendi, *Tacüt-Tevarih IV*, (Hazırlayan: İsmet Parmaksızoğlu), 3. Baskı, Ankara, 1992

HODGSON, Marsall G. S., *İslamın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, c. 3, (Altıncı Kitap, 2. Kısım Çev. Ercüment Karataş), İstanbul, 1993

HOFMAN, Yitzhak, “The Administration of Syria and Palestine Under Egyptian Rule (1831–1840)”, *Studies on Palestine During the Ottoman Times*, (Ed. Moshe Ma’oz), Jerusalem, 1975, s. 311–333

HÜLAGÜ, Orhan, “Osmanlı’nın Son Döneminde Filistin’in İktisadi ve İdari Durumuna Bakış”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 9, Ankara, 1998, s. 503–519

IŞIK BOSTANCI, Işıl, “Interrelation of Communities Regarding the Administartion of Holy Places to the Churcbook (1613–1885)”, *The Turks and Palestine: A 1000 Years of Relations*, 22–24 June 2004, Jerusalem, Israel (Basılmamış Bildiri)

İbni Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, (Çev. İsmail Güler), İstanbul, 2003

İbnü’l Esir, *el-Kamil fi’t- Tarih İslam Tarihi*, c.10, (Çev. Abdülkerim Özaydın), İstanbul, 1985

İNALCIK, Halil, “İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi” *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, 2. Baskı, İstanbul, 1996, s. 15–30

İNALCIK, Halil, “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, 2. Baskı, İstanbul, 1996, s. 1–14

İNALCIK, Halil, “Osmanlılar’da Raiyyet Rüsûmu ”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, 2. Baskı, İstanbul, 1996, s. 31–65

İNALCIK, Halil, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, 2. Baskı, İstanbul, 1996, s. 361–424

İslam Konferansı Teşkilatı Kudüs Komitesi, *Kudüs (Tarihî Belge)*, (Tercüme: Acar Tanlak), 1988

JAMES, O. E., *Jerusalem: A History*, London, 1967

- JOHNSON, Paul, *Yahudi Tarihi*, (Çev. Filiz Orman), İstanbul, 2000
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c. V, 7. Baskı, Ankara, 1999
- KARAMAN, M. Lutfullah, “Filistin”, *İA*, c.13, TDV, İstanbul, 1996, s. 89–103
- KARASAPAN, Celâl Tevfik, *Filistin ve Şark-ül Ürdün*, İstanbul, 1942
- KARPAT, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830–1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul, 2003
- KILIÇ, Orhan, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti’nin İdarî Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Elazığ, 1997
- KINAL, Firuzan, *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara, 1980
- KINGLAKE Alexander William, *Eothen Bir Oryantalistin Doğu Seyahatnamesi*, (Çev. Adem Fidan), İstanbul, 2004
- KOCABAŞ, Süleyman, “*Vaat Edilmiş Toprak*” *Filistin İçin Mücadele Türkiye ve Siyonizm*, İstanbul, 1987
- KOCABAŞ, Süleyman, *Tarihimizde Komplolar Odaklar...Olaylar...Kayıplar...*, 2. Baskı, İstanbul, 2003
- KOCABAŞ, Süleyman, *Türkiye ve Siyonizm*, Kayseri, 1985
- KODAMAN, Bayram- İPEK, Nedim, “Yahudilerin Filistin’e Yerleştirilmeleriyle İlgili Olarak II. Abdulhamid’e 1879’da Sunulan Lâyiha”, *Belleten*, c. LVII, Ağustos, 1993, S. 219, s. 565–587
- KODAMAN, Bayram, *Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara, 1988
- KOPRAMAN, Kâzım Yaşar, “Memlûkler”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. 6, İstanbul, 1989, s. 433–543.
- KUNT, İ. Metin, *Sancaktan Eyalete 1550–1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul, 1978

KUSHNER, David, "The Ottoman Governors of Palestine, 1864–1914", *Middle Eastern Studies*, 23/3, London, 1987

LEWIS, Bernard, *Tarihte Araplar*, (Çev. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul, 1976

MA'OZ, Moshe, *Ottoman Reform in Syria and Palestine 1840–1861*, Great Britain, 1968

MANSEL, Arif Müfid, *Ege ve Yunan Tarihi*, 4. Baskı, Ankara, 1984

MC.CARTHY, Justin, *The Popilation of Palestine (Popilation History and Statistics of the Late Ottoman Period and the Mandate)*, New York, 1990

NICAULT, Catherine, "Osmanlı Kudüs'üne Dönüş", *Kudüs 1850–1948 Osmanlılardan İngilizlere: Ruhanî Birliktelikle Siyasî Yırtılma Arasında*, (Çev. Estreya Seval Vali), İstanbul, 2001

ORTAYLI, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 13. Baskı, İstanbul, 2002

ORTAYLI, İlber, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul, 1985

ORTAYLI, İlber, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara, 1979

OSTROGORSKY, George, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara, 1981

ÖKE, Mim Kemal, *Siyonizm'den Uygarlıklar Çatışmasına Filistin Sorunu*, İzmir, 2002, 4. Baskı

ÖZDEMİR, Rifat, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (Fizikî, Demografik, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapısı) 1785–1840*, 2. Baskı, Ankara, 1998

ÖZMEN, Süleyman, *Ortadoğu'da Etnik, Dinî, Çatışmalar ve İsrail*, İstanbul, 2001

ÖZTUNA, Yılmaz, *İslam Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1989

ÖZTÜRK, Mustafa, "Osmanlı Dönemi Fiyat Politikası ve Fiyatların Tahlili", *Belleten*, c. LV, S. 212, Ankara, 1991, s. 87–100

ÖZTÜRK, Mustafa, “Genel Hatlarıyla 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Suriye”, Prof. Dr. Halil Narman Armağanı, Elazığ, 2005, s. 18–44

ÖZTÜRK, Mustafa, “Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi”, Türkler 10, *Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara, 2002, s.802–822

ÖZTÜRK, Mustafa, “Osmanlı İktisadında Fiyatları Etkileyen Unsurlar”, *Prof. Dr. Şerafettin Turan Armağanı*, Elazığ, 1996, s. 221–239

ÖZTÜRK, Mustafa, “Population of the Sanjak of Safed According to the Record Register”, *The Turks and Palestine: A 1000 Years of Relations*, 22–24 June 2004, Jerusalem, Israel

ÖZTÜRK, Mustafa, *16. Yüzyılda Kilis Urfa ve Adıyaman Bölgesinde Cemaatler ve Oymaklar*, Elazığ, 2004

ÖZTÜRK, Mustafa, *Tarih Felsefesi*, Elazığ, 1999

PAKSU, Mehmed, *Kudüs ve Mescid-i Aksa*, 4. Baskı, İstanbul, 2000

RUNCIMAN, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, c.I, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara, 1989

SARIKÇIOĞLU, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 4.Baskı, Isparta, 2002

SCHACHT, Joseph, “Mahkeme”, *İ.A.*, c. 7, M.E.B., İstanbul, 1988

SCHOLCH, Alexander, “Jerusalem in the 19th Century (1831–1917 AD)”, *Jerusalem in History*, (Ed. K. J. Asali), London, 1989, s. 228–248

SCHOLCH, Alexander, *Palastina im Umbruch 1856–1882*, Stuttgart, 1986

SERTOĞLU, Mithat, *Türkiye’de Yenileşmenin Tarihçesi ve Tanzimat Devrimi*, İstanbul, 1973

SEVİM, Ali, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, Ankara, 1989

SHAW, Stanford J.- SHAW, Ezel Kural, *History of the Otoman Empire and Modern Turkey II*, London, 1977

SINGER, Amy, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, (Çev. Sema Bulutsuz), İstanbul, 1996

Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebî, *Solak-zâde Tarihi*, c. II, (Hazırlayan: Vahid Çubuk), Ankara, 1989

SONYEL, Salâhi R., “Osmanlı İmparatorluğu’na Yapılan İlk Musevi Göçlerinin Beşyüzüncü Yıldönümü”, *Belleten*, c. LVI, S. 215, Nisan 1992, s. 201–206

SOYKAN, T. Tankut, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimler*, İstanbul, 2000

ŞAPOLYO, Enver Behnan, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi*, İstanbul, (Tarihsiz)

ŞENER, Abdullatif, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul, 1990

ŞEŞEN, Ramazan, “Eyyubiler”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul, 1989, c. 6, s. 301–432.

Şibli Numani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi* (Çev. Yaşar Alp), 4. Baskı, İstanbul, 1986

TANYU, Hikmet, *Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler*, 2. Baskı, İstanbul, 1979

TAŞKIN, Ünal, *Osmanlı Devleti’nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2005

TAYLOR, Alan R., *İsrail’in Doğuşu 1897–1947 Siyonist Diplomasinin Analizi*, (Çev. Mesut Karaşahan), İstanbul, 2001

TEKELİ, İlhan-İLKİM, Selim, Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Ankara, 1981

UÇAR, Ahmet, “Filistin’i Kim Sattı?” , *Tarih ve Düşünce Dergisi*, S. 29, Haziran 2002, İstanbul, s. 20–23

UMAR, Ömer Osman, “Osmanlı Döneminde Yahudiler’in Filistin’e Yerleşme Faaliyetleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 12, S. 2, Elazığ, 2002, s. 421–438

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c. II, 8. Baskı, Ankara, 1998

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c.IV, I. Kısım, 5.Baskı, Ankara, 1995,

VAHAPOĞLU, M. Hidayet, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, İstanbul, 1997

WALKER, J., “Kubbetü’s-Sahra”, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977, c.6

WELLHAUSEN, Junlius, *İslamın En Eski Tarihine Giriş*, İstanbul, 1960

YAŞAR, Şükran, *Osmanlı Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Kudüs’ün Demografik Yapısı*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 1997

YAZICI, Nesimi, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Haberleşme Kurumu”, *150. Yılında Tanzimat*, (Ed. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara, 1992, s. 139–209

YILDIRIM, İsmail, “Osmanlı Demiryolu Politikasına Bir Bakış”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 12, S. 1, Elazığ, 2002, s. 311–324

YÜCEL, Yaşar, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler”, *Belleten*, XXXVIII/152, 1974, s. 657–708

YÜCEL, Yaşar, *Muhteşem Türk Kanuni İle 46 Yıl*, Ankara, 1987

ZE’EVİ, Dror, *Kudüs: 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, (Çev. Serpil Çağlayan), İstanbul, 2000

EKLER

BELGELER LİSTESİ

Belge: 1. Kudüs'ün Osmanlı Devletinin Hâkimiyetine Girmesinden Sonra Yavuz Sultan Selim Tarafından Kutsal Yerlerin Tasarrufu Konusunda Ermenilere Verilen Ferman.	235
Belge: 2a. Gayrimüslimlerin Şer'i Mahkemelere Başvurabildiklerini Gösteren Mahkeme Kayıtları.....	236
Belge: 2b. Şam Ahkâm Defteri 6.	237
Belge: 2c. Şam Ahkâm Defteri 6.	238
Belge: 3. Yahudilerin Filistin'e Yerleşmeleri ve İsrail Devleti'ni Teşkil Etme Hususunda Gösterdikleri Faaliyetler.	239
Belge: 4. Filistinde Bulunan Yerel İdarecilerin Rüşvet Karşılığında Rusya'dan ve Romanya'dan Gelen Yahudilere Toprak Satıp İskânlarını Sağlıyarak Vatana İhanette Bulunduklarına Dair Rapor.....	241
Belge: 5. II. Siyonist Kongresinde Filistin Topraklarına Dönüş İçin Hazırlanan Programın Kabul Edildiği ve Bu Esnadaki Konuşmaların Beyanı.	243
Belge: 6. Dini öneminden Dolayı Kudüs Şehir Surlarının İçinde Yaşayan Müslüman ve Gayrimüslimlerin Vergiden Muaf Tutuldukları.....	245

HARİTALAR LİSTESİ

Harita: 1. Filistin ve Doğu Ürdün Çevresinin Fiziki Haritası.....	246
Harita: 2. Suriye Vilayetine Bağlı Filistin Bölgesinin İdari Taksimatı (1877–78).....	247
Harita: 3. 1876 Yılında Kudüs’ten Mekke’ye kadar Uzatılan Telgraf Hattı.	248

FOTOĞRAFLAR LİSTESİ

Foto: 1. Eski Kudüs Şehri (XIX. yy).....	249
Foto: 2. Zeytindağı'ndan Kudüs'ün Günümüzdeki Görünüşü, 2004.....	250
(Işıl IŞIK BOSTANCI-2004).	250
Foto: 3. Kayzer Wilhelm ve Maiyeti Kudüs'te, 1898	250
Foto: 4. 1898'de Siyonistlerin Oluşturduğu Heyetin Kayzer Wilhelm'i Karşılamları.	251
Foto: 5. Kudüs Şam Kapısı, 1870'ler	251
Foto: 6. Kudüs Yafa Kapısı, Yaklaşık 1874	252
Foto: 7. Kudüs Şehir Surlarının Günümüzdeki Durumu, 2004	252
Foto: 8. Kudüs, Kubbetü's-Sahra Camisi, 1862	253
Foto: 9. Kudüs, Kubbetü's-Sahra Camisi, 2004	253
Foto: 10. Kudüs, Ağlama Duvarı, 1880'ler	254
Foto: 11. Kudüs, Ağlama Duvarı	254
Foto: 12. Kudüs'teki Çarşı, 2004	255
Foto: 13. Kutsal Kabir Kilisesi (Kıyamet Kilisesi) Giriş	255
Foto: 14. Kamame Kilisesi (Kıyamet Kilisesi) Günümüz.....	256
Foto: 15. Haremü'ş-Şerif'in Kuzeybatısı, Yaklaşık 1855	256
Foto: 16. XIX. yy.da Kudüs Tren İstasyonu.....	257
Foto: 17. Nablus, 1870'ler	257
Foto: 18. Taberiye, 1860.....	258
Foto: 19. Denizden Hayfa Manzarası, 1895	258
Foto: 20. Nasıra, 1860	259

Belge:5. II. Siyonist Kongresinde Filistin Topraklarına Dönüş İçin
Hazırlanan Programın Kabul Edildiği ve Bu Esnadaki Konuşmaların
Beyanı. BOA.Y. PRK. TKM. 41/5 (16/R/1316)

4

وبانه حقیقه قویستندانی دولت عترتی و اولی الامر ۱۸۹۵ء تا آخری شوالیه خلاصه

ترجمی زبده محرر مقالی در ذیل ایستاد

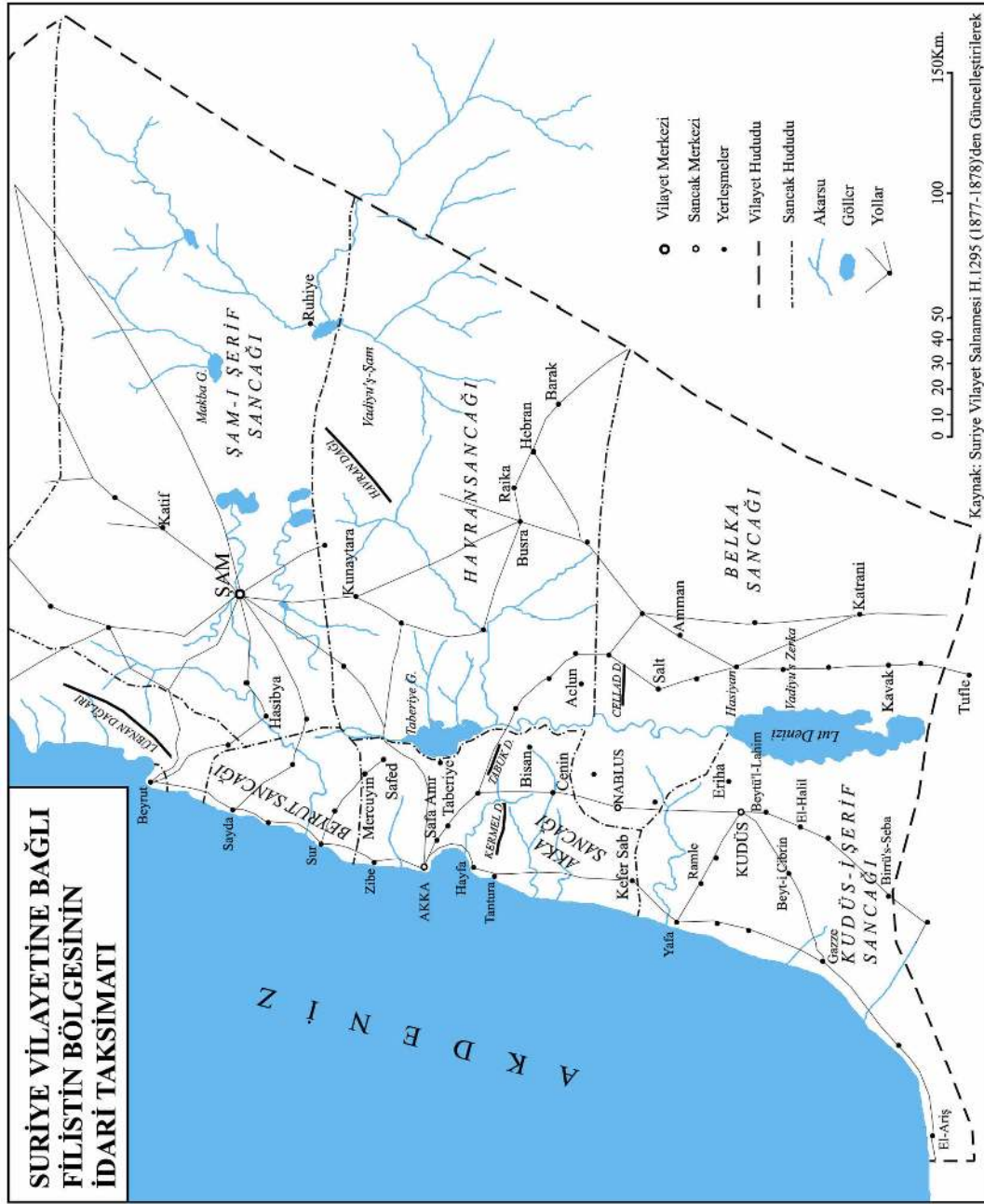
سیونیت جمعیتك انجمنی قوتفروسی انجمنی مؤزی و قیادیه انجمنیه مرکب اولیانی حاله انجمنی انجمنی
یکری سکرخی کوفی بال شهرنده طویلاندند جمعیت مؤسساننده مزید خود قوتفروسی انجمنیه
ایراد اندیکلی نطقده بعضی خاضاعلمك سیونیت حرکتی علیرنده کی اعتدافتی تبیح و برکا
برچاهه انانسی لزونی بیانه ایلمکده صکره ارجسته که «تورات شریفه اعتقاد ایده اقوم
وملل برودیلک عفرقن تصدیقه مجبور و لرر بیام اولیان بروقه قدر ارضه فلسطیه اسلم
گیده برلرینه مدیت تجارت و ان کز ارضه بیگانه ایسا فلسطیه اوکترده کی اوتنه
دیلماسی یزوفراضی تشکیل ایدو یور ساومک اولیانی اوتنه قهر دولت دولت
سازده نك کافه تستباتی کمال افتا ایلم تقصیب ایلمکده در حکم ایدو بری ارضی مقسمل
زیاده عبقیه بالجهه مالاک اهالیسی اهیت عظیمه ایلم تفسیر کیفیت ایدر دولت عفرقن قابل
الانداسی قوه حیایه منی محاربه اغیرده اثبات ایامده صالحیوه وقتت برقومك
التحاف قوت و تروت عثمانیانی تزجیده بادی اولر بقدر صاعی و تمایل عفرقن خادوس نامی
دولت علیه معلوم اولیانی کمال ایتله بیانه ایده بیاموز بر قیاده صورتله مزاجه اوضاع
انیک وابتاده برصورت تسویه قرارلر برمدت بیج برمهال وجوده کفر مک نمینده دکاز
هشی «سه و بر بنده و برهم» قاعده سنه تطبیق ایدر یکدر اون مملکت قدر مزده عودت

هالیهوز فقط بوسمکت عتیقه ده اول امرده فکر موسونیک اتاعی ارزو ایدووز « بعد
 موسی و حیل طرفنده در مانه اولناه بر و غلام تمایله قبول ایدشد. قونفره نیسی نایی موسی
 مایه و دیشد که « سوی مایه بار قوجا حایر دهه سنده صکره برنجی دفعه اولره
 یقین ایدشد. فقط یالکز اسم موسی اولوب حقیقه قوم پرودنه عد اولنه جانلر بزه اعلای
 مصومت و اظهار عداوت ایدووز. بعضه خاخاملر دعا کتا بارنده سونه مملکتک طلبه متعلقه
 فتراتی طی ایتلرد. بو حال اجدادی مصر ایتلرند قور تارمه اولده حضرت موسی
 زمانده رضی وقوع کلد. معترضلر ایدلر و مخایا زمانلرند اولدنی کی سندنیه
 اقلنج نکیل اییولر خلا فکیر ترک محمد اولدنی شهرتد. موسی بلکده بر سونیت فرقی
 و جودنده حق ایلک عیبد. بر سونیت موسی بلکد. قوم یی اسرائیل بزم طرفنده
 معترضلر ایس قوم مذکورک قبل و فائده شر اعضا سنده معدوددر «

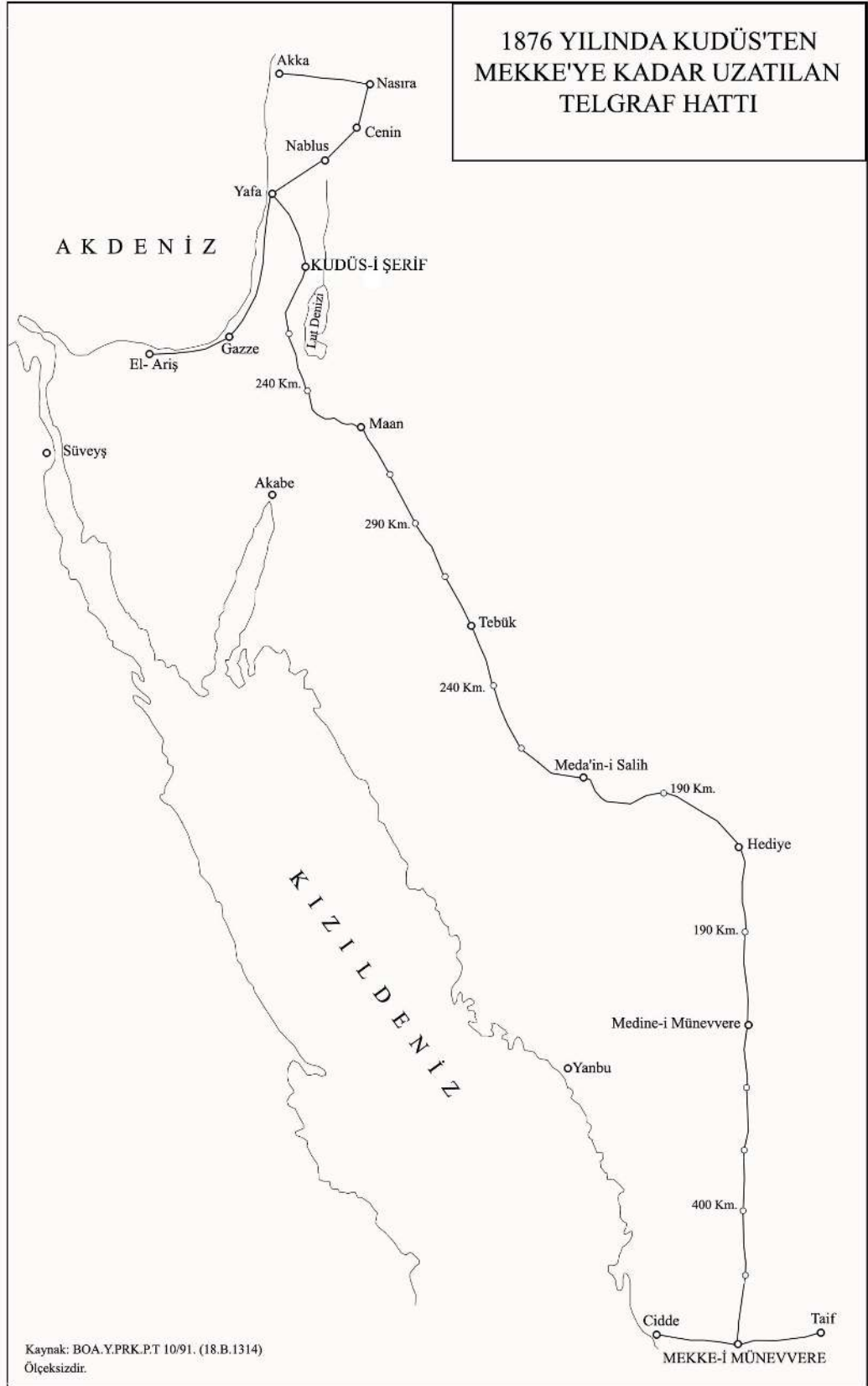

Harita: 1. Filistin ve Doğu Ürdün Çevresinin Fiziki Haritası

(**Kaynak:** *Osmanlı Yönetiminde Bir Zamanlar Yakındoğu: Kudüs İsrail Müzesi Koleksiyonundan Seçilmiş Fotoğraflar*, (Çev: Jale Alguadiş, P. Mary Işın) Fotoğraflar, Meidat Suchowelski, Ankara, 1999, Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü.)

Harita: 2. Suriye Vilayetine Bağlı Filistin Bölgesinin İdari Taksimatı (1877–78).

Harita: 3. 1876 Yılında Kudüs'ten Mekke'ye kadar Uzatılan Telgraf Hattı.

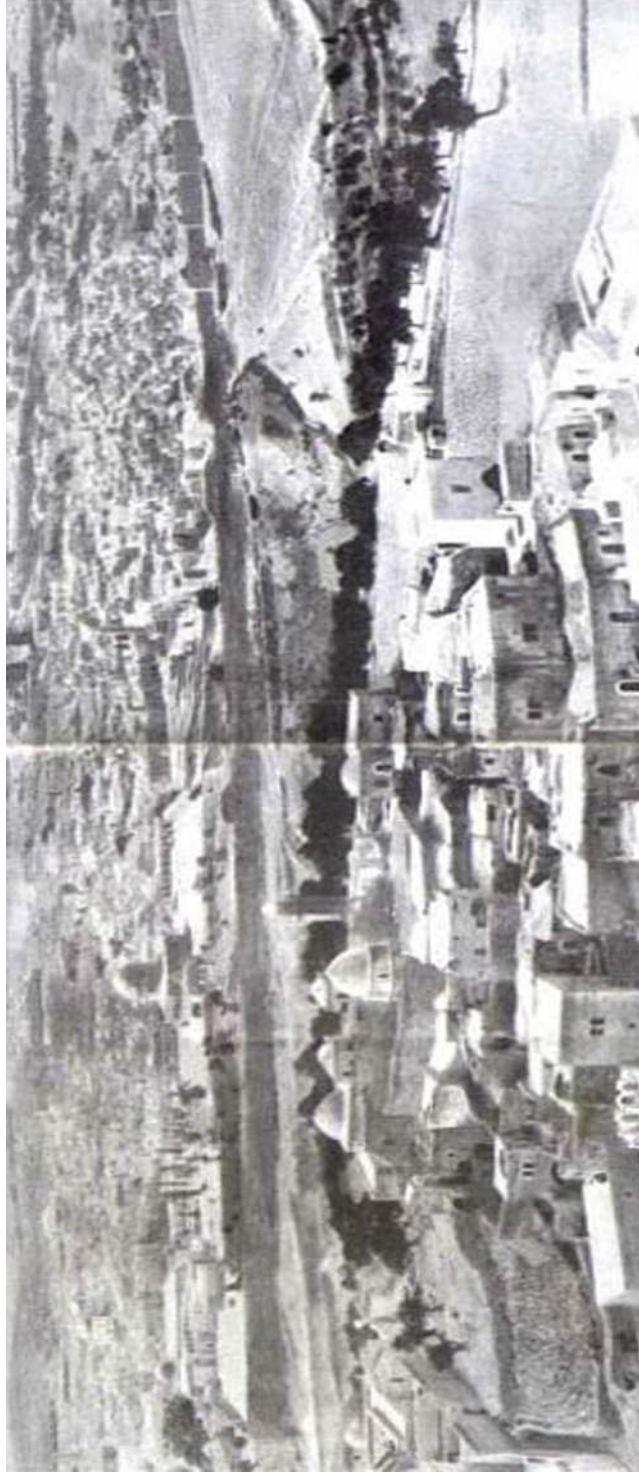

Foto: 1. Eski Kudüs Şehri (XIX. yy).

Foto: 2. Zeytindağı'ndan Kudüs'ün Günümüzdeki Görünüşü, 2004 (Işıl IŞIK BOSTANCI–2004).

Foto: 3. Kayzer Wilhelm ve Maiyeti Kudüs'te, 1898 (Garabed Krikorian, 1847–1920, Kudüs, Albümin baskı, İsrail Müzesi Koleksiyonu).

(Kaynak: Osmanlı Yönetiminde Bir Zamanlar Yakındoğu: Kudüs İsrail Müzesi Koleksiyonundan Seçilmiş Fotoğraflar, (Çev: Jale Alguadiş, P. Mary Işın) Fotoğraflar, Meidat Suchowelski, Ankara, 1999, Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü.)

Foto: 4. 1898’de Siyonistlerin Oluşturduğu Heyetin Kayzer Wilhelm’i Karşılamaları.

Foto: 5. Kudüs Şam Kapısı, 1870’ler (Felix Bonfils, Fransız, 1831–1885, Albümin baskı, Anonim armağan). (**Kaynak:** a.g.e.)

Foto: 6. Kudüs Yafa Kapısı, Yaklaşık 1874, (Felix Bonfils, Fransız, 1831–1885, Albümin baskı, Kudüs Vakfı tarafından süresiz olarak verilmiştir). (**Kaynak:** a.g.e.)

Foto: 7. Kudüs Şehir Surlarının Günümüzdeki Durumu, 2004 (Işıl IŞIK BOSTANCI–2004).

Foto: 8. Kudüs, Kubbetü's-Sahra Camisi, 1862 (Francis Bedford, İngiliz, 1816–1894, Albümin baskı, İsrail Dışişleri Bakanlığı tarafından süresiz olarak verilmiştir). (**Kaynak:** a.g.e.)

Foto: 9. Kudüs, Kubbetü's-Sahra Camisi, 2004 (Işıl IŞIK BOSTANCI–2004).

Foto: 10. Kudüs, Ağlama Duvarı, 1880'ler (F. Quarelli, İtalyan, 1870'lerde çalışmış, Albümin baskı, Gerard Levy armağanı, Paris).
(**Kaynak:** a.g.e.).

Foto: 11. Kudüs, Ağlama Duvarı

Foto: 12. Kudüs'teki Çarşı, 2004 (Işıl IŞIK BOSTANCI–2004).

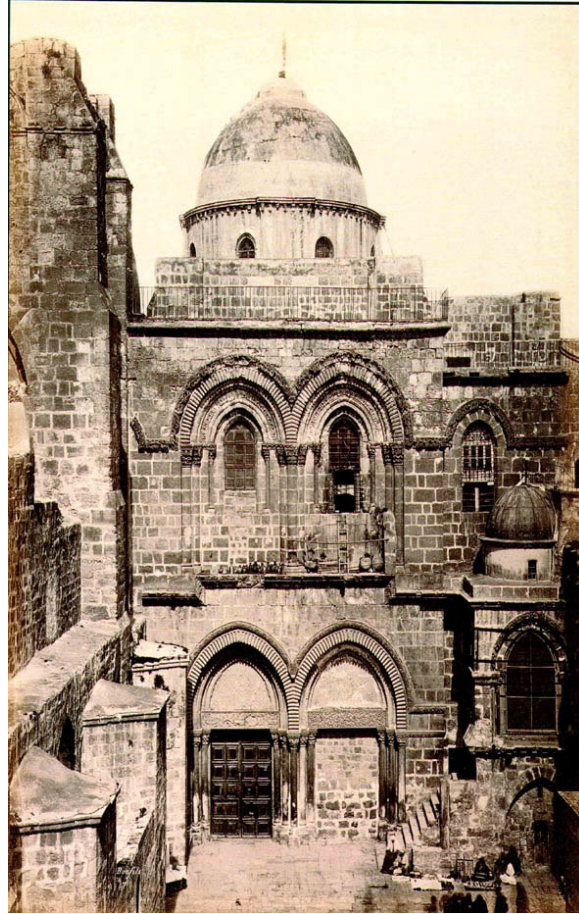

Foto: 13. Kutsal Kabir Kilisesi (Kıyamet Kilisesi) Giriş (Felix Bonfils, Fransız, 1831–1885, Albümin baskı, Poala Lazard armağanı, Paris).
(Kaynak: a.g.e.)

Foto: 14. Kamame Kilisesi (Kıyamet Kilisesi) Günümüz.

Foto: 15. Haremü'sh-Şerif'in Kuzeybatısı, Yaklaşık 1855 (*Mendel John Diness, Odesa, 1827–1900, 1850–60 arası çalışmıştır. Gümüş levha baskı, Suzanne ve Henri Chayett bağışı, Fransa*). (**Kaynak:** a.g.e.)

Foto: 16. XIX. yy.da Kudüs Tren İstasyonu

Foto: 17. Nablus, 1870'ler (F. Quarelli, İtalyan, 1870'lerde çalışmış, Albümin baskı, Gerard Levy armağanı, Paris). (**Kaynak:** a.g.e.).

Foto: 18. Taberiye, 1860 (*Fransız, Tancrede R. Dumas, 1860–1890 arası çalışmış, ö.1905, albümin baskı. İsrail Müzesi Koleksiyonu*).**(Kaynak: a.g.e.)**

Foto: 19. Denizden Hayfa Manzarası, 1895 (*Fransız, Tancrede R. Dumas, 1860–1890 arası çalışmış, ö.1905, albümin baskı. Dışişleri Bakanlığı armağanı*).**(Kaynak: a.g.e.)**

Foto: 20. Nasıra, 1860 (*Fransız, Tancrede R. Dumas, 1860–1890 arası çalışmış, ö.1905, Bay ve Bayan Garfinkel armağanı, New York*).
(**Kaynak:** a.g.e.)

ÖZGEÇMİŞ

1972 yılında Van-Erciş’de doğdum. İlk ve orta öğrenimimi Erciş’te, yüksek öğrenimimi de 1990–1994 yılları arasında Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nde tamamladım. 1994 yılında Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Genel Türk Tarihi Programına kaydoldum ve 1998’de Yüksek Lisansımı tamamladım. Aynı yıl Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakın Çağ Tarihi’nde Doktora programına başladım. Halen Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nde Araştırma Görevlisi olarak görev yapmaktayım. Evli ve bir kız çocuğu annesiyim.

Işıl IŞIK BOSTANCI
ELAZIĞ–2006